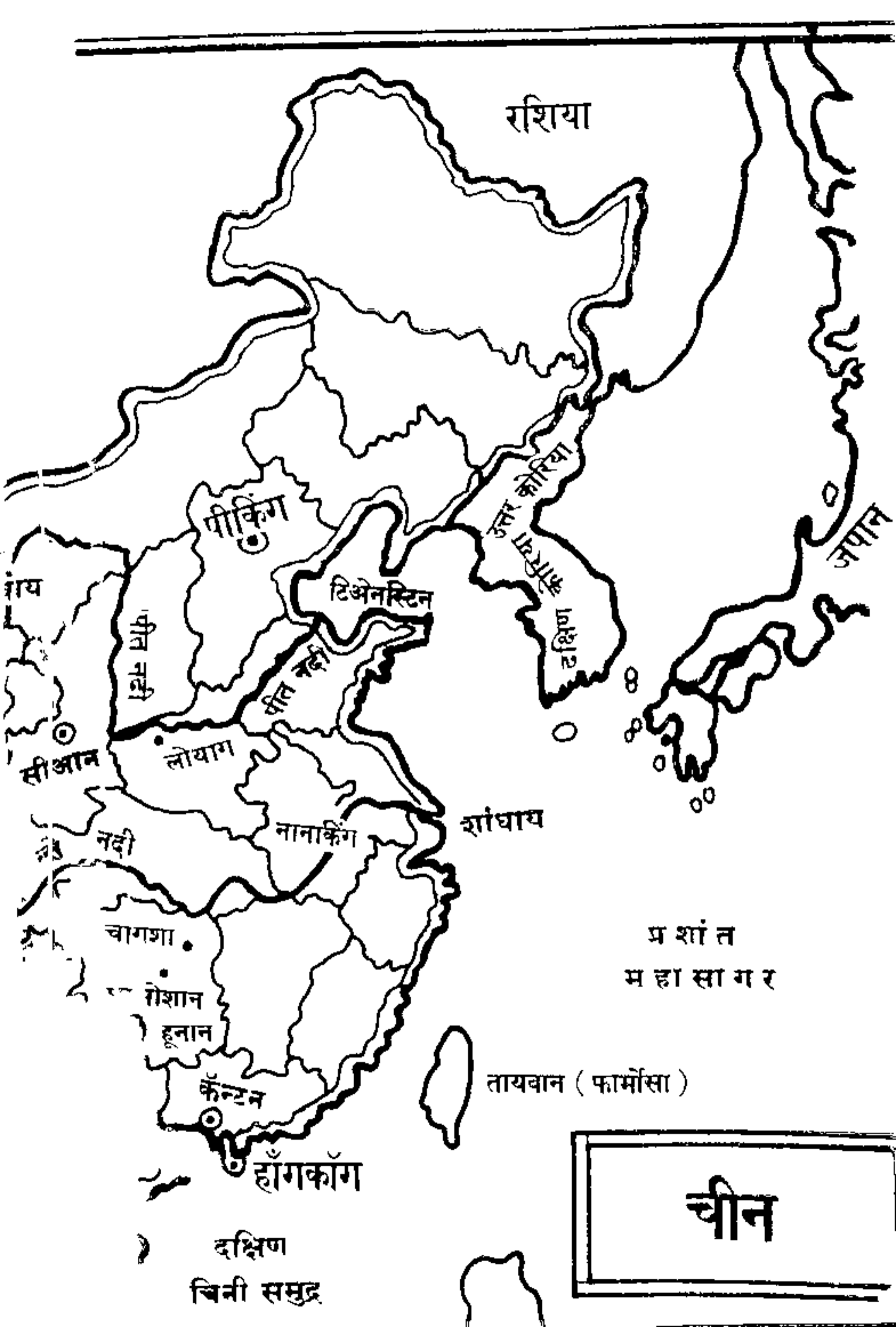

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय मुद्र प्रवास
सं. क्र. ६०४

REFBK-0022906

रशिया

जपान

बीजिंग

टिअेनस्टिन

उत्तर कोरिया

दक्षिण कोरिया

पीत नदी

पीत नदी

सीआन

लोयांग

शांघाय

नानाकिंग

यांग्त्सि नदी

चांगशा

गोशान

हूनान

कैन्टन

हांगकांग

प्रशांत महासागर

तायवान (फार्मोसा)

दक्षिण चिनी समुद्र

चीन

आम्ही पाहिलेला चीन

कुसुम नारगोलकर

प्रस्तावना

दादा धर्माधिकारी

REFBK-0022906

मॅजिस्ट्रिक बुक स्टॉल, मुंबई ४०० ००४.

पहिली आवृत्ती .
जुलै १९७९

© कुसुम नारगोलकर

प्रकाशक :
केशव विष्णु कोठावळे,
मॅजेस्टिक बुक स्टॉल,
गिरगाव नाका,
मुंबई ४.

मुद्रक .
अ. के. कोठावळे,
ॐ मुद्रणालय,
२५० अ, शनिवार पेठ,
पुणे ३०.

मुखपृष्ठ : सुभाष अवचट

मूल्य : २० रुपये

दादांचे दोन शब्द

अलीकडे 'अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च' या दोषाचा स्वतःच्या ठिकाणी प्रकर्षाने प्रादुर्भाव होत असल्याचे माझ्या अनुभवाला आले आहे. म्हणून कुठलीही जबाबदारी स्वीकारणे माझ्या जिवावर येते. मला अगदी अनायासेच नैष्कर्म्यसिद्धी लाभलेली आहे. असे असूनही सौ. कुसुमताई नारगोलकर यांच्या या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिण्याचे मी कबूल करून चुकलो. त्याचे कारण कुसुमताई व वसंतराव नारगोलकर या दोघांमदल मला वाटणारे अगत्य व आत्मीयता. त्यांच्या अनेक गुणांचे मी कौतुक करित आलो आहे. दोघामध्येही काही स्वतःची अशी वैशिष्ट्ये आहेत. ती बऱ्याच अशी परस्परपूरक व पोषक आहेत. इंग्रजीत ज्याला डिप्लॉमा (सयुक्त स्वर) म्हणतात त्याप्रमाणे त्या दोघांचीही जीवने निगडित होऊन त्यांतून एक समृद्ध व सयुक्त व्यक्तित्व विकसित पावले आहे. त्या व्यक्तित्वाला समान आस्था व समान निष्ठा याचा भक्कम आधार आहे. गेली तीस-बत्तीस वर्षे दोघांचीही जीवने ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींच्या जीवनात उमेद व पुस्त्यार्थाची प्रेरणा निर्माण करण्याच्या अनुष्ठानाला वाहिलेली आहेत. पण त्यामुळे त्यांच्या वृत्तीत कुठल्याही प्रकारचा सकुचितपणा किंवा अव्यापकता आलेली नाही. त्यांनी आपले 'जय जगत्' चे व्रीद जोपासले व विकसित केले आहे. कार्यक्षेत्र मर्यादित असले तरी दृष्टी मात्र क्षितिजाचे आकलन करू पाहणारी आहे.

बऱ्याच वर्षांपूर्वी चि. विमल (विमला ठकार) हिच्या आज्ञापणामुळे तिच्या बरोबर मी कोल्हापूरला होतो. त्यावेळी योगायोगाने कोरगावकर ट्रस्टचे संमेलन तेथे भरले होते. त्या संमेलनात कुसुमताई होत्या. तेव्हा मी त्यांना पहिल्यांदाच पाहिले त्याचे तेथे भाषण ऐकण्याचाही योग आला. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब त्या त्यांच्या भाषणात उमटले होते. त्यात प्रांजळपणा व परखडपणाबरोबरच मुद्देसूद मांडणीचे कसब, ओजस्विता व आत्मप्रत्यय दिसून आला होता. वसंतरावाना त्यापूर्वीही मी बघितले होते. वसंतरावांचे व्यक्तित्व उग्र व खरखरीत भासते. त्यांच्या शब्दाना धार असते. पण त्यात कटुतेचा मागमूस नसतो. प्रतिपक्षावर ते निकराचा अहिंसक हल्ला करू शकतात. पण कमरेखाली वार मात्र ते कधी करणार नाहीत. मधून मधून त्यांच्या शब्दात खोच असली तरी खवचटपणा तिळमात्रही नसतो.

अशा या दापत्याने मिळून नुकत्याच केलेल्या चीनच्या प्रवासाचे मोठे रोचक व

उद्बोधक वर्णन या पुस्तकात आहे. दोघेही खऱ्या अर्थाने डोळस आहेत. त्याची श्रवणे-द्रियेही काही कमी तल्लख नाहीत. बुद्धी तर तीक्ष्ण आहेच. त्याचा चीनचा प्रवास अवघा तीन आठवड्यांचा ! पण एवढ्या अल्पावधीत त्यानी चीनचे सारे विश्व पाहिले. चीनच्या लोकजीवनातले बारकावे देखील त्याच्या सूक्ष्म दृष्टीतून सुटले नाहीत त्याची गाधीनिष्ठा अदम्य व अमेद्य आहे. पण त्यांच्या दृष्टीला कुठल्याही रगाचा चश्मा किंवा ढापणे नाहीत. त्याची सर्वोदयनिष्ठा उत्कट व प्रखर आहे. पण बुद्धी मात्र अनाग्रही आहे. कारण जिज्ञासा अकुठित आहे. इतर तत्त्वज्ञानातील व वाटातील सत्याश व ग्राह्याश त्यांच्या विवेकी दृष्टीला बिनचूक हेरून घेता येतो. ही सत्याभिमुखता त्याच्या बुद्धीचा मोठा गुण आहे.

साम्यवादी क्रांतीनंतर चिनी लोकांच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात झालेल्या अपूर्व स्थित्यतराचे जे गुणग्रहणात्मक वर्णन कुसुमताईनी केलेले आहे, त्यावरून त्याची भूमिका तत्त्वनिष्ठ असूनही, किंबहुना तत्त्वनिष्ठ असल्यामुळेच, विचारांच्या पातळीवर किती निष्पक्ष आहे याची साक्ष पटते. चिनी लोकजीवनाच्या अगोपागाचे व तपशीलाचे नारगोलकर दंपतीने केलेले अवलोकन व अध्ययन, जितके अभ्यासपूर्ण आहे तितकेच विचारप्रवर्तकही आहे.

उदाहरणार्थ, साम्यवादी चीनमधील शहरे व साम्यवादी चीनच्या सीमेबाहेरील ब्रिटिश आधिपत्याखालचे हॉंगकॉंग शहर यांची त्यानी केलेली तुलना व विश्लेषण मोठे मार्मिक आहे. आजचे युग मानवाच्या पथ्य संस्करणाचे (मार्केट् ओरिएंटेशनचे) आहे. निर-निराळ्या युगात, मानवाच्या त्या त्या युगाला अनुरूप अशा आवृत्त्या निघाल्या. आजचे व्यापारी युग आहे. विक्रय किंवा विनिमय हाच वस्तुवितरणाचा आधार आहे. त्याचे प्रतीक बाजार आणि बाजाराची मुख्य खूण म्हणजे सौदा ! हॉंगकॉंगसारख्या शहरातून या बाजारधर्माचा चरमोत्कर्ष झालेला दिसून येतो, तर साम्यवादी चीनमध्ये या सौदागिरी संस्कृतीचे अवशेषच आढळून येतात. ही आजची वस्तुस्थिती आहे हे कुसुमताईंच्या या तुलनात्मक विवेचनावरून स्पष्टपणे ध्यानात येते. चीनच्या शेतकऱ्यांचे आणि शेतमजुरांचे क्रांतिपूर्व काळातील अत्यंत खडतर आणि हलाखीचे जीवन आणि क्रांतीनंतरचे त्यांचे त्या मानाने किती तरी सुखाचे जीवन यांच्यातील तफावत अंतःकरणाला स्पर्श करते. चीनमध्येही क्वचित आळशी व कामचुकार लोक असतील. पण बेकारी, उपासमार व भीक यांचा मागमूसही नाही ही गोष्ट साम्यवादी क्रांतीची जमेची बाजू आहे. तिची वास्तविकता व महत्त्व ही कुठल्याही सहृदय माणसाला मुग्ध करण्यासारखी आहेत.

चीनच्या लोकजीवनाचे वर्णन करताना लेखिकेने एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की चीनमध्ये कम्युन्स (सामूहिक शेती संघ) असले आणि त्या कम्युन्समध्ये शेतीची मालकी आणि कसणूक सामुदायिक असली तरी चीनच्या कौटुंबिक जीवनाची हानी झालेली नाही. कौटुंबिक जीवनातील जिव्हाळा व गोडवा अजून बराच शिल्लक आहे.

माझ्या दृष्टीने ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. साम्यवादी जीवनात कुटुंबसंस्थेला थारा नाही, ती सस्था कालबाह्य झालेली आहे असा सार्वत्रिक समज अलीकडे प्रचलित झाला होता.*

पण कुटुंबव्यवस्थेत अनेक मूल्ये अशी आहेत की ज्यांची जोगवण साम्यवादी मूल्यांच्या उत्कर्षाकरिता नितांत आवश्यक वाटायची. इतर सस्थांमध्ये सदस्यता असते, पण नात्याचा सबंध नसतो. नाते म्हणजे निरपेक्ष जिवाळा ! त्यात अनुत्पादक व्यक्तीविषयीही ममता व प्रीती असते. उत्पादनाची क्षमता हा काही वाटपाचा आधार नसतो. एकमात्र प्रेरणा इतराना वाटेकरी करण्याची असते. नाते म्हणजे एकमेकांच्या सुखदुःखात वाटेकरी होण्याची सहज प्रेरणा. जोपर्यंत या मूल्यांचा विकास साम्यवादात होणार नाही तोपर्यंत माणसे एकमेकांचे सोबती, साथी किंवा शेजारी राहतील; सुहृद् किंवा बांधव होणार नाहीत. सौहार्द व बहुत्वावाचून संस्कृतीत मानव्याची, माणुसकीची माधुरी राहणार नाही. ती संस्कृती रूक्ष, रखरखीत व निष्प्राण राहिल. चीनमध्ये अजूनही म्हाताऱ्या माणसाबद्दल जिवाळा व आदर कायम आहे. हे वाचून माझ्यासारख्याला विशेष समाधान वाटावे हे साहजिकच आहे !

चीनच्या क्रात्युत्तर समाजाच्या आणखी काही बाबी स्वागतार्ह आणि म्हणूनच आकर्षक वाटण्यासारख्या आहेत. त्यापैकी महत्त्वाची एक बाब म्हणजे जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांचा अनिरुद्ध प्रवेश व निर्भय संचार. पुरुषांच्या बरोबरीने बहुतेक सारी कामे स्त्रिया दक्षतेने व कार्यक्षमतेने करित असलेल्या आढळून येतात. स्त्रीची कौटुंबिकता व स्त्रीची सामाजिक प्रतिष्ठा याचा अनुबंध साधल्याखेरीज क्रांतीची सागता होणार नाही. कौटुंबिकतेत स्त्रियाप्रमाणेच मुलांचे महत्त्व अनन्य आहे. किंबहुना बालक ही कुटुंबाची विभूती आहे असेही म्हणायला हरकत नाही. पूर्वी पुरेसे पोषण व जिवाळ्याची वागणूक न मिळाल्यामुळे ज्या मुलाची जीवने खुरटून व करपून जात असत, त्यांच्या जीवनाला उमलण्याची संधी आजच्या चीनमध्ये मिळते हे वाचून कोणत्या कुटुंबवत्सल माणसाला धन्यता वाटणार नाही ? चीनच्या साम्यवादी संस्कृतीचे असे काही शुभ परिणाम कुसुम-ताईंनी साक्षेपाने टिपून घेतले आहेत.

माओच्या सांस्कृतिक क्रांतीचे कुसुमताईंनी केलेले विवेचनही मोठे मूल्य आहे. 'जय जगत्'च्या व्यापक मनोवृत्तीचा अरुणोदय, तेथे नजीकच्याच भविष्यकाळात होण्याची प्रसादचिन्हे सूक्ष्म दृष्टीच्या निरीक्षकाला दिसू लागली आहेत. बाबूच्या पडद्यामागील तो

* असा हा समज होण्यास तसेच कारण होते. कारण १९५७-५८ च्या आसपास चीनमध्ये सामूहिक भोजनव्यवस्थेचा प्रयोग करून पाहण्यात आला होता. पण तो फसला आणि पुनः चिनी लोक मर्यादित अर्थानेच, पण जुन्या पद्धतीच्या कुटुंबव्यवस्थेकडे परतले.—लेखिका.

विविक्त व व्यावर्तक राष्ट्रवाद क्षीण होण्याची लक्षणे प्रकट होत आहेत. बाहेरच्या जगातील प्रकाशकिरण आत यावेत म्हणून त्या पडद्याला झरोके व गवाक्षे पाडण्यात येऊ लागली आहेत. त्याची एक खूण म्हणजे चीनच्या शिक्षणपद्धतीत इंग्रजी भाषेला हल्ली प्राप्त होत असलेले महत्त्व. आंतरराष्ट्रीय मनोवृत्तीच्या विकासाचे इंग्रजी भाषा हे एक महत्त्वाचे साधन आहे ही गोष्ट चीनच्या नेत्यांनी वेळीच ओळखली आणि 'बॅम्बू कटन्' ला रोशदाने पाडण्यास सुरवात केली आहे. आजच्या चिनी जीवनातील हा अेक शुभ संकेत मानला पाहिजे. त्या दृष्टीने भारतातील 'अंग्रेजी हटाव' आंदोलनाचा फेरविचार करणे विश्वनिष्ठ माणसाला अगत्याचे वाटेल.

साम्यवादी क्रांतीनंतरच्या चीनच्या जीवनातील ही जशी काही शुभचिन्हे आहेत तशीच काही अशुभ लक्षणेही आहेत. ती कोणत्याही जीवननिष्ठ, सुसंस्कृत माणसाला खटकल्यावाचून राहणार नाहीत. चिनी माणूस हा जरी जवळ जवळ सर्वभक्षक असला तरी तो अखिल जीवमात्राला आपले भक्ष्य मानीत असेल असे मानण्याचे कारण नाही. माणसाला आपणही अवध्य मानीत नाही, पण त्याबरोबर भक्ष्यही मानीत नाही. या बाबतीत सहृदयता व स्नेहाळता इतर ठिकाणच्या मानवापेक्षा चिनी माणसाच्या ठिकाणी यत्किंचितही कमी नाही. आपण सगळे समान भूमिकेवर आहोत, पण कुसुमताई म्हणतात की चीनमध्ये पाखराचा अभाव त्यांना जाणवला. मनुष्येतर प्राण्यांच्या विषयीची आत्मीयता चीनमध्ये कमी आहे या अभद्र लक्षणाचे तर ते द्योतक नाही ना ? जीवननिष्ठा हे संस्कृतीचे आधारभूत महनीय तत्त्व आहे. जगदीश्वराच्या या सृष्टीत मनुष्येतर प्राण्यांनाही जगायला, वागडायला आणि उनाडायला भरपूर वाव आहे असे मानवाने आपल्या वागणुकीने सिद्ध केले पाहिजे. याचेच नाव संस्कृती ! रसिकता ती हीच. फुले व पाखरे ही सृष्टीची अत्यंत रमणीय व आल्हादकारक अशी आभूषणे आहेत. त्याची जोपासना व संगोपन करणे सुसंस्कृततेचे लक्षण आहे. गाय, बैल, घोडे, हत्ती, उट, खेचरे, गाढवे व कुत्री हे सारे प्राणी मानवीय जीवनाचे ऐश्वर्य वाढवितात. त्याची काळजी व कदर करणे हे सदभिरुचीचेच द्योतक आहे.

चीनच्या सांस्कृतिक क्रांतीतील आणखी एक अमूर्तपूर्व व अमानुष प्रकार, सहृदय माणसाच्या चित्तात ग्लानी उत्पन्न करण्यासारखा आहे. विरोधकाकडून आपल्या चुका, गुन्हे, 'पापे' याचे जाहीरपणे कबुलीजत्रा मिळवून घेण्याच्या एका नवीन तंत्राचा व कलेचा शोध चिनी पुढाऱ्यांच्या विचक्षण बुद्धीने लावला आहे. त्यांनी अशी युक्ती काढली आहे की जेणेकरून विरोधकाला विरोध करणे हे पाप आहे असे वाटायला लागावे. चीनच्या विद्यमान स्थितीबद्दल कुठल्याही प्रकारचे विरोधी किंवा भिन्न मत बाळगणे व प्रकट करणे म्हणजे लोकद्रोह होय असे वाटण्यापर्यंत त्याची स्वतःची मानसिक तयारी होते. ही सारी योजना अजब शिताफीने व चातुर्याने केलेली दिसते. त्यामुळेच ती मानवीय सत्त्वाला अधिक अपायकारक आहे. हा प्रकार नुसता अमानुषच

नाही तर आसुरी आहे. मानवाचे आत्महनन करणारा आहे हे क्रांतिकारकांच्या केव्हा लक्षात येईल ते भगवतालाच माहीत !

साम्यवादी समाजव्यवस्थेतील शुभसकेताचे स्वागत व कौतुक करित असतानाच कोणत्याही जीवननिष्ठ व लोकनिष्ठ क्रांतिकारकांच्या मनात राहून राहून एक प्रश्न डोकावल्यावाचून राहत नाही. तसा तो लेखिकेच्या मनातही वारवार डोकावताना वाचकाला आढळून येईल. तो प्रश्न म्हणजे सुख व स्वातंत्र्य यांची सागड घालणे क्रांतीच्या प्रक्रियेद्व अशक्यच आहे काय ? सामान्य नागरिकांचे मूलभूत हक्क हिरावून घेतल्यावाचून, त्यांचे पद्धतशीर राज्यीकरण केल्यावाचून त्याला मानवोचित सुखसोयी मिळवून देण्याची तरतूद करणे मानवीय बुद्धीच्या व योजकतेच्या आवाक्याबाहेरचेच आहे काय ? लोकतंत्र म्हणजे दरेक मानवाच्या सत्त्वाच्या व प्रतिष्ठेच्या सुरक्षणाचे आश्वासन. लोकशाहीत सर्व मानवाचे मूल्य तुल्य व समान आहे. हेच क्रांतीचे अभीष्ट व परम साध्य आहे. त्याचा बळी देऊन मानवाला सुखसुविधा प्राप्त करून दिल्या तर, त्याचा सांस्कृतिक विकास होण्याची आशा क्षीण होऊन जाते. त्याच्या ठिकाणचा आत्मप्रत्यय व आशानिष्ठा कोमेजून जातात, उमेद नाहीशी होते. त्याच्या मनाला, शरीराला व एकंदरीत जीवनाला लश्करी शिस्तीचे यांत्रिक बळण लागते. त्याच्या अतःकरणातील मानवीय ज्योत मंद मंद होत जाते आणि शेवटी नाहीशीच होते. त्यामुळे क्रांती ही विटून जाते, नासून जाते. सावधान व शाबूत आणि निकोप वृत्तीच्या कोणत्याही क्रांतिकारकाला याची खत व काळजी वाटल्यावाचून राहणार नाही. या पुस्तकात नारगोलकर दपतीची ही व्यथा ठिकठिकाणी मोठ्या स्पष्टतेने आणि प्रभावशालीपणाने व्यक्त झाली आहे. पुस्तकाचा उपसहार करताना याबाबतीत कुसुमताईंनी काढलेले उद्गार जितके वक्तृत्वपूर्ण व भावपूर्ण आहेत तितकेच ते समर्पक व प्रेरणादायीही आहेत.

मतभेद, नारगोलकर दपतीच्या अतःकरणाचे औदार्य क्षीण करू शकत नाहीत हे या पुस्तकातील पूज्य विनोबाविषयींच्या अनेक उल्लेखांवरून दिसून येईल. मतभेदांमुळे त्याची विनोबावरील निस्सीम श्रद्धा, यत्किंचितही कमी झालेली नाही. उलट वसतरावानी वेळोवेळी विनोबावर केलेल्या प्रखर टीकेच्या पृष्ठभूमीवर ती अधिकच खुलून दिसते. नारगोलकर दपतीची सहृदयता व जागृत विवेक इतर व्यक्तींसवधी अशाच प्रकारच्या उल्लेखांवरूनही या पुस्तकात प्रकट झाला आहे.

चीनचा इतिहास, समाजस्थिती, अर्थव्यवस्था, कौटुंबिक जीवन, धर्माविषयीची भूमिका अशा अनेकविध महत्त्वाच्या विषयांचे विवेचन मोठे माहितीपूर्ण आणि अभ्यासपूर्ण आहे चीनवरील सुप्रसिद्ध ग्रंथकारानी लिहिलेल्या अनेक पुस्तकांच्या वाचनाने जो लाभ होतो, जवळ जवळ तितकाच लाभ हे एक सुबकसे पुस्तक वाचण्याने होण्यासारखा आहे. चीनवर लिहिलेली अनेक प्रख्यात लेखकांची पुस्तके मी वाचली आहेत. त्या दृष्टीनेही मला हे चीनच्या जीवनाचे संक्षिप्त वर्णन वरेच समर्पक वाटले त्याबद्दल मला कुसुम-

ताईंचे अभिनंदनही करावेसे वाटते. पुस्तक वाचीत असताना अनेक ठिकाणी मी खुण करून ठेवल्या आहेत. त्या त्या ठिकाणी आलेल्या विवेचनाचा माझ्या मनावर विशेष ठसा उमटला. काही ठिकाणी वर्णनेही बहारीची वाटली. पण त्या साऱ्या स्थळांचा उल्लेख प्रस्तावनेत करू लागलो तर ध्यर्थ पाह्याळ होईल. म्हणून तो मोह आवरतो.

ही प्रस्तावना लिहिण्यात माझ्याकडून थोडी दिरगाई झाली. याचे कारण माझा दीर्घसूत्रीपणा तर आहेच; पण दुसरेही एक कारण आहे. पुस्तक काळजीपूर्वक वाचल्या-वाचून नुसते वरवर चाळून, किंवा न वाचताच, प्रस्तावना लिहिण्याची हातोटी मला साधलेली नाही। तशी बुद्धीची तरलता किंवा ग्रहणशक्तीही मला लाभलेली नाही. पुस्तक वाचायला सुरुवात केल्यानंतर मला इतकी गोडी वाटू लागली की ते वाचण्यातच मी गुंग झालो, प्रस्तावना लिहिण्याचे भान जेमतेमच राहिले.

मला तरी हे पुस्तक अत्यंत वाचनीय व सग्राह्य वाटले. ते वाचकाचे मनोरंजन, सजीवन आणि प्रबोधन करील. थोडक्यात पुष्कळ सागता येणे हे बौद्धिकतेचे लक्षण आहे अशा अर्थाची एक इंग्रजी म्हण आहे. तिचा प्रत्यय हे पुस्तक वाचताना मला आला. तसा तो इतर वाचकांनाही येईल अशी आशा आहे.

१०, रॉकी हिल,
ना. दामोळकर रोड,
मुंबई-६.

दादा धर्माधिकारी

या पुस्तकाचं प्रयोजन काय ?

१९६२ च्या भारत-चीन सीमासघर्षानंतर सोळा वर्षांनी म्हणजे १९७८ मध्ये चीनन 'बाबूचा पडदा' बाजूला सारण्याच ठरविले आणि भारतीयांसाठी सुद्धा चीनच प्रवेशद्वार खुलू लागले. गेल्या व या वर्षांत काही मोजकीच म्हणजे चाळीस-पन्नास माणसं चीनला जाऊन आली. त्यांत काही पत्रकार, उद्योगपती आणि विदेश-मंत्री श्री. अटलबिहारी वाजपेयी यांचा समावेश होता. वसंतरावांच्या मनात चीनला जाण्याची कल्पना थायला आणि भारतातून जाणाऱ्या पाहुण्यांना, अभ्यासकांना किंवा पर्यटकांना चीनमध्ये हिंडू देण्याबाबत चीनच घोरण बदलायला आगदी केवळ योगायोगाने एक गाठ पडली व आम्ही चीनला जाऊ शकलो.

१९४९ ते १९६१ या काळात गांधीजींचे सहकारी व थोर अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. जे. सी. कुमारप्पा, पू. रविशंकर महाराज, श्री. रा. कृ. पाटील, श्री. उमाशंकर जोशी यांच्यासारखे ज्येष्ठ गांधीवादी चीनला जाऊन आले होते. त्या सर्वांना अर्थातच साम्यवादी हिंसक तंत्राच आणि दहशतवादाच वाकड होतं. पण तरीही भूमिहीनाना, गरीब शेतकऱ्यांना आणि सर्वसाधारण बेकारांना काम आणि अन्न उपलब्ध करून देण्यात चीन यशस्वी झालेला आहे अशाच अर्थाचा आपला अभिप्राय त्यांनी व्यक्त केला होता. या व्यक्तीशिवाय त्या काळात पंडित सुदर्लाल, डॉ. ग्यानचंद, हरीन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय, जैनेन्द्रकुमार, रामधारीसिंह 'दिनकर', धर्मानंद कोसाबी, डॉ. वाल्मिगी किंवा अजयकुमार घोष अशा अनेक नामांकित भारतीय व्यक्ती चीनला भेट देऊन आलेल्या होत्या. त्यांच्यापैकी ज्या व्यक्तींचा पूर्वीपासूनच साम्यवादाकडे कल होता, त्याच भेटीनंतर चीनबाबत मत अनुकूल पडलं यात नवल नव्हतं. परंतु इतरांनीही सर्वसाधारणपणे चीनने केलेल्या प्रगतीच कौतुकच केलं होतं.

आम्हांला हे सगळं स्थूलमानाने माहित होतं. पण म्हणूनच स्वतः प्रत्यक्ष परिस्थिती पाहून यावं व अनुकूल किंवा प्रतिकूल पूर्वग्रह शक्य होईल तेवढा टाळून, याबाबतीत आपलं मत स्वतंत्रपणे बनवावं असं आम्ही ठरविलं.

१९६२ च्या अगोदरपासूनच उद्भवलेल्या भारत-चीन सरहद्दीच्या वादाबाबत सर्वसामान्य भारतीय नागरिकांना कुतूहल असणं स्वाभाविक आहे. आम्ही त्याच वेळेला या प्रश्नाचा खूपच बारकाईने अभ्यास केला होता. नीफामध्ये आणि लद्दाखमध्ये जाऊन

आम्ही बरेच आठवडे राहिलोही होतो. महाराष्ट्र-कर्नाटक वादात महाराष्ट्रीयाना महाराष्ट्राची बाजू बरोबर वाटते आणि कन्नडिगाना कर्नाटकाची बाजू बरोबर वाटते. आपण जर खरोखरी भारतीय असू, तर व्हायला असं पाहिजे की त्या सीमावादात काही महाराष्ट्रीयाना कर्नाटकाची बाजू सम्युक्तिक वाटली पाहिजे, तर काही कन्नडिगाना महाराष्ट्राची मागणी रास्त वाटली पाहिजे पण असं सहसा होत नाही. जो न्याय कर्नाटक-महाराष्ट्राला लागू तोच न्याय भारत-चीन सीमा संघर्षाला लागू आहे. आम्ही भारतीय म्हणून सरहद्दीवरच्या प्रत्यक्ष परिस्थितीची विशेष काही माहिती नसताना आमच्या सरकारवर यात्राव्रतीत पूर्ण विश्वास टाकून अस म्हणतो की भारतावरच चीननं आक्रमण केलं. चिनी नागरिकांशी बोलताना आम्हाला असं आढळून आलं की त्यांची त्यांच्या सरकारन अशी ठाम समजूत करून दिली होती की भारतानंच तिबेटच्या हद्दीत आपली लश्करी ठाणी पुढं सरकवून चीनवर आक्रमण केलं होत ! ' एक जगाची ' (वन वल्डची) आणि ' युद्धविरहित जगाची ' (वॉरलेस् वल्डची) कल्पना जर साकार व्हायची असेल तर ' जय जगत् ' च्या मंत्रावर निष्ठा असलेले आणि आक्रमक अथवा अहकारी राष्ट्रवादाच्या पलीकडे गेलेले असे विवेकशील विश्वनागरिक (सिटिझन्स ऑफ द वल्ड) जगात सर्वत्र निर्माण झाले पाहिजेत. चीनमध्ये असताना आम्ही भारत-चीन सीमावादाच्या नाजूक प्रभावाव्रत सामान्य नागरिकांशीसुद्धा अधिक काही चर्चा जाणूनबुजून केली नाही. कारण असल्या प्रभावाव्रत बोलणं हे काम परराष्ट्र-मंत्र्यासारख्या राजकारणी पुरुषांचं आहे, आमच्यासारख्याच नाही असं आमचं मत होतं.

माओंनी बडविलेला चीन आम्ही पाहू इच्छित होतो. माओंच्या मृत्यूनंतर चीनच्या बदलत्या धोरणाचे जे पडसाद कानी पडत होते, त्यावरून माओंच्या विचाराची पकड हळूहळू ढिली करण्याचा चीनचा इरादा स्पष्ट होत होता. म्हणूनच चीनला जाण्याचा मनात आलला विचार पुढं ढकलण आम्हाला इष्ट वाटत नव्हतं.

प्रवासवर्चाची व्यवस्था करण्यासाठी आदरणीय श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे आणि श्री. गोविंदराव शिंदे यांच्या पुढाकारामुळे आम्हाला ओळखणाऱ्या काही नामवंत समाज-धुरीणांच्या सह्यानिशी एक आवाहन-पत्रक प्रसिद्ध करण्यात आलं. जयप्रकाशजींचे आशीर्वाद प्राप्त झालेच होते. आवाहन-पत्रक छापून प्रसिद्ध होत होतं. पण त्यांच्या अगोदरच जळगावच्या समाजवादी विचाराच्या प्राध्यापिका श्रीमती लता पाटणकर यांनी रु. १०१ /-ची देणगी पाठवून प्रवास-निधीचा शुभारंभ केला !

भारतीय विद्या भवनचे श्री. रामकृष्णन्, पूर्वाश्रमीचे समाजवादी व आता जनता पक्षाचे मुंबईचे एक नेते डॉ. जी. जी. पारीख, मुंबईचे आमचे सर्वोदयी मित्र श्री. नरोत्तमभाई शाह आणि श्री. राम देशपांडे, पुण्याचे वयोवृद्ध समाजसेवक श्री. हरिभाऊ जोशी, पुणे-मुंबई ' सकाळ 'चे संपादक श्री. श्री. ग. मुणगेकर आणि श्री. माधव

गडकरी, दिल्लीच्या गांधी शांति प्रतिष्ठानचे मंत्री श्री. राधाकृष्ण, बडोद्याला राहणारे गुजरात सर्वोदय मंडळाचे अध्यक्ष श्री. जगदीश शाह यांच्यासारख्या सुहृद्जनांच्या विनंतीनुसार पंचवीस हजाराच्या आवाहन-पत्रकाला ३३८७८ रुपये रक्कम जमवून देऊन परिचित-अपरिचित हितचिंतक, स्नेहीमित्र आणि जवळचे नातेवाईक या सर्वांनी

...हाला ज्याप्रमाणे फल. गेल्या तास वषात नाफा, काश्मीर, इलाएल या प्रत्येक वेळी पुरेसा निधी जमवून देऊन ज्याप्रमाणे मित्रमंडळींनी प्रवासखर्चाबद्दल मला चिंता-मुक्त केलं होतं, तसाच अनुभव मला यावेळीही आला. परंतु मागच्या प्रत्येक वेळी गरज मर्यादित होती. चीनच्या प्रवासखर्चाची रक्कम आमच्या दृष्टीने तर बरीच मोठी होती. तरीही लोकानी ती पुरी केली. एकूण पावणेदोनशे देणगीदारांमध्ये एकेक रुपया देऊन आपल्या भावना व्यक्त करणाऱ्या कार्यकर्त्यांपासून हजार रुपयांपेक्षा अधिक रकमेची देणगी देणाऱ्या दात्यांचा समावेश आहे. या सर्वांचा येथे कृतज्ञतापूर्वक ऋणनिर्देश करण मला आवश्यक वाटतं.

चीनमध्ये असताना तेथील मंत्री किंवा चिनी साम्यवादी दलाच्या नेत्यांपैकी कोणाचीही भेट घेण्याचा आम्ही विशेष काही प्रयत्न केला नाही. कारण आमचा मूळ हेतू वेगळा होता. आम्हाला मुख्यतः ग्रामीण भागातल्या चिनी नागरिकांच्या जीवनाच निरीक्षण आणि साम्यवादी समाजव्यवस्थेच अध्ययन करायच होतं. दुसरी गोष्ट, एखाद्या सरकारी किंवा गैरसरकारी शिष्टमंडळाचे सभासद म्हणून जर कोणी परदेशी गेले की सरकारी पदाधिकार्यांच्या किंवा अन्य महत्त्वाच्या व्यक्तींच्या सहज गाठीभेटी होतात. पण आम्ही पडलो 'अशिष्ट' मंडळी! कोणत्याही सरकारी किंवा विनसरकारीही 'शिष्ट' मंडळात समावेश करून घेण्याची आमची तयारी नव्हती; इतकंच नव्हे, तर गांधी स्मारक निधी, गांधी शांति प्रतिष्ठान, सर्व सेवा सघ या जरी आम्हाला अगदी

...हाला ज्याप्रमाणे फल. गेल्या तास वषात नाफा, काश्मीर, इलाएल या प्रत्येक वेळी पुरेसा निधी जमवून देऊन ज्याप्रमाणे मित्रमंडळींनी प्रवासखर्चाबद्दल मला चिंता-मुक्त केलं होतं, तसाच अनुभव मला यावेळीही आला. परंतु मागच्या प्रत्येक वेळी गरज मर्यादित होती. चीनच्या प्रवासखर्चाची रक्कम आमच्या दृष्टीने तर बरीच मोठी होती. तरीही लोकानी ती पुरी केली. एकूण पावणेदोनशे देणगीदारांमध्ये एकेक रुपया देऊन आपल्या भावना व्यक्त करणाऱ्या कार्यकर्त्यांपासून हजार रुपयांपेक्षा अधिक रकमेची देणगी देणाऱ्या दात्यांचा समावेश आहे. या सर्वांचा येथे कृतज्ञतापूर्वक ऋणनिर्देश करण मला आवश्यक वाटतं.

चीनमध्ये असताना तेथील मंत्री किंवा चिनी साम्यवादी दलाच्या नेत्यांपैकी कोणाचीही भेट घेण्याचा आम्ही विशेष काही प्रयत्न केला नाही. कारण आमचा मूळ हेतू वेगळा होता. आम्हाला मुख्यतः ग्रामीण भागातल्या चिनी नागरिकांच्या जीवनाच निरीक्षण आणि साम्यवादी समाजव्यवस्थेच अध्ययन करायच होतं. दुसरी गोष्ट, एखाद्या सरकारी किंवा गैरसरकारी शिष्टमंडळाचे सभासद म्हणून जर कोणी परदेशी गेले की सरकारी पदाधिकार्यांच्या किंवा अन्य महत्त्वाच्या व्यक्तींच्या सहज गाठीभेटी होतात. पण आम्ही पडलो 'अशिष्ट' मंडळी! कोणत्याही सरकारी किंवा विनसरकारीही 'शिष्ट' मंडळात समावेश करून घेण्याची आमची तयारी नव्हती; इतकंच नव्हे, तर गांधी स्मारक निधी, गांधी शांति प्रतिष्ठान, सर्व सेवा सघ या जरी आम्हाला अगदी

...हाला ज्याप्रमाणे फल. गेल्या तास वषात नाफा, काश्मीर, इलाएल या प्रत्येक वेळी पुरेसा निधी जमवून देऊन ज्याप्रमाणे मित्रमंडळींनी प्रवासखर्चाबद्दल मला चिंता-मुक्त केलं होतं, तसाच अनुभव मला यावेळीही आला. परंतु मागच्या प्रत्येक वेळी गरज मर्यादित होती. चीनच्या प्रवासखर्चाची रक्कम आमच्या दृष्टीने तर बरीच मोठी होती. तरीही लोकानी ती पुरी केली. एकूण पावणेदोनशे देणगीदारांमध्ये एकेक रुपया देऊन आपल्या भावना व्यक्त करणाऱ्या कार्यकर्त्यांपासून हजार रुपयांपेक्षा अधिक रकमेची देणगी देणाऱ्या दात्यांचा समावेश आहे. या सर्वांचा येथे कृतज्ञतापूर्वक ऋणनिर्देश करण मला आवश्यक वाटतं.

दिल्लीच्या चिनी वकिलातीकडून सुखातीला एकदा आम्हांला अस सहज सुचविलं गेलं होत की एखाद्या संस्थेच्या वतीन आम्ही जात आहोत असं परिचय-पत्र आम्ही आणाव भारतीय विद्या भवननं तसं परिचय-पत्र दिलं, पण गमत अशी झाली की त्याचा उपयोग करण्याची कुठेच पाळी आली नाही. कारण अशा परिचय-पत्राशिवायच चीन-प्रवेशाबाबतची समती चिनी वकिलातीन आम्हाला मिळवून दिली. वकिलातीशी प्रथम परिचय करून घेताना आमचे दिल्लीचे एक मित्र श्री. रामाधार आणि 'इंडियन् एक्सप्रेस' या इंग्रजी दैनिकाचे दिल्लीतील एक संपादक श्री. अजित भट्टाचार्य यांची

आम्हाला पुष्कळ मदत झाली.

चीनला जाण्यापूर्वी आणि चीनहून परतल्यानंतर आम्हाला जे काही प्रश्न विचारले गेले, त्यावरून चीनच्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीबाबत लोकांत किती कुतूहल आहे याची कल्पना आली. आम्ही आमच्या प्रवासात टिपण घेतलीच होती. शिवाय बहुतेक संभाषणं, चर्चा पत्रिकामुद्रितही केल्या होत्या. त्यांच्या आधारे, आमच्या निरीक्षणात आढळलेली परिस्थिती, तिची मनावर पडलेली छाप आणि तिच्या-वरून मनात उद्भवलेले विचार शब्दांकित करण्याचा प्रयत्न मी या पुस्तकात केला आहे. मी व्यक्त केलेले विचार सर्वांना पटतीलच अस नाही. परंतु सर्वसामान्य माणसाची चीनविषयक जिज्ञासा पुरी करण हाच मर्यादित हेतू या लिखाणाच्या वेळी वाळगला होता. कित्येक ठिकाणी मी काही गोष्टींच मुद्दामच वारकाईन वर्णन केले आहे. शब्दांच्या साहाय्याने साम्यवादी चीनच्या समाजजीवनाच चित्र वाचकांच्या मनश्चक्षूसमोर उभं करावं हे या प्रकारच पुस्तक लिहिण्यामागच मुख्य प्रयोजन आहे.

या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिण्याची विनंती मी आचार्य दादा घर्माधिकारी याना केली खरी, पण त्यांच वय आणि प्रकृती लक्षात घेता मला सकोचच वाटत होता. परंतु 'तुझी विनंती नाकारण्याची हिंमत माझ्यात नाही!' अस स्नेहपूर्ण आश्वासन मला देऊन त्यांनी नंतर प्रस्तावना लिहून दिली. त्याचे औपचारिक आभार मी मानीत नाही. कारण ते त्यांना आवडणारही नाही. पण इथे केवळ कृतज्ञतापूर्वक श्रद्धानिर्देश करणं मला उचित वाटत.

मुंबईच्या मॅजेस्टिक बुक स्टॉलचे चालक श्री. केशवराव कोठावळे यांचा आमचा परिचय गेल्या तीन-चार वर्षांतलाच. परंतु चीनहून परतल्यावर चीनच्या भेटीवर आधारित आम्ही दोन-तीन पुस्तक लिहिणार आहोत असे मी त्यांना म्हटल्यानंतर मित्रत्वाच्या भावनेनं त्यांनी हे एक पुस्तक प्रकाशित करण्याच मान्य केलं. हस्तलिखित देण्यात माझ्याकडूनच थोडा विलंब झाला. पण त्यांनी ते लगेच छपायला घेतले. चीनला जाण्यापूर्वी प्रवासनिधीलाही त्यांनी देणगी दिली होती. त्यांच्या या आपुलकीबद्दल त्यांचे आभार मानणं मी माझ कर्तव्य समजते.

पुस्तकाची पक्की प्रत तयार करण्याच्या कामी माझी वेथील मदतनीस कु. पुष्पलता सावे हिने खूपच मेहनत घेतली. शेवटी ॐ मुद्रणालयान सुबक व शक्य तेवढी बिन-चूक छपाई व्हावी याबाबत जी दक्षता घेतली त्याबद्दल मुद्रकांचेही मी आभार मानते.

विज्ञानाश्रम,
कैनाड,
द्वारा डहाणू रोड,
जि. ठाणे. (महाराष्ट्र)

—कुसुम नारगोलकर
२६-६-७९

१. गंगेच्या तीरावरून च्यू चियांगच्या तीरावर

“पुरेशी झुरळं-बिरळं खाऊन या !” — जयप्रकाशजींचे आशीर्वाद-पाच भिन्न भिन्न संस्कृती - थायलँडच्या ‘अयूध्या नगरीत’ - ‘वॉट काक’ हिन्दू मन्दिर-मायानगरी हॉगकॉंग.- माओच्या चीनमध्ये प्रवेश- ‘जेथे चिनी सैन्याने कन्नडा केला होता’ - ‘प्रथमग्रासे मक्षिकापात !’ - तुम्हीच ‘नागोलखार’ का ?- च्यू चियांगच्या तीरावर.

२. माओच्या जन्मभूमीवरून उड्डाण

राष्ट्रीय पुढारी डॉ. सन यत-सेन - शिन चाव कम्यूनला भेट - उत्पादनावर व आर्थिक समानतेवर भर - महात्मा गांधी व माओ त्से-तुंग - आमच अस्वाद - व्रत लटकं पडल ! - अवजड यंत्रांच्या कारखान्यात - चीनची खास चिकित्सा - पद्धती : अँक्युपॅन्चर - मी चिनी औषधाने बरी होते - बघायचं असेल तर बघता येतं ! - सुप्रसिद्ध ‘लॉग् मार्च’ - यांगचा सात्त्विक संताप - माओ आणि विनोबा - बालपणातील साम्य.

३. भारताशी नाते जोडणारे धागेदोरे

चीनची सांस्कृतिक राजधानी छानान - शिलास्तंभाच अरण्य ! - भारताचा बोधिधर्म तोच चीनचा ‘तामो’ - पाहुण्यांना मका खायला घालायचा ? - कुंकू लावणाऱ्या प्राचीन नृत्यागना - गुहाघरातील शाळा - शेतकरी इथून तिथून उदारच - वांग सू - लिंगच स्वयंपाकघर - चियांगना सीआनमध्ये अटक - बौद्ध पंडित कुमारजीव याची समाधी - भारताचा प्रवासी ह्युएन त्सांग - खरोखरीच धर्मस्वातंत्र्य आहे का ?

४. पैचिंग : चीनची अर्वाचीन लोकधानी

रेल्वेचा प्रवास कटाळवाणा नव्हता - पहिल्या वर्गातील सुखसोयी आणि कलात्मकता - पशुपक्षीही खाऊन टाकले ? - ‘जे जे भेटे भूत, ते ते मानिजे भगवन्त’ - पुरुषाची कामे स्त्रियाही करतात - फॅन्टास्टिक् प्रोग्रेस - विलक्षण प्रगती ? - सुप्रसिद्ध ठिअेन आन मेन चौकातून - अस्वलासारखा विलक्षण प्राणी : पांडा-ग्रीष्म-प्रासादाच वैभव - विनोबा, लिन युट्रांग आणि मासाहार - अर्थमनर्थ भावय नित्यम् ?

५. साम्यवादी व्यवस्थेबाबत काही प्रश्न

सामान्यांना मज्जाव असलेली नगरी - राजदूत - द्वयाशी चर्चा - सौ. नारायणन्ही

वर्चेंत सामील - १९६६ ची सांस्कृतिक क्रांती फसली ! - चीनमधील एकतर्फी वृत्तवितरण - भारतीय म्हणून कम्यूनमध्ये स्वागत ! - बेअरफुट डॉक्टर्सद्वारा खेडुताच आरोग्य - वृद्धांच्या जीवनात निश्चितता - सामूहिक शेतीतही थोडी खाजगी लागवड - माओच भव्य स्मारक - माती अससी, मातित मिळसी ' माओ देवाच्या भेटीला जातात !

६. नागरिक जीवनाचं ओझरतं दर्शन

सुप्रसिद्ध प्रचंड भिंत . छागछंग - बालमनाला भिंती माहीत नसतात - चीनचा युअॅन ' लफगा ' नाही - ' माझीही एक सायकल आहे ! ' - माओंनी शिकविलेली श्रमनिष्ठा - धूम्रपानाची समता नको ! - बालकानाही माओच ' अचूक ' मार्गदर्शन - पीकिंगच्या त्सिन रूना विश्वविद्यालयात - सांस्कृतिक क्रांती आणि उच्च शिक्षण.

७. भगीरथ प्रयत्नांचा आदर्श - ताचाय

चीनमध्ये ७५,००० कम्यूनस् - इथं कुलूप लावायची जरूर नाही ! - ताचायचा रोमहर्षक इतिहास - सहकारी शेतीची सुरुवात - डोंगरावरची समृद्ध फळबाग - चाडाल - चौकडीचा उपद्रव - वर्गसघर्षाची ज्योत तेवत ठेवा ! - गाधींचे मुलखावेगळे विचार - ' माफ करा, तुम्ही बैल आहात, बैल ! ' - गाधी - विचाराची लहानशी पाचर.

८. चिनी साम्यवादी पक्षाचं जन्मस्थान : शांघाय

चीनमधला आदिमानव - गुलामाचे आणि किसानाचे उठाव - चुगवेन ठाय नान ! चिनी भाषा कठीणच - चीनच्या दुःखाची नदी - ख्वांग ख - चिनी चित्रलिपी व शास्त्रीय देवनागरी - रेल्वेच्या डब्यातील पहिल्या यत्तेचा वर्ग - चिनी साम्यवादी पक्षाची पहिली बैठक - कुन्याच्या मासापासून पक्वान्न ! ! शांघायजवळच पाम्पू कम्यून - कम्यूनमध्येही स्वतंत्र रेडिओ केंद्र - आकड्याचा मारा !

९. ' येन चिंग द चन टू ' - प्रदीर्घ आणि विकट मार्ग

माओच्या मृत्यूनंतरचा सत्तासघर्ष - प्रचारात्मक चित्रपट - करमणुकीची स्वस्त सोय - आरोग्यीकडून खुशीची (?) निवेदन - ' लाओ तुग काय चाव ' - श्रमद्वारा शिक्षण - न्यायदान पद्धतीच्या स्वायत्ततेचा अभाव - माओच्या सहकाऱ्यात भांडवलशाहीचे पुरस्कर्ते ! - विरोधक लिन फियावचा रहस्यमय अंत - चिनी भाषेत मुबईच्या ऐवजी ' मगमाथ ' - मॅडरिन म्हणजे संस्कृत ' मन्त्रिन् ' - मायानगरीतील ' गुड् समॅरिटन् ' - भारतीय सगीताचे मधुर स्वर - ' हलवून खुंटा बळकट ' ! - चीनचे भारताला व्यापक आव्हान.

गंगेच्या तीरावरून चू चियांगच्या तीरावर

पाटणा गंगेच्या तीरावर आहे आणि कलकत्ता हुगळी नदीच्या. पण हुगळी नदी म्हणजे गंगेचाच एक प्रवाह. वसंतराव व मी असे दोघेच चीनला जायला निघालो होतो. स्वर म्हटलं म्हणजे आम्हाला दिल्लीहून अथवा मुंबईहून थेट पीकिंगला, नाहीतर हॉंग-काँगला विमानाने जाता आल असत. पण चानला जाण्यापूर्वी सहज जयप्रकाशजाना भेटावं, असं मनात आलं. म्हणून आम्ही रेल्वेन मुंबईहून प्रथम पाटण्याला गेलो. १९७७ च्या अखेरीपासून जयप्रकाशजी पाटण्यालाच राहात होते. पाटण्याला गंगेच पात्र संध आणि चागलच विस्तीर्ण आहे.

२९ ऑगस्ट १९७८ रोजी मंगळवार होता. सोमवारी, बुधवारी आणि शुक्रवारी जय-प्रकाशजींच डार्येलिसित्त असत. कृत्रिम रीतीन रक्त शुद्ध करून घेण्यासाठी त्यांना दिवसाचे जवळ जवळ सात-आठ तास शरीराबाहेर मूत्रपिंडाच काम करणाऱ्या एका यंत्राशी पडून राहाव लागत. त्या प्रक्रियेमुळ त्यांना थकवा येतो.

आम्हाला हे माहीत होत. म्हणून आम्ही मंगळवार साधून त्यांना भेटायला गेलो. आनदात होते ते. जवळच दादा धर्माधिकारी आणि सिद्धराज ढड्डा बसलेले होते. आमच्याकडे लक्ष जाताच जयप्रकाशजींनी वसंतरावाना पुढं बोलाविल. चीनवाचत बराच वेळ बोलणं झालं. शेवटी आम्ही जायला निघालो, तेव्हा त्यांनी सहज एक सूचना केली. ते म्हणाले

“ चीनन गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांत जी आर्थिक-सामाजिक प्रगती घडवून आणलेली दिसते, त्यात अंतःस्फूर्तीन केलेला भाग किती आहे आणि केवळ सरकारी दडपणामुळं घडवून आणलेला भाग किती आहे, याचा अदाज घेण्याचा प्रयत्न करा. शिवाय तिथल्या ग्रामीण विकासाच्या कार्याच आयोजन आणि संघटन त्यांनी कसं केलं आहे, ते अभ्यासा. ”

“ पुरेशी झुरळ-विरळ खाऊन या ! ”

यानंतर त्यांनी साम्यवादी देशात स्वतःवरच जाहीर टीका करण्याची, आत्मालोचनेची (सेल्फ क्रिटिसिझमची) एक प्रथा आहे, त्याबाबत स्टॅलिनची एक गमतीदार गोष्ट सांगितली. सगळे मोकळेपणान हसले. माओ त्से-तुंगविषयी मात्र जयप्रकाशजींना बराच आदर वाटतो. तो खरा लोकनेता होता, असं ते मानतात. शेवटी ‘ शुभास्ते सन्तु पथानः ! ’ असं म्हणून जयप्रकाशजींनी आम्हाला निरोप दिला. दादानी त्यांच्या नेहमीच्या विनोदी पद्धतीनं ‘ पुरेशी झुरळ-विरळ खाऊन या ! ’ असं आम्हाला म्हटलं आणि त्या सर्वांना नमस्कार करून आम्ही तेथून निघालो.

आम्ही पाठण्याहून रेल्वेनंच कलकत्याला आलो. रेल्वे लाईनही गंगेच्या दक्षिणेकडूनच जाते. पुन्हा कलकत्याला हौरा पुलाच्या तिथे गंगेच्या अधिकच विस्तीर्ण प्रवाहाच दर्शन होतं. बिहार म्हणजे बिहार. भगवान् बुद्धाची बोधभूमी आणि त्याच्या संचारानं पावन झालेली त्याची कर्मभूमी. बिहारमधील नालंदा विद्यापीठातच चिनी प्रवासी ह्युएन् त्सांग अनेक वर्षे अध्ययनासाठी राहिला होता. आणि गंगेच खोर म्हणजे तर भारतीय संस्कृतीच माहेरघर. चीनला जायच आणि तेथील नवीन साम्यवादी संस्कृतीच अध्ययन करायच, तर प्राचीन काळापासून आजतागायत अखंडपणे चालत आलेल्या भारतीय संस्कृतीच, तिच्या वैशिष्ट्याच भान ठेवणं आवश्यक होतं. ते भान ती शतपणे व सत्यपणे वाहणारी गंगा करून देत होती.

जयप्रकाशजींचे आशीर्वाद

चीनला जाण्याची कल्पना आमच्या मनात आल्यानंतर हितचिंतकाकडून व मित्र-मंडळींकडून आर्थिक मदत गोळा करण्याच ठरलं. आणि ते आम्ही जयप्रकाशजींना कळविलं. तेव्हाच त्यांनी तागेन आपल्या शुभेच्छा आम्हांला पाठविल्या होत्या. त्यांनी लिहिलं होतं

“ भारत आणि चीन हे फार पुरातन काळापासून सांस्कृतिक वधनांनी निगडित झालेले दोन महान शेजारी आहेत. तुमच्या-सारख्यांच्या भेटीन हे संबंध दृढ व्हायला मदत होईल ”

मुंबई-कलकत्ता हा प्रवास रेल्वेनं करायचा आणि कलकत्याहून हॉंगकॉंगला जाणाऱ्या विमानात बसायचं, असं जे आम्ही ठरविलं, त्यात दोन हेतू होते. एक म्हणजे प्रवास-खर्चात काटकसर आणि दुसरा म्हणजे जाण्यापूर्वी जयप्रकाशजींची भेट. आमच्या दृष्टीन दोन्ही हेतू फार महत्त्वाचे होते. अनेक परिचित-अपरिचित हितचिंतकांच्या आणि सुहृद्जनांच्या आर्थिक मदतीमुळ आमच्याच खर्चानं चीनला जाण्याचं साहस

आम्ही करणार होतो. सार्वजनिक पशाचा विनियोग फार काटकसरोन आणि जरूर तिथंच केला पाहिजे, ही महात्मा गांधींची शिकवणूक. मुंबईहूनच बोट आणि विमान अशा दोन्ही मार्गांनी हॉंगकॉंगला जाण्याच्या प्रवासखर्चाची सर्व तपशीलवार चौकशी आम्ही केली. बोटीनं थोडी बचत होत होती. पण दिवस जास्त लागणार होते. त्यापेक्षा मुंबई-कलकत्ता विमानानं न जाता रेल्वेन जाण्यापेक्षात दोघाची मिळून सुमारे २५०० रुपयांची बचत होणार होती. म्हणजे बोटीइतकाच खर्च होणार होता. म्हणून आम्ही तसा निर्णय घेतला. अर्थात या निर्णयामुळ आम्हाला सान्ताक्रूझ विमानतळावर पोचवायला यायची संधी हुकली, म्हणून काही आप्तेष्टांचा आणि मित्रांचा हिरमोड झाला, ही गोष्ट वेगळी ! काहींनी आम्हाला तस गमतीनं बोलूनही दाखविलं.

तस पाहिल तर गेली तीस वर्षे भारतातल्या पाठरपेशा समाजाशी आमचा सवध फारच कमी आलेला आहे. ठाणे जिल्ह्यातल्या वारली लोकात जवळजवळ त्यांच्या सारख्याच झोपड्यातून आम्ही राहतो. साहजिकच आदिवासींच्या जीवनाशी आमचा नित्याचा सवध येतो. त्यांच्या संस्कृतीची, चालीरीतीची, आर्थिक-सामाजिक परिस्थितीची आम्हाला चांगली माहिती आहे

पाच भिन्न भिन्न संस्कृती

म्हणून मुंबईहून कलकत्ता आणि कलकत्त्याहून विमानान बँकॉक आणि हॉंगकॉंग करून हॉंगकॉंगहून रेल्वेनं जेव्हा आम्ही चीनमध्ये प्रवेश केला, तेव्हा भिन्न स्तरावरच्या, भिन्न पार्श्वभूमीच्या चार-पाच वेगवेगळ्या संस्कृतींच केवळ चार-पाच दिवसातच आम्हाला सहज दर्शन घडल.

आदिवासी संस्कृती, व्यापक भारतीय संस्कृती, अजून साम्यवादी संस्कृतीच्या प्रभावाखाली न आलेली, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातही राजेशाही राज्यव्यवस्था कायम ठेवणारी व आग्नेय आशियातील इतर काही राष्ट्राप्रमाणे बौद्ध-हिंदू धर्मांची छाप असलेली थायलँडमधील संस्कृती, हॉंगकॉंगसारख्या ब्रिटिश आधिपत्याखालील बेटातली पाश्चात्यांच्या स्वैर' आर्थिक आणि सामाजिक जीवनाची नकल करणारी आधुनिक 'बाजारी' संस्कृती आणि माओ त्से-तुंगच्या अतिरेकी ध्येयवादाच्या धाकात वाढलेली चिनी साम्यवादी संस्कृती अशा विविध समाजाच तुलनात्मक निरीक्षण आम्ही करू शकलो.

कलकत्त्यात पोचलो, तो दिवस बरा होता. पण दुसऱ्या दिवशी मात्र वल्लारजान एकदम उग्र स्वरूप धारण केलं. हॉंगकॉंगला जाणार विमान ३१ ऑगस्ट रोजी रात्री १२ च्या सुमाराला कलकत्त्याच्या विमानतळावर थायच होतं. कलकत्त्यात काही परिचिताना भेटण्याचा विचार होता, तो सोडून द्यावा लागला. पावसाचा मुळी इतका जोर होता, की काही किरकोळ खरेदी करायची होती, ती करता करताच आम्ही पुरे भिजून गेलो. शिवाय कलकत्त्यातली गर्दी. मुंबई-दिल्लीसारख तिथं वाहन थोडंच चटकन

मिळतं ? माणसानी ओढल्या जाणाऱ्या रिक्षात बसण आम्हाला पसत नव्हत. पण काय करणार ? हौरा स्टेशनावरच्या रेल्वेच्या रिटायरिंग-रूममध्ये परतून, बरोबर असलेल्यातल सामान कमी करून, विमानतळ गाठायचा होता. अशा हवेमुळं डमडमला जायला टॅक्सी मिळेल की नाही, अशी शका होती. म्हणून शेवटी त्या तशा रिक्षात आम्ही नाइलाजानं बसलो. रात्री मात्र ज्यादा पैसे देऊन टॅक्सी मिळाली. हौरा स्टेशनापासून दूर असलेल्या डमडम विमानतळापर्यंत जाताना कित्येक वेळा टॅक्सी गुडघाभर पाण्यातून सावकाश चालवावी लागली परंतु तरी पण आम्ही वेळेवर पोचलो.

कलकत्याच्या विमानतळावर एक्सचेंज बँकेकडे जाताना घाईघाईत बसतरावाना जनता पक्षाचे ससदत्तदस्य श्री. सुब्रह्मण्यम् स्वामी भेटले. तसा दोघाचा परिचय मुळीच नव्हता. परंतु मुंबईलाच जयप्रकाशजींच्या निवासस्थानी मुंबईतील जनता पक्षाचे मृणालताई गोरे, अहिल्याबाई रागणेकर वगैरे लोकसभेचे सहाही उमेदवार जयप्रकाशजींना भेटायवाला आले होते. तिथ त्यांनी परस्पराना पाहिल असावं. मात्र स्वामी चीनला जात होते, त्याच सुमाराला आम्हीही चीनला जात आहोत, ही गोष्ट आमच्या-त्याच्या कोणी तरी समान मित्रान त्याच्या कानावर घातली असल्याच ते म्हणाले. ते दहा दिवसानी परतणार होते, आमच्या मूळ योजनेप्रमाणे आम्ही जवळ जवळ महिनाभर चीनमध्ये फिरणार होतो. हवा खराब असूनही विमान वेळेवर आल व अर्ध्या-पाऊण तासान ते बँकॉक-कडे निघाल. आम्ही वाटेत बँकॉकलाच उतरणार होतो. श्री. स्वामी मात्र सरळ हॉग-कॉंगला जाणार होते.

थायलँडच्या 'अयूध्या' नगरीत

अरुण मदिराबद्दल प्रसिद्धी असलेल्या अयोध्यानगरीत आम्ही अरुणोदयापूर्वीच पाय ठेवले ! बँकॉकच पूर्वीच नाव अयोध्या—नव्हे 'अयूध्यानगरी' ! उच्च उच्च सुळक्या-सारखे कळस असलेल्या, अनेक मदिरानी नटलेल्या व नव्यानच बसविलेल्या बँकॉक शहराला आज थायी लोक 'क्रूग थेप्' (देवदूताची नगरी) किंवा 'महा नकोर्ण' (शाही शहर) अशाच नावानी ओळखतात.

खर म्हटल तर बँकॉक म्हणजे सयामची जुनी राजधानी 'अयूध्या' नव्हेच. सोळाव्या शतकात ब्रह्मदेशाच्या राजानं एक पाठरा हत्ती मागितला आणि सयामच्या राजान तो द्यायच नाकारल; अशा एका क्षुल्लक कारणावरून उद्भवलेल्या भाडणाचा व युद्धाचा शेवट सयामच्या इतिहासप्रसिद्ध राजधानीत, अयूध्यानगरीत ब्रह्मी फौजा बुसण्यात झाला. आणि त्यांनी ते सुंदर शहर उद्ध्वस्त करून टाकलं ! त्यावेळी अयूध्या नगरी चाओ फ्या नदीच्या काठी बसली होती. सयामी लोकानी जिद्दीन आपली राजधानी त्याच चाओ फ्या नदीच्या उगमाच्या दिशेने सुमारे चाळीस मैल अंतरावर प्रवाहाच्या एका बळगावर पुन्हा बसविली. तेच आजच बँकॉक शहर. कालव्यानी व्यापलेल.

मंदिराला थाय भाषेत ' वॉट ' म्हणतात. ' वॉट पो ' मधील १५० फूट लांब बुद्धाची आडवी निर्वाणमूर्ती, ' वॉट त्रैमित्री ' मधील बुद्धाची सुवर्णमूर्ती, मंदिराच्या भिंतींवर चितारलेले किंवा कोरलेले रामायणातले प्रसंग, मंदिराचे सुळक्यासारखे कळस, सोनेरी छत्र-चामर, राजमहाल वगैरे सर्व वैभव बँकॉकच ' शाही नगरी ' नाव सार्थ करून दाखवितं. असख्य कालव्याच्या जाळ्यानं व्यापल्यामुळ पूर्वी पाश्चात्य लोक बँकॉकला ' पूर्वेकडील व्हेनिस ' म्हणूनच ओळखत असत. आता वरेच कालवे बुजविले गेले आहेत अजूनही इथ राजा आहे, त्याच नाव बूमिपॉल. थायलँडच राष्ट्रीय मानचिन्ह गरूड आणि तीन हत्ती हे आहे. अनेक मोठमोठ्या इमारतींवर ते चिन्ह आम्हाला आढळलं.

विमानतळावरून शहराकडे जाण्याच्या रस्त्याला समातरच लोकल रेल्वे आहे. आम्ही समोरच्या लोकल स्टेशनाकडे जायला निघालो, तो रेल्वेच्या कडेकडेन छोट्या छोट्या तलावात उमललेली सुंदर, शुभ्र, मोठी मोठी कमळ दृष्टीस पडली. लोकल स्टेशनापलीकडच्या वस्तीत गेलो, तो तिथ एक छोटसं, पण सुंदर मंदिरही होत ते आम्ही पाहिल्ल आम्हाला बँकॉकला डॉलर्स खर्च करायचे नव्हते. म्हणून टॅक्सी न करता बँकॉक शहरात आम्ही थोडे रेल्वेनं व थोडे पायीच फिरून आलो. रेल्वेपलीकडच्या एका कालव्यातून होड्यानी भाजीपाला आणि फळ याची वाहतूक चालली होती. स्त्रियासुद्धा कावडीन भाज्याची ने-आण करीत होत्या. स्त्रिया बुटक्या, पण मजबूत अंगकाठीच्या होत्या. चेहेऱ्यांवर सौम्य, समाधानी भाव दिसला. पेहराव खिश्चन लोकासारखे वाटले बाजारात जागोजागी मास विकत होते आणि काचेच्या शो-केसेसमधून उकडून सोललेली बदकं उलटी टागून ठेवलेली दिसली ! माझ्या अंगावर शहारे आले. रस्त्यावर कोपऱ्या कोपऱ्यावर मुंबईच्या पावभाजीसारख्या गाड्या होत्या आणि भाजलेले माताचे तुकडे काड्याना टोचून विकले जात होते. लोक ते घेऊन रस्त्याने जाता जाता खात चालले होते. काही गरीब स्त्रिया मक्याची उकडलेली कणसही विकत होत्या. आम्ही भाजलेले शेंगदाणे आणि केळी घेऊन खाल्ली.

विमान रात्री उशिरा निघणार होत; पण आम्ही काळोख पडायच्या आतच विमानतळावर परत गेलो. जेवणखाण वगैरे उरकून वाचीत बसलो. चार तासानी एअर इंडियाच्या ऑफिसमधून सूचना मिळाली की हॉंगकॉंगला जाणार विमान कलकत्याहून येणारच नाही म्हणून कारण पावसामुळ दिल्लीहून ते सुटलच नव्हत ! झाल, म्हणजे आम्ही अडकलो म्हणायचे ! एअर इंडियाच्या ऑफिसमध्ये गेलो तिथ अडकलेल्या प्रवाशांची काही तरी व्यवस्था करण्याची खटपट करणारा एक शीख ऑफिसर आढळला. वेगवेगळ्या हॉटेल्सना त्याचे फोन चालू होते. शेवटी त्यान ' मनोहरा ' नावाच्या एक पंचताराकित हॉटेलमध्ये आम्हाला पाठवायच ठरविल. सर्व व्यवस्था होऊन एअर इंडियाच्या गाडीतून निघालो, तोपर्यंत पहाटेचे दोन वाजले होते. गाडीतला एक सह-

प्रवासी थायलॅण्डचाच रहिवासी होता. त्याला थोड इंग्रजी येत होत. आम्ही भारतीय आहोत हे समजल्यावर तो आमच्याशी बोलू लागला,

“ भारत तसा गरीबच आहे, नाही का ? आमच्या इथ समृद्धी आहे. खेड्यांतले लोकही खाऊन-पिऊन सुखी आहेत; पण इथ चोरटी दारू, जुगार फार बोकळलेला आहे. तुमच्याकडे दारूचा प्रसार कमी आहे ना ? भारतातले लोक गरीब आहेत, पण तेही दारू पितात का ? आम्ही वाचलय की तुमचे पंतप्रधान मोरारजी देसाई या बाबतीत मोठे कडक आहेत. तुम्हाला कस काय वाटत दारूबंदीच घोरण ? ”

आम्ही थोडक्यात दारूबंदीच समर्थनच केले. त्यानंतर थायलॅण्डच्या राजेशाहीबद्दल आम्ही त्याला काही प्रश्न विचारणार, इतक्यात त्याच हॉटेल आला व तो गाडीतून खाली उतरला. आमच कुतूहल नेवढ्यावरच राहिले.

वॉट काक ’—हिन्दू मंदिर

‘ मनोहरा ’ हे नाव आम्हाला खरोखरच मनोहर वाटले ! ते हॉटेल ज्या भागात होत, तो मुंबईच्या फोर्टसारखा भाग दिसला. मोठमोठ्या आधुनिक इमारती, वाहन सगळी दिल्ली—मुंबईसारखी. चिनी कलाकुसरीच्या बऱ्याच वस्तू बाजारात आढळल्या. हॉटेलपासून अर्ध्या मैलावर असलेले ‘ वॉट काक ’ (हिन्दू मंदिर) आम्ही पाहिले. शंकर, गणपती, बुद्ध, देवी, बराह, ऋषी अशा अनेक मूर्ती त्यात होत्या. त्यांच्या समोर धूप, उदकत्या, रुई, जाईच्या माळा, गुलाब, कमळाच्या कळ्या वाहिलेल्या होत्या. सगळ वातावरण कस भारतीय वाटले !

आम्ही मनोहरा हॉटेलच्या आसपासही हिंडलो. परंतु दुपारी विश्रांतीनंतर विमान-तळावरून फोन आला आणि एअर इंडियाच्या सूचनेनुसार आम्ही सायंकाळी विमान-तळावर पोचलो. रात्री ८॥ वाजता बँकॉक सोडले आणि रात्री ११ वाजता हॉंगकॉंगच्या ‘ काय ताक् ’ या विमानतळावर पोचलो. कस्टम्सची तपासणी होऊन बाहेर पडेपर्यंत ११॥ वाजले. ती आडनीड वेळ होती. हॉंगकॉंगला कुठ उतरावं याचा आम्ही विचार करीत होतो. इतक्यात एअर इंडियामधलाच एक अधिकारी ‘ तुमच नाव नासगोलकर का ? ’ अस विचारीत आम्हाला बोलवायला आला; आणि त्याच्या ऑफिसन ‘ मीरामार ’ नावाच्या हॉटेलमध्ये आमची उतरण्याची सोय करून दिली विमान भरल्या वेळेला पोचल होत. म्हणून हॉटेलचा एका दिवसाचा खर्च बँकॉकप्रमाणेच इथही एअर इंडियातर्फे केला जाणार होता, अस नंतर समजले.

जगातल्या सर्वच मोठमोठ्या देशांतली पचताराकित हॉटेल कमीअधिक प्रमाणात, पण सारख्याच दर्ज्याची व पद्धतीची असणार. दिल्ली—मुंबईतही ती तशी असतील. पण आमचा अशा हॉटेलाशी कधी संपर्क येण्याचा संताराम् संभव नव्हता; तशी कधी इच्छाही झाली नाही. उलट, त्या प्रकारच्या विलासितेबद्दल व उधळपट्टीबद्दल आमच्या मनात

एक प्रकारची वृणाच होती. नाही म्हणायला एकदा दिल्लीच्या अशोक हॉटेलमध्ये जाण्याचा प्रसंग आला होता. शेरे-काश्मीर शेख अबदुल्ला कोडाईकनालमधील नजर-कैदेतून सुटल्यानंतर दिल्लीला आले होते. त्यांना आम्ही काही कामासाठी भेटू इच्छीत होतो. श्रीमती मृदुलाबेन सारामाई यांची-आमची जुनी ओळख होती. त्याच्या निमंत्रणावरून आम्ही दोघे शेख अबदुल्लांच्या स्वागत-समारंभासाठी अशोक हॉटेलमध्ये गेलो होतो. त्यापूर्वी १९४६-४७ च्या दरम्यान वसंतराव श्री. शंकरराव देवाच्या बरोबर दिल्लीत अनेक दिवस त्रिलोच्या घरी राहात होते. तिथंच सरदार वल्लभभाई पटेल, डॉ. राजेंद्रप्रसाद वगैरे त्यावेळचे थोर थोर राजकीय नेते उतरत असत. परंतु गांधीजींशी निकट संपर्क असल्यामुळ, त्रिलोच्या घराच वातावरण, त्याच्या श्रीमंतीच्या मानानं, कटाक्षान पुष्कळच साधं ठेवलं जात असे.

मायानगरी हॉगकाँग

पण हॉगकाँगमधील कौलून विभागातल्या 'मीरामार' हॉटेलचा थाट काही औरच होता. नवव्या मजल्यावर आमची खोली होती. तिच्यात गरम पाण्याचा बाथ-टब, गालिचे, मखमली पडदे, टेलिफोन, टी.व्ही. वगैरे तर सर्व काही होतंच. पण लिहिण्याच्या टेबलाजवळच एक वटन दाबून खिडकीचे पडदे पुढ-माग सरकविण्याचीही सोय होती उठून पडदे हातान सरकविण्यान शरीराला जे 'कष्ट' होतील, ते टाळण्यासाठी ती युक्ती केली होती ! जवळच रात्रीच्या काळोखात दिसणार इलेक्ट्रॉनिक बड्याळ होत. हॉटेलच्या विस्तीर्ण इमारतीत तळमजल्यात आणि इतर टिकाणी भोजनाचा भव्य दिवाण-खाना, कॉफीपानगृह, नृत्यशाळा, स्वागतकक्ष इत्यादी भिन्न भिन्न विभाग होते. प्रवासी गिन्हाइकांचे डोळे सहजपणे दिपून जावेत, अशीच तिथ सर्व सजावट व झगमगाट होता. खोलीत पडल्या पडल्या माझ्या मनात विचार आला " झोपडी हेचि बरी ! अशाश्वत सग्रह कोण करी ? "

दुसऱ्या दिवशी कौलूनच्या बाजारात आम्ही फिरलो टिकटिकाणी केशरचनेची दुकान होती. रेडिओ, ट्रॅन्झिस्टर, टी व्ही. सेट्स, टेपरेकॉर्डर्स, कॅमेरे, अनेक प्रकारचे कपडे, शृंगारप्रसाधनाच साहित्य, भेट देण्याच्या शोभिवत वस्तू, सगळ्यानी खच्चून भरलेली दुकानच दुकानं. करमुक्त बाजार असल्यामुळं जगातल्या अनेक देशाची हॉगकाँग ही फार किफायतशीर बाजारपेट, पूर्व आणि पश्चिम दोन्ही संस्कृतीतल्या भपक भडक-पणाच इथ प्रदर्शन होत. आणि त्याचबरोबर ग्राहकाना फसविण्याची, ठकविण्याची त्याच्याकडून जमेल तितका फायदा उपटण्याची वृत्ती होती. टोलेजंग इमारती होत्या आणि रस्त्याच्या कडेला फूटपाथवर बसलेले भिकारीही होते; कुणाची कुणाला पर्वा नसल्यासारखी मुंग्यासारखी माणसं माणुसकी सोडून अन्य पाहिजे ती वस्तू कौलून-हॉगकाँगच्या बाजारात, त्या मायानगरीत उपलब्ध होतीस दिसल ! बाजारी संस्कृतीच ते हिंडीस स्वरूप

पाहून मला एकाच दिवसात उदग आला. पण चीनला जाण्याची तीव्र उत्कंठा मनात होती, म्हणून त्या गर्दीत आणि गलबल्यात दिवसभर हिंझूनही थकवा वाटला नाही

माओंच्या चीनमध्ये प्रवेश

वांद्रे हा जसा मुंबईचा भाग, त्याचप्रमाणे कौलून हा हॉंगकाँग बेटाचाच भाग आहे. चीनला जाण्यासाठी कौलूनहूनच रेल्वे सुरू होते. हॉंगकाँगच्या वायव्येस कॅन्टन हे चीन-मधील व्यापारी शहर अवघ्या ९० मैलावर आहे. कौलून सोडल्यावर सुमारे दीड तासानं ब्रिटिश सरहद्दीवरच लोवू हे शेवटचे स्टेशन आलं. सकाळी १०॥ चा सुमार होता. मंद वारा वाहत होता. इकडच्या रेल्वेच्या इमारतीवर 'युनियन जॅक' फडफडत होत. १५ ऑगस्ट १९४७ ला मध्यरात्री मारतातून 'युनियन जॅक' खाली आणलं गेलं आणि तिरंगी झेंडा वर चढविला गेला. तेव्हापासून गेल्या तीस-एकतीस वर्षांत त्या 'युनियन जॅक' चा डौल साऱ्या पृथ्वीवरच कमी होत चालला होता. किती विलक्षण ऐतिहासिक चक्रानेमिक्रम ! लोवूपासून जेमतेम दीड फर्लागावरच्या चिनी प्रदेशा-तल्या शामचुन रेल्वे स्टेशनाच्या इमारतीवर मात्र एक मोठा पिवळा तारा व चार लहानसे पिवळे तारे असलेला साम्यवादी चीनचा लाल ध्वज मोठ्या डौलान फडकत होता. सरहद्दीवरच दोन्ही टिकाणाच पासपोर्ट, कस्टम्स वगैरेबाबतच 'सव्यापसव्य' विनासावास आणि लवकरच आटोपलं. चिनी हद्दीत प्रवेश केल्याबरोबर समोर लक्ष वेधलं गेलं, ते तांबड्या अक्षरातल्या एका इग्रजी वचनाकडे. जगातल्या सर्व जनतेच ऐक्य अमर राहो !' (लॉग लिव्ह द युनिटी ऑफ द पीपल्स ऑफ द वर्ल्ड !) हे ते वचन प्रवाशाला साम्यवादी राजवटीतील अतिरेकी घोषणाबाजीची प्रथम जाणीव करून देत.

माओंच्या कर्मभूमीत आम्ही प्रवेश केला मात्र आणि माझ मन नजीकच्याच भूत-कालात डोकावू लागलं. १९६२ मध्ये भारत-चीन सीमासंघर्ष छेडला गेला असता भारतात सर्वत्र युद्धाच वातावरण निर्माण झालेलं होतं. आम जनतेत चीनविरोधी तीव्र भावना फैलावली होती. पण गांधींच्या या देशात त्याही काळात 'भारत-चीन मैत्री यात्रा' सुरू करण्याचं धैर्य कै. शंकरराव देव यानी दाखविलं होतं; आणि त्यांच्या त्या धैर्याच आणि मैत्रीभावनेच्या उत्कटतेच महत्त्व जाणून उदारमना पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यानी त्या दिल्ली-पीकिंग मैत्रीयात्रेला आपली समती दिली होती त्या दोघाच यावेळी मला स्मरण झाल्याशिवाय राहिलं नाही. इंग्लंड, अमेरिका, ऑस्ट्रिया, जपान, ऑस्ट्रेलिया वगैरे देशातल्या काही समविचारी यात्रिकांना बरोबर घेऊन भारत-चीन मैत्रीचा संदेश दिल्ली ते पीकिंगपर्यंत जनतेत पसरविण्यासाठी शंकररावानी ती पदयात्रा आरंभिली होती. आम्ही दोघेही त्यावेळी त्या पदयात्रेत अधूनमधून सामील झालो होतो. चीनच्या सरकारकडून त्यावेळी त्या मैत्रीयात्रेला प्रतिसाद मिळाला नाही; मिळण्याचा संभवही नव्हता

‘ जेथे चिनी सैन्याने कब्रजा केला होता— ’

त्याच वेळी सर्वसाधारण लोकांच्या दृष्टीने ‘ पागलपणाचाच ’ मानला जाईल असा एक कार्यक्रम आम्ही आखला होता. १६ डिसेंबरला चीनन आपलं सैन्य नीफातून (आजच्या अरुणाचल प्रदेशातून) काढून घेतलं होत. जानेवारी १९६३ च्या पहिल्या आठवड्यात प्रथम एकटेच वसंतराव व नंतर मीही असे आम्ही दोघे १०,००० फूट उंचीवरच्या तवांग गावी गेलो व तेथील बुद्धधर्मीय मोन्या जमातीच्या आदिवासींमध्ये तीन-चार महिने राहून पदयात्रा केल्या. चीनन पुन्हा १९६३ मध्ये आक्रमण केलच, तर त्याचा ‘ अहिंसक प्रतिकार ’ करण्याची शक्यता कितपत आहे, हे आजमावण्यासाठी आम्ही गेलो होतो. अशाच तऱ्हेची कल्पना श्री. काकासाहेब कालेलकराच्या मनात आली होती. नंतर बगालमध्ये आरामबाग गावी भरलेल्या एका जाहीर सभेत जय-प्रकाशजींनीही या कल्पनेचा विस्तार करून ती आपल्या भाषणात मांडली होती. ही सर्व माहिती मी माझ्या ‘ जेथे चिनी सैन्याने कब्रजा केला होता— ’ या पुस्तकात दिली आहे.

श्री यशवतराव चव्हाण हे त्या वेळेला भारताचे संरक्षण मंत्री होते. त्यांना पत्र लिहून ‘ आम्हाला नीफा-तिबेट सरहद्द ओलांडायची परवानगी द्या, आमच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी आमच्यावरच राहिल. ’ अशी ‘ विचित्र ’ मागणी आम्ही केली होती. त्याचा अर्थातच नकार आला. पण त्यानंतर वसंतराव एकटेच घोड्यावर बसून लूम ला या बर्फान आच्छादित, १६००० फूट उंचीवरच्या, सरहद्दीवरच्या गावी जाऊन आले होते. भारतीय सैनिकी अधिकाऱ्यांच्या समतीनं व मदतीन पलीकडे १॥ मैलावर असलेल्या चिनी सैनिकांच्या हालचालीही त्यांनी दुर्विणीच्या साहाय्यानं पाहिल्या होत्या..

आमची दृष्टी सर्वोदयाची आहे, ‘ जय जगत् ’ ची आहे. केवळ ‘ जय महाराष्ट्र ! ’ किंवा ‘ जय हिंद ! ’ची नाही ! १९६२ ते १९७८ च्या मधला सोळा वर्षांचा काळ असाच निघून गेला होता आता चीनचीच भूमिका थोडी बदलली असल्यामुळ दोन्ही देशातला तणाव कमी झालेला होता. परस्परांचे राजदूत परस्पराकडे पाठविले गेले होते. थोडीशी ये-जा सुरू झाली होती. १९७८ च्या प्रारंभापासून आम्ही जाईपर्यंत फक्त २०-२५ भारतीयच चीनमध्ये जाऊन आले होते. चिनी नागरिकही भारतीयांचे स्वागत करण्याच्या मनःस्थितीत होते. चीनमध्ये प्रवेश केल्याबरोबर आम्हाला त्याचा अनुभव आला.

बाराचा सुमार झाला असेल. वेगवेगळ्या देशातून चीनमध्ये जाण्यासाठी आलेले सर्वच परदेशी प्रवासी शामचुन स्टेशनाच्या हद्दीत असलेल्या भोजनगृहात वेगवेगळ्या टेबलावर जाऊन बसले होते. आम्हा दोघाना पाहून आमच्या टेबलाजवळ येऊन बसले ते नूरुन्नबी चौधरी ! पीकिंगमधील बागला देशाच्या वकिलातीतील ते एक अधिकारी आहेत. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या मातोश्रीही होत्या. मुसलमान असूनही त्या शाकाहारी

होत्या. म्हणून आम्हाला आणि त्यानाही बर वाटल. पीकिंगमध्ये काही काळ राहिल्यामुळे स्वतः चौधरींना जेवताना चिनी रिवाजाप्रमाणे चॉप्स्टिक्स (काड्या) वापरण्याचा सराव होतासं दिसल.

‘ प्रथमग्रासे मक्षिकापातः । ’

भोजनानंतर आम्ही शामचुन स्टेशनावरून कॅन्टन शहराकडे जाणाऱ्या गाडीत बसलो. कॅन्टनलाच चिनी भाषेत ‘ स्वान्चौ ’ म्हणतात. आमची इच्छा नसतानाही आम्हाला फस्ट्रॅ-क्लासनच प्रवास करावा लागत होता. चीनमध्ये परदेशी पाहुण्यांना किंवा पर्यटकाना गाद्यागिरद्या नसलेल्या दुसऱ्या-तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यातून प्रवास करण्याची परवानगी नाही ! रशियातही परदेशी प्रवाशासाठी अशीच बंधन असतात असे म्हणतात. चीनला जाण्याच नक्की ठरल्यापामून याबाबतीतले सरकारी नियम आमच्यापुरते तरी दिले करून घेण्याचे प्रयत्न आम्ही केले होते. दिल्लीतल्या चिनी वकिलातीन आमच म्हणण त्याच्या सरकारकडे माहून पाहिलं होतं. त्यावेळचे भारताचे पीकिंग-मधील वकील श्री. नारायणन् यानाही आम्ही याबाबतीत लिहिलं होत की दोन-तीन कारणासाठी आम्ही चीनमध्ये पहिल्या वर्गान अथवा विमानान प्रवास करू इच्छित नाही. पण आमच म्हणण मान्य झाल नाही. तस आम्हाला चिनी वकिलातीकडून पत्र आलं. श्री. नारायणन् यांची तर केवळ आली. गांधी साधेपणावर भर देत असत माओंचीही राहणी म्हणजे साधेपणाचा आदर्शच होता. सामाजिक व आर्थिक समानतेवर भर देणाऱ्या साम्यवादी राष्ट्रातसुद्धा सामान्य चिनी नागरिकाप्रमाणे आम्हाला स्वेच्छेने खालच्या दर्ज्यान प्रवास करण्याच स्वातंत्र्य मिळू नये, ही गोष्ट आम्हाला चागलीच खटकली ! ‘ प्रथमग्रासे मक्षिकापातः । ’ अशीच आमची भावना झाली.

गाडी सुटली. गाडी डोंगराळ भागातूनच जात होती. रेल्वेच्या कडेला दुतर्फा अगदी सारख्या अतरावर लावलेल्या वृक्षसपदेकडे आमच लक्ष गेलं. नदी, नाले याच, दूरवर पसरलेल्या आणि जोमान वाढत असलेल्या भातशेतीच आणि बर्मीज टोप्या घालून शेतीत काम करणाऱ्या चिनी शेतकऱ्याच निरीक्षण करण्यात आम्ही गुतलो होतो इतक्यात तिकीट-चेकर म्हणून प्रवाशांची तिकीट तपाशीत एक चिनी ब्राई आमच्याकडे आली. ती पंचवीस-तीस वर्षांची असेल. थोड्या अंतरावर चहाची लहानशी गाडी वेळून दुसरी एक तरुणी प्रवाशाना चहा देत होती. अनेक परदेशी पर्यटक त्या चहाचा स्वाद घेत होते आणि त्यावर विनोदही करीत होते. कारण त्यात दूध नव्हत, की साखरही नव्हती ! मी जरी चहा पीत नसले, तरी दिल्लीच्या चिनी वकिलातीत त्या चहाचा एक बोट घेऊन मी त्याची लज्जत चाखली होती. म्हणून तो कसा असतो ते मला माहीत होत.

गाडी मधे काही स्टेशनांवर थांबली; पण अनेक खाद्यपेयाचे जिन्नस घेऊन डब्याच्या

खिडक्याजवळ येणारे व कित्येकदा कर्करूपणे ओरडून सतावणारे विक्रेते स्टेशनावर नव्हते. वेसूर व फुटक्या आवाजात एखादं भजन म्हणत, काठी टेकीत कुणाच्या तरी आधारे चालत, हात पुढे करून भीक मागणारा आघळा गाडीत नव्हता, एखाद्या सिनेमातल्या लोकप्रिय गाण्याचे चरण गात आणि नाचही करून दाखवीत भीक मागणारी लहान पोर नव्हती; बूट-पॉलिश करण्यासाठी प्रवाशाना आर्जवून विचारणारी मुलं नव्हती; जरा बऱ्या परिस्थितीतले प्रवासी हेरून त्याची वाचून झालेली वर्तमानपत्रं गोळा करण्यासाठी फिरणारी पोर—कोणो, कोणीच आम्हाला गाडीत किंवा प्लॅटफॉर्मवर टिचल नाही. सगळ्या स्टेशनावर कसं सामसूम वाटत होत. आपण भारतातून प्रवास तर निश्चितच करीत नाही, याची खात्री वाटण्याइतकी वरील सर्वांची अनुपस्थिती जाणवली. दीड तास कसा निघून गेला, ते समजलही नाही. दुपारी २॥ च्या सुमारास गाडी कॅन्टन स्टेशनात पोचली

‘ तुम्हीच नागोल-खार का ? ’

डब्यातून बाहेर पडण्यासाठी आम्ही दरवाज्याजवळ आलो, तोच आम्हाला रेल्वेच्या गणवेशात असलेल्या एका युवतीनं खाली प्लॅटफॉर्मवर उतरण्याची हस्तत हस्त सूचना दिली. चीनच्या सरकारी प्रवासी सेवा संस्थेचा प्रतिनिधी नेमका प्लॅटफॉर्मवर हजर होता. ‘ तुम्हीच नागोल-खार का ? ’ असा प्रश्न त्यान वसतरावाना इंग्रजीत विचारला. चिनी भाषेत इंग्रजी ‘ के ’ या अक्षराचा ‘ ख ’ असा उच्चार होतो, हे माहीत असून-सुद्धा वसतरावाना हसू आल. परंतु लगेच त्यानी होकार दिला. त्याबरोबर त्यान तत्परतेनं गाडीतून सामान उतरवून घेण्यात आम्हाला मदत केली. त्याला कदाचित् आमच्याबाबत शामचुनहून वायरलेसून किंवा फोननं काही सूचना आली असावी; आणि आमच्या कपड्यावरून त्यान आम्हांला ओळखल असाव. आम्ही नेहमी इथ घालतो तसे आमचे खादीचे पादरे कपडे वातले होते. बागलादेशीय, सिलोनी किंवा नेपाळी पर्यटकानी पाश्चात्य पद्धतीचाच पोशाख केला होता. म्हणून आमचे कपडे इतर सर्व प्रवाशापेक्षा वेगळे दिसत होते. आम्हाला पटकन् हुडकून काढण त्याला यामुळंच सोप गेलं असाव.

आम्ही कॅन्टन स्टेशनाच्या भव्य इमारतीबाहेर आलो. फिकट राखाडी रंगाच्या काही सरकारी गाड्या तिथ होत्या. त्यापैकी एकीमध्येच याग शी यी न आम्हाला असवलं व तो आमच सामान वगण्यासाठी गेला. इतक्यात एका चिनी तरुणीन गाडीचा दरवाजा उघडला आणि ती स्टिअरिंग व्हीलपाशी बसली यागन सामान गाडीच्या डिकीत घातल आणि तो पुढच्या सीटवर तिच्या शेजारी बसला. तिने काही न बोलता गाडी चालू केली. ‘ तुंग फाग ’ नावाच्या सरकारी अतिथिगृहात आमची राहण्याची व्यवस्था केली होती. पाचव्या मजल्यावर आमच्यासाठी राखून ठेवलेल्या खोलीकडे आम्ही लिफ्ट-

मधून जायला निघालो, त्यावेळी लिफ्ट चालविणारी व्यक्ती महिलाच होती, हे आमच्या लक्षात आलं. इतकंच नव्हे, तर त्या मजल्यावर राहणाऱ्या प्रवाशाच्या गरजाकडे पाहणाऱ्या स्वागत-कक्षातही तरुण चिनी मुलीच काउंटरमागे बसल्या होत्या. विविध प्रकारची कामे करण्यात स्त्रियांचा दिसून येणारा तो निर्मय पुढाकार पाहून मला फार बर वाटलं.

थोडा वेळ आम्ही विश्रांती घेतली. पण कलकत्यापासून लागोपाठ दोन-तीन दिवस जागरण झाल्यामुळ आणि जेवणातल्या अनियमितपणामुळ मला थोडं बर वाटेनास झालं. सध्याकाळी आमचा मार्गदर्शक आम्हाला कॅटन शहरात फिरवून आणण्यासाठी खोलीवर आला. पण वसंतराव एकटेच त्याच्याबरोबर गेले.

च्यू चियागच्या तीरावर

ख्वानचौ किंवा कॅटन हे शहर पल नावाच्या नदीच्या तीरावर वसलेलं आहे. त्या नदीला चिनी लोक 'च्यू चियाग्' म्हणतात. भारताच्या अगदी पूर्वेला ब्रह्मदेशाच्या पलीकडे चीनचा यूनान म्हणून एक प्रदेश आहे. त्याच्या पूर्वेला ही पल नदी उगम पावते आणि ती तेथून प्रथम दक्षिणेला आणि नंतर पूर्वेला वाहात वाहात कॅटन शहराजवळ दक्षिण चीन समुद्राला मिळते. तिची लांबी सुमारे २१०० किलोमीटर आहे. शहर दोन्ही बाजूंना वसलेलं असल्यामुळ नदी पार करण्यासाठी नदीवर मोठे मोठे पूल बांधलेले आहेत. नदीत मोठ्या बोटी, लॉन्चेस् आणि नावा यांची सारखी ये-जा चालू असते. नदीच्या काठान टोलेजग इमारती आहेत. १९४९ पूर्वी सुमारे ६०,००० लोक या नदीवरच होड्यातून राहात असत. मासे मारणं व व्यापारी मालाच्या ने-आणीची हमाली करणं हे त्यावेळी त्यांचे धंदे होते. त्यावेळी त्यांचा समाज हा जवळ जवळ 'बहिष्कृतच' होता. त्यांना तुच्छतेन 'तान चिया' म्हणजे पाण्यात राहणारी कुटुंब म्हटलं जात असे. आता त्यांना नदीकाठीच नवीन घर बांधून देण्यात आली आहेत आता विविध प्रकारच्या धंद्यात ते काम करतात.

ख्वानचौ हे दोन हजार वर्षांपूर्वीपासूनच इतिहासप्रसिद्ध शहर आहे. चीनचा बाहेरच्या जगाशी व्यापारी संबंध हा याच बदरामार्फत येत असे. आताआतापर्यंत परकीयांसाठी ख्वानचौ चीनच एकमेव प्रवेशद्वार होतं. चिनी लोकांचा १८४०-४२ साली ब्रिटिश व अमेरिकन लोकांशी जो प्रथम संघर्ष झाला, तो 'अफूची लढाई' (ओपियम वॉर) म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्यामुळ कॅटनला एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून ब्रिटिश, अमेरिकन, फ्रेंच आणि जपानी यांच्या व्यापारी आक्रमणाला सतत तोंड द्यावं लागलं. हॉंगकॉंगचा तर ब्रिटिशानी ताबा मिळविलाच होता. परंतु चीनला चोरटी अफू पुरवण आणि चीनमधून तिच्या बदली चहा आणि रेशीम वगैरे माल स्वस्तात खरेदी करून वेळून जाण हे व्यवहार वरील साम्राज्यवादी देश कॅटनमधून करू लागले. प्रथम चिनी राष्ट्रीय पुढारी सन यत-सेन आणि नंतर साम्यवादी पुढारी

माओ त्से-तुंग याच्या नेतृत्वाखाली कॅटनच्या लोकांनी या परकीयांचा सातत्यान जोरुदार प्रतिकार केला. एका शतकानंतर, १९४९ मध्येच कॅटनीज् लोकांची ही दुर्दशा सपली.

आता कॅटनला फार मोठ व्यापारी शहर म्हणून दिवसेंदिवस वाढत महत्त्व प्राप्त होत चालल आहे. दरवर्षी एप्रिल आणि ऑक्टोबर महिन्यांत अशा दोन वेळा येथे निर्यातीच्या चिनी वस्तूंच्या व्यापारासाठी जत्रा भरते. निरनिराळ्या देशांच्या व्यापारी सघटनाना मुद्दाम निमंत्रण दिलं जात अनेक देशांतून व्यापारी सघटनांचे अक्षरशः हजारो प्रतिनिधी या प्रदर्शनासाठी येतात. चीनमध्ये तयार झालेल्या मालाची विक्री हा जरी या जत्रेचा मुख्य उद्देश असला, तरी परदेशी व्यापारी आपल्या मालासाठी चीनमध्ये ग्राहक कसे लाभतील, याचाही येथे प्रयत्न करतात. एकंदरीत या दोन वेळांच्या प्रदर्शनांत प्रचंड व्यापारी घडामोडी होतात. यामुळ या काळात कॅटन शहर अगदी गजबजून गेलेलं असतं. चीनच्या निर्यात व्यापारापैकी निम्म्या व्यापाराचे व्यवहार या दोन जत्रांच्या वेळी होतात !

कॅटनमध्ये १९२६ साली माओ त्से-तुंग यानी स्थापन केलेली शेतकरी आंदोलनाची राष्ट्रीय संस्था, माओंची तेथली खोली व कचेरी, डॉ. सन थत-सेन स्मारक हॉल, निरनिराळ्या प्रकारचे कारखाने, हस्तिदती कोरीव कामाची फॅक्टरी, ७ मे कार्यकर्ता प्रशिक्षण शिक्षण शाळा, मैत्री नाट्यगृह, १४०० वर्षांचा जुना पुष्प पॅगोडा, एक ना दोन अनेक प्रसिद्ध व ऐतिहासिक स्थळ पाहण्यासारखी होती. पण आमच्याजवळ तेवढा वेळ नव्हता. म्हणून दुसऱ्या दिवशी यापैकी रस्त्यान जाता जाता जेवढी स्थळं पाहता येतील, तेवढी पाह्यची; पण मुख्यतः एखाद कम्यून, शेतकऱ्यांची व कामगारांची घर आणि एखादा मोठा कारखाना पाहण्याच मात्र चुकवायच नाही, अस मी ठरविल. सकल्पाप्रमाणे आम्ही चीनला येऊन पोचलो होतो व साम्यवादी चिनी समाजव्यवस्थेच्या निरीक्षणाला आम्ही प्रारंभ केला होता, या समाधानात आम्ही होतो.

माओंच्या जन्मभूमीवरून उद्घाण

‘चीनमधल्या असतोषाचे जनक आणि आद्य क्रांतिकारक’ अशा शब्दात माओ त्से-तुंग यानी ज्यांचा गौरव केला, त्या सन यत-सेनच (१८६६-१९२५) नाव चीनच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहेच, पण कॅटन शहराशी त्याच अधिक जवळच नात आहे. कॅटनच्या मुख्य रस्त्यावरून जाता येता सन यत-सेन स्मारक सहाय्यहाकडे लक्ष वेधल्याखेरीज राहात नाही. लोकांनी त्या राष्ट्रीय पुढाऱ्याच्या स्मरणार्थ १९३१ मध्ये उभारलेली ही इमारत चिनी कलात्मक स्थापत्याचा उत्तम नमुना आहे.

आधुनिक चीनच्या इतिहासात कॅटनच महत्त्व त्याच्या औद्योगिक विकासासुळे आणि व्यापारी उलाढालींमुळे जितक आहे, तितकच ते कॅटनच्या रहिवाशांनी गेल्या शतकात परकीयांशी दिलेल्या निकराच्या स्वातंत्र्य-लढ्यामुळेही आहे. भारतातल्या स्वातंत्र्य-लढ्याचा प्रारंभ आपण १८५७ च्या बडापासून मानतो. तसच चीनमध्ये साम्राज्यशाहीच्या प्रतिकारासाठी झालेल्या स्वातंत्र्य-संघर्षाचा प्रारंभ १८४०-४२ आणि १८५६-६० च्या ‘अफूच्या लढायांपासून’ (ओपियम वॉर्सपासून) मानला जातो. १८४० पासून चीनमधली सरजामशाही मोडकळीला येऊ लागली होती आणि व्यापाराच्या मिषान ब्रिटिश, पोर्तुगीज, फ्रेंच, जपानी वगैरे साम्राज्यवादी राष्ट्रे येथे पाय रोवू लागली होती.

राष्ट्रीय पुढारी डॉ. सन यत-सेन

१८९४ पासून डॉ. सन यत-सेन यानी आपल्या देशातल्या परिस्थितीच अध्ययन केल आणि लोकजागृतीसाठी ‘तुंग मॅग व्ही’ (क्रांतिकारी संघटना) ही पुरोगामी संस्था स्थापन केली. राष्ट्रीयता, लोकशाही व लोकांच्या रोजगाराची हमी ही या संस्थेची तीन प्रमुख आधारभूत उद्दिष्टे. १९०६ साली चीनमध्ये मोठा दुष्काळ पडला. त्यानंतर ‘लोकसत्ताक राज्याची स्थापना आणि जमिनीची समान वाटणी’ या दोन घोषणा सन

यत-सेन यानी दिल्या. त्यामुळं जुन्या सरजामशाही राजवटीविरुद्ध लढा देण्याच्या बाबतीत त्यांच्या हाकेला लोकानी साथ दिली. १९०७-१९०८ मध्ये कॅन्टनमध्ये त्यांच्या नेतृत्वाखाली किसानांचे एकूण सहा सशस्त्र उठाव झाले.

१९१० मध्ये तुंग मैंग व्ही या सघटनेने सशस्त्र सैनिकांच्या मदतीने कॅन्टनमध्ये प्रचंड उठाव करण्याची योजना आखली होती. चीनचा नूतन वर्षारंभ फेब्रुवारीत येणाऱ्या पौर्णिमेला असतो. दरव्याप्रमाणे त्या दिवशी हा उठाव वडून आला खरा, पण सर्वत्र क्रांतिकारकांना सूचना मिळण्यापूर्वीच काहींनी अवेळी उठावाचा प्रारंभ केला, म्हणून तो प्रयत्न अयशस्वी ठरला. डॉ. सन यत-सेन आणि त्याचे सहकारी यानी पुन्हा १९११ मध्ये एक अधिक प्रचंड उठाव करण्याच ठरविले. खरोखरीच त्यावेळी जनतेची मोठ्या चढाईची तयारी होती. परंतु फदफितुरीमुळे हाही प्रयत्न फसला. मात्र चीनमधल्या सरजामशाही राजवटीला आणि परकीय आक्रमकांना या उठावामुळं चांगलाच हादरा बसला. अनेक शूर वीर धारातीर्थी पडले. त्या सर्वांचे कॅन्टनच्या उत्तर सीमेवर व्हाग र्खा काग या ठिकाणी दफन करण्यात आले. आज त्या ठिकाणी त्या हुतात्म्यांचे स्मारक उभारलेलं आहे. सोनेरी फुलांची टेकडी अस त्या जागेच नाव आहे. आम्ही त्या टेकडीवर जाऊन आलो. आमचा मार्गदर्शक जेव्हा त्या हुतात्म्यांच्या शौर्याच वर्णन करून सांगू लागला, तेव्हा भारतीय स्वातंत्र्य-लढ्याच्या कालखंडात बलिदान केलेल्या भगतसिंग आदी अनेक हुतात्म्यांचे मला स्मरण झालं !

किस्तान चळवळीच्या देशव्यापी सघटनेसाठी १९२६ मध्ये माओ त्से-तुंग यानी कॅन्टन येथेच राष्ट्रीय प्रशिक्षण संस्थेची मुहूर्तमेढ रोवली. वेगवेगळ्या प्रांतातून तीनशे-सव्वा तीनशे निवडक कार्यकर्ते प्रशिक्षणासाठी तिथे आले होते. मार्क्स-लेनिन यांच्या वर्गविग्रहाच्या तत्त्वज्ञानानुसार चीनमधल्या परिस्थितीच विश्लेषण करून सर्व देशभर किसानांचा सशस्त्र उठाव करण्यासाठी कशी व्यूहरचना करायची, याच शिक्षण या संस्थेत माओंनी त्या कार्यकर्त्यांना दिलं. चौ एन-लायही त्यांच्या मदतीला होते. पुढे ही इमारत चांगली दुरुस्त करून अध्यावत् करण्यात आली. माओ त्से-तुंग यांची झोपण्याची व काम करण्याची खोली तर जशीच्या तशीच जतन करून ठेवण्यात आली आहे.

शिन चाव कम्यूनला भेट

चीनला जाण्याचा विचार आला, तेव्हापासून तिथे सगळ्यात जे पाहण्याची उत्सुकता होती, ते म्हणजे तिथली कम्युन्स. हुतात्म्यांची स्मारके किंवा देशाला बदनीय ठरलेल्या पुढाऱ्यांच्या स्मरणार्थ उभारलेली सभागृहे, रुग्णालय, पुतळे हे सर्वत्रच असतात. आपापल्या समाजाच्या उत्थानार्थ झटणाऱ्या निःस्वार्थी थोर पुण्याच, मग ते कोणत्याही क्षेत्रातले असोत, स्मरण ठेवण हा कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा एक मार्ग आहे, तो सर्वत्रच अवलंबिला जातो. चीनमधील जनतेनेही अशी कृतज्ञतादर्शक स्मारके उभारली आहेत.

पण आमच खर आकर्षण चीनच्या ग्रामीण विकासाचा आधार बनलेली कम्यूनस् पाहावी, हे होत. म्हणून सरकारी प्रवासी सुस्थेच्या अधिकाऱ्याशी आम्ही त्यात्रावत विशेष आग्रह धरला तेव्हा दुसऱ्या दिवशी कॅटनमधील आणखी काही ऐतिहासिक स्थळं आम्हाला दाखविण्याचा आपला वेत त्यांनी बदलला. नऱ्याच आधी पूर्वसूचना दिल्या- शिवाय दूरच्या कम्यूनमध्ये जाण उचित नसतं, हे माहीत असूनसुद्धा त्यांनी आम्हाला शिन चाव नावाच्या एका कम्यूनमध्ये पाठविण्याची व्यवस्था केली. आमच्या उत्सुकतेत त्यामुळ विशेषच भर पडली.

१९६० साली वसंतराव इस्त्राएलला जाऊन तिथं पाच महिने राहून आले होते. तेथील किबुट्झ आणि मोशाव नावाच्या सामूहिक आणि सहकारी वसाहतींचा त्यांनी बाराकाईनं अभ्यास केला होता. एका किबुट्झमध्ये तर ते एकूण २१ दिवस राहिले होते. किबुट्झमध्ये राहण आणि जेवणखाणही सामूहिक असतं. निदान त्यावेळेला तरी ते तसं होतं. आता त्यात कदाचित् बदलही झाला असेल. परंतु इस्त्रायलमधल्या किबुट्झ-प्रमाणे अथवा रशियातल्या 'कोल्खोझ' प्रमाणे चीनमध्येही सर्व जीवन सामूहिक असेल, अशी आमची समजूत होती. ती छोटी ठरली. चीनमध्ये कुटुंबजीवन जवळ जवळ पूर्वीसारखच आहे, फक्त जमीन सामूहिक मालकीची आणि कसणूकही सामूहिक असते.

सकाळी बरोबर आठ वाजता याग आला. त्यानं सरकारी गाडीची व्यवस्था केली होती, पण मी काही येऊ शकणार नाही, अस म्हणताच त्याला ते काही बर वाटल नाही. सकाळपासून माझी प्रकृती पुन्हा बिबडली होती. वाटेत काही त्रास होऊन सर्वच कार्यक्रमाला विचका होण्यापेक्षा मी विश्रांती घेण्याच ठरविल. वसंतराव एकटेच गेले. आमच्याच अतिथिगृहात राहणाऱ्या सुमारे शहर पर्यटकाच्या दोन लकडरी बसेस् मात्र स्वतंत्रपणे, पण त्याच कम्यूनमध्ये जाणार होत्या. भाषेप्रमाणे त्याचे गट वेगळे पडणार होते. त्याची व वसंतरावाची कम्यूनमध्ये गाठ पडली.

'शिन चाव पीपल्स कम्यून' कॅटनपासून सुमारे ३० मैलावर होतं. वसंतराव तिथ सकाळी ९॥ वाजता पोचले. एखाद्या मोठ्या कम्यूनमध्ये साधारणपणे २०००० ते ६०००० वस्तीचा प्रदेश मोडतो. म्हणजे तसा नियम बरी नसला, तरी आपल्या येथल्या विकास-खडापेक्षा मोठ व मतदार-संघापेक्षा लहान अस सर्वसाधारण कम्यूनच क्षेत्र असतं. अर्थात पूर्व व दक्षिण चीनमधल्या घनदाट वस्तीच्या भागानाच हे गणित लागू होईल. उत्तरेकडच्या अगर पश्चिमेकडच्या विरळ वस्तीच्या प्रदेशाला लागू होणार नाही. सबंध चीनमध्ये सुमारे ७५००० कम्यूनस् आहेत, असा पाश्चात्य निरीक्षकाचा अंदाज आहे.

'शिन चाव' कम्यूनच्या इमारती व त्याच्या समोरच पटागण मोठ प्रशस्त होतं. इतर पर्यटक एका मोठ्या हॉलमध्ये जमले होते. वसंतरावाचे कम्यूनच्या उपनेत्यानं व त्याच्या बरोबरच्या एका स्त्री-सदस्यान स्वागत केलं. त्याची त्यांनी आपल्या कचेरीच्या जवळच्या एका खोलीत व्यवस्था केली. बराच वेळ प्राथमिक माहिती देणं झाल्यावर

वसतरावाच्या विनंतीनुसार त्याच कम्प्यून्च्या 'तुग फंग' नावाच्या प्रोडक्शन ब्रिगेडमध्ये शेतजमीन, कारखाने, शाळा व दवाखाने पाहायला जायच ठरल. 'तुग फंग' म्हणजे 'पूर्वानिल' - पूर्वेकडचा वारा ! चिनी कम्प्यून्ची, कारखान्याची आणि स्थळाचीही नाव अशीच मोठी काव्यमय असतात.

प्रत्येक कम्प्यून्च्या खाली आणखी दोन विभाग असतात. एक म्हणजे प्रोडक्शन ब्रिगेड. मराठीत त्याला 'उत्पादन पलटण' म्हणता येईल. शिन चाव कम्प्यून्ची अशी १९ प्रोडक्शन ब्रिगेड्स होती. प्रोडक्शन ब्रिगेडच्या खाली आणि शेवटच्या थरावर 'प्रोडक्शन टीम' म्हणजे 'उत्पादन-टोळी' असते. या कम्प्यून्च्या अशा सुमारे २०० उत्पादन-टोळ्या होत्या. लागवडीसाठी कम्प्यून्ची जमीन ब्रिगेड्सना विभागून दिली जाते. आणि त्या ब्रिगेडमधल्या टोळ्या त्यांना नेमून दिलेली निरनिराळ्या प्रकारची शेतीची वा अन्य कामे करतात. एका टोळीत १५-२० घडघाकट स्त्री-पुरुष असतात.

'तुग फंग' ब्रिगेडची शेती कम्प्यून्च्या मध्यवर्ती कचेरीच्या समोर होती शेतात ८-१० पुरुष पाण्याच्या टाकीचा पाया बांधण्यासाठी मोठा खड्डा खणित होते, तिथे वसतराव गेले. जवळच काही बायका भाजीपाल्याच्या वाफ्याच निंदण करित होत्या. या कम्प्यून्मध्ये मुख्यत भाजीपाल्याचच उत्पादन केले जात होत. कारण कॅटन शहर जवळ होत. या कम्प्यून्जवळ सुमारे ९००० एकर जमीन होती. त्यापैकी ७० टक्के जमीन भाजीपाल्याखाली होती ! गाजरे, मुळे, वागी, सुमारे फूटभर लांबीच्या शेंगा येणारी एक प्रकारची चवळी, लावट आकाराची चिनी कोबी व निरनिराळ्या प्रकारची पालेभाजी यांचीच लागवड तिथे होती. दक्षिण चीनमध्ये धान्य म्हणून मुख्यतः भात लावतात. कारण त्यालाच हवापाणी अनुकूल आहे.

उत्पादनावर व आर्थिक समानतेवर भर

इतर सर्व कम्प्यून्मध्ये आणि कारखान्यात जसा नंतर सागण्यात आला, अगदी तसाच १९४९ पासून १९५८ पर्यंतचा, १९५८ पासून १९६६ पर्यंतचा आणि शेवटी गेल्या १०-१२ वर्षांचा इतिहास येथेही सागण्यात आला. हा इतिहास ऐकताना सर्वत्र माओवादची तीच तीच वाक्य, त्यांची तीच तीच वचन आणि त्या सस्थेच्या प्रगती-बाबतचे एकाच प्रकारचे शेकडेवारीतले आकडे ऐकून कटाळा येतो. सबंध चीनबाबत जर काही आकडे विचारले, तर ते मात्र एक तर त्या प्रवक्त्यांना माहित नसतात अथवा असले तरी ते सागण्याची ते टाळाटाळ करतात.

उदाहरणार्थ, शिन चाव् कम्प्यून् हे १९५८ साली स्थापन झालं. त्यापूर्वी जमीन सहकारी पद्धतीनं कसली जात होती. १९५८ सालानंतर तिची मालकी व कसणूक पूर्णपणे सामूहिक करण्यात आली. हे सर्व 'माओंच्या अचूक मार्गदर्शनामुळे' घडून आलं. या कम्प्यून्मध्ये ३२ किलोमीटर लांबीचा बंधारा बांधून पावसाच्या दिवसात

वाहेरून खोलवाट शेतीत येणार पाणी अडविण्यात आलं. त्या बंधाऱ्याला पाणी आत-वाहेर सोडण्याचे ४८ दरवाजे होते. या कम्प्यूनमध्ये ६० मोठे मोटर-ट्रॅक्स् व ३२५ मध्यम व मोठ्या आकाराचे ट्रॅक्टर्स होते. कम्प्यूनमध्ये होणारी भाजी च्यू चियाग (पल) नदीच्या कालव्यातून कॅन्टनला नेण्यासाठी सीमेंट-कॉक्रीटपासून बनविलेल्या ४४५ होड्या होत्या. भाजीच उत्पन्न १९४९ पूर्वी एकरी केवळ १८००० किलो होतं, ते आता ३६००० किलो झालं आहे. पूर्वी दर वर्षाला भाजीच एकूण उत्पन्न केवळ ५० लाख किलोग्रॅम होत होत, आता ते एक कोटी २० लाख किलो झालं आहे. पूर्वी प्रत्येक व्यक्तीच वार्षिक उत्पन्न ११० युअॅन होतं, आता ते २७० युअॅन झालं आहे. याचप्रमाणे कम्प्यूनमध्ये हॉस्पिटल, दवाखाने, डॉक्टर्सची संख्या, शाळांची, शिक्षकांची व विद्यार्थ्यांची संख्या वगैरे सर्व आकडेवारी पटपट सांगितली गेली. प्रत्येक कम्प्यूनमध्ये आकडे थोडेफार बदलले, तरी प्रत्येक ठिकाणी ठराविक ठशाचीच माहिती मिळते, असा पुढं आम्हांला अनुभव आला. अर्थात यातले काही आकडे महत्त्वाचे ठरतात, हे मान्य कराव लागेल.

या कम्प्यूनच्या उपप्रमुखाच नाव होत लियाव चू-छी. त्याला वसंतरावानी सरळ प्रश्न विचारला, की त्याला वेतन किती मिळत होतं ? त्यानं जे सांगितलं, ते खरोखरीच आश्चर्य करण्यासारखं होतं. सामान्य कामगाराला त्याच्या कामाच्या प्रतीनुसार व कुवतीनुसार महिना ३५ युअॅनपासून ९० युअॅनपर्यंत वेतन मिळत होतं. तर त्याला फक्त ६० युअॅन मिळत होतं ! आपल्या येथल्या एखाद्या खाजगी किंवा सहकारी साखर कारखान्याच्या उपव्यवस्थापकाला जर हाच प्रश्न विचारला तर काय उत्तर मिळेल, हे सांगायला नको. चीनमध्ये आर्थिक व सामाजिक समता कशी प्रस्थापित झाली आहे, त्याचेच हे आकडे द्योतक होते. वसंतरावानी त्याला पुन्हा विचारलं

“ ६०००० वस्ती असलेल्या आणि शेती, अनेक छोटे कारखाने, शाळा, दवाखाने वगैरे असलेल्या कम्प्यूनच्या तुमच्यासारख्या एका उप-प्रमुखाला जर महिना केवळ ६० च युअॅन (म्हणजे सुमारे ३०० च रुपये) मिळत असतील आणि सर्वसामान्य कुशल मजुराला जर ९० युअॅन मिळत असतील, तर कोणी उपप्रमुख कशासाठी होईल ? ”

त्यानं लगेच मोठ्या अभिमानानं उत्तर दिलं

“ माओ चूशींच्या आदेशाप्रमाणं आम्ही आमच्या देशात समाजवादी-साम्यवादी समाजरचना करण्यात गुंतलेले आहोत. नेमून दिलेलं काम मनापासून करून त्या समाजरचनेच्या कामात आम्ही आमचा वाटा उचलीत आहोत. यातच आम्हाला गौरव वाटतो ! जो प्रत्यक्ष मेहनतीचं काम जास्त करील, त्याला जास्त मेहेनताना मिळाला पाहिजे, ह्या माओ चूशींनी घालून दिलेल्या उत्पन्नवाटणीच्या सिद्धान्तानुसार वेतनं दिली जातात. ”

वसंतरावानी आणखीही बरेच प्रश्न विचारले. पण त्याची उत्तर निराळ्या सदर्भात पुन्हा पुढं येणारच असल्यामुळ इयं त्याचा उल्लेख केला नाही.

महात्मा गांधी व माओ त्से-तुंग

एका शाळेत मात्र वसंतरावांनी मुद्दाम एक गमत केली. त्यांनी मुलाना अगदी थोडक्यात महात्मा गांधींची माहिती सांगितली. इंग्रजी शिकविण्याचा वर्ग होता तो. मुलं थोडी मोठी होती. माओ त्से-तुंग आणि महात्मा गांधी या दोघा महान नेत्यात काही बाबतीत कसं साम्य होतं, ते त्यांनी सांगितलं. 'तुम्ही हळूहळू पण इंग्रजीतच बोल' असं शिक्षिकेनं म्हटल्यावरून अनुवादकाला मध्ये न घालता वसंतरावानी बोलायला सुरुवात केली होती. पण मुलाना काही बोध होत आहे असं त्यांना दिसलं नाही. म्हणून त्यांनी अनुवादकाला चिनी भाषेत अनुवाद करायला सांगितलं. त्यानंतर मुलाना त्याच बोलणं समजू लागलं. मुलाना त्यांनी 'महात्मा गांधी' म्हणायला सांगितलं. पण ते त्यांना नीटसं म्हणता येईना. म्हणून वसंतरावांनी फळ्यावर इंग्रजीत मोठ्या अक्षरात 'महात्मा गांधी' असं लिहिलं व त्या खाली 'माओ त्से-तुंग' हे नाव लिहिलं. मुलाना मोठी गंमत वाटली. 'चाय चिएन्, चाय चिएन्' म्हणत त्यांनी मुलाचा निरोप घेतला.

यानंतर दवाखाना, कारखाना आणि एका बाईच राहत घर बघायला वसंतराव गेले पाणी उपसण्याचे पंप तयार करण्याचा एक कारखाना होता. त्यात तरुण मुली पुरुषाप्रमाणेच येथेवर काम करीत होत्या. एक वृद्ध बाई हातात ब्रश घेऊन तयार झालेल्या पपाना हिरवा रंग लावण्याचं काम करीत होती. हे काम हाताच्या स्प्रे-पपान किंवा यांत्रिक पपानं पण करता आलं असतं. पण मग वेकारीचा प्रश्न सोडविण्यात चीनला जे यश मिळालं आहे, ते मिळालं नसतं. काही बाबतीत गांधी व माओ यांच्यात साम्य आहे ते असं. यांत्रिक उद्योगाबरोबर जर ग्रामोद्योग व कुटीरोद्योग वाढविले नाहीत, तर उद्योगीकरणाबरोबरच उत्तरोत्तर वेकारी वाढत जाईल, असा तो गांधी-विचारांतील अर्थशास्त्रीय सिद्धान्त आहे. पण लक्षात कोण घेतो ? गांधी म्हणजे उदात्त, परंतु 'जुनाट' कल्पना उराशी बाळगलेले, आधुनिक, वैज्ञानिक युगाच्या उबरठ्यावर असलेल्या भारताला चरखा-खादीच्या द्वारा पुन्हा मध्ययुगाकडे नेणारे व अनेक 'अव्यवहार्य' कार्यक्रम सुचविणारे एक थोर राष्ट्रीय नेते होते, एवढंच आम्ही बुद्धिवान (?) माणसं जाणतो !

कारखाना, दवाखाना, राहत घर वगैरे सर्व बघून झाल्यावर वसंतराव त्यांच्या चिनी मित्राबरोबर कम्यूनच्या मुख्य कार्यालयाकडे परत आले. तेथून कॅटनला परत घेण्यास निघण्यापूर्वी त्यांना फळं वगैरे देऊन त्याच आदरातिथ्य करण्यात आलं. त्यातली थोडी फळ बरोबर घेऊन ते दुपारी १॥ च्या सुमारास खोलीकडे परत आले. माझ्या प्रकृतीत थोडा अनुकूल बदल झाला होता. म्हणून जेवण उरकून दुपारी कॅटन शहरातील एक मोठा

काखाना पाहायला जाण्याच आम्ही ठरविल.

आमच अस्वाद—त्रत लटक पडल !

मला विशेष जेवायच नव्हतच. तरी पण वसतरावाबरोबर मी तळमजल्यावरच्या प्रशस्त भोजनाल्यात गेले. चीनमध्ये मार्गदर्शक काय, भोजनाल्याचा व्यवस्थापक काय, अन्न वाढणारे वाढपी काय, सगळेच सरकारी कर्मचारी. त्यामुळ आमच्याबरोबर आमचा अनुवादक जेवायला नसे. कारण सरकारी कर्मचाऱ्यांन पाहुण्याशी एका मर्यादेपेक्षा अधिक सलगीनं वागावयाच नाही, असाच जणू काही तिथे एक अलिखित नियम होता. शिवाय आमच्या अनुवादकालाही स्वतःला स्वतःचा काही तरी मोकळा वेळ हवाच असे परतु म्हणून सुरुवाती-सुरुवातीला आमची जेवताना मोठी पचाईत होई. कारण अन्न काय मागवाव, किती मागवाव याच्या सूचना आम्हाला चिनी भाषेत देता येत नव्हत्या. आमच्या शाकाहारामुळ तर आमची विशेषच अडचण होई. तरी पण आम्ही काही वाक्यं व शब्द पाठ करून ठेवले होते. पण आमच उच्चारणही तेवढं बरोबर नसल्यामुळ अन्न वाढणाऱ्या तरुण स्त्री-वेटर्सना मोठ्या कष्टान आम्ही आमच म्हणण समजावून सांगू शकत असू. कारण त्यांनाही इंग्रजी अगदीच कमी समजत होतं. भोजनाल्यात एका वेळी ३००-४०० भडळी जेवत असत. इतर टेबलावर अनेक इंग्रजी जाणणारे परदेशी पर्यटक असत. पण त्यांच्यात कोणी तरी चिनी-इंग्रजी जाणणारे ओव्हरसीज् चायनीज् यमन्यामन्त आणि ते सर्व मासाहारी आणि मद्य पिणारे असल्यामुळ त्यांची अडचण होत नसे. त्यांच्याकडे जाऊन त्यांची मदत घेण्यात शिष्टाचाराचा भंग झाला असता. म्हणून सकोचाने आम्ही त्याही मार्गाचा अवलंब केला नाही. भोजनालयं दोन होती. एक पाश्चात्य पद्धतीच, तर एक चिनी खाद्यपदार्थ पुरविणार. पाश्चात्य पद्धतीच्या भोजनाल्यात पाव दूध मिळे, तर भात मिळत नसे. चिनी पद्धतीच्या भोजनाल्यात भात मिळे, पण पाव व दूध मिळत नसे. भाज्या मागितल्या, तर कोबी किंवा चवळीच्या लांब कोवळ्या शेंगा उकडून व नंतर बहुधा सोयाबीनच्या तेलात तळून एक मोठी प्लेट आणून ठेवली जाई. नाही मीठ, मसाला, मिरची किंवा फोडणी ! शाकाहारी चिनी सूप मिळावयाच; त्यात भरपूर पाणी व पाचसहा कोबीचे अथवा काकडीचे तुकडे किंवा कसला तरी पाला असायचा शाकाहारी जेवणात भूछत्रे म्हणजे मशरूमस् असावयाचीच. आपल्या इकडे भूछत्रानाच अळंब्या हेही नाव आहे युरोपियन शाकाहारी जेवणातला भूछत्रे हा मोठा विशेष पदार्थ मानला जातो. आम्हाला त्याची भाजी मुळीच आवडत नसे. काही दिवसांनतर आम्ही बटाट्याच्या फोडी, टोमॅटोच सूप, टोमॅटो बटाटा भाजी अशा वस्तू मुद्दाम अगोदर सूचना देऊन मागवायला लागलो. प्रथम आम्हाला पाणीतुड्या मिळत नसे. कारण, चीनमध्ये कोणी गार पाणीच पीत नाही. उकळतं पाणी व नावाला चहाची पानं असा चहाच पितात. जेवणाबरोबर पाणी देण्याचीही पद्धत नाही. इतर सगळे बीअरच

पीत व कोणी कोणी ऑरेंज घेत. आम्ही पाणी तर मागवीतच असू; पण आम्हीसुद्धा नंतर नारिंगी पेय वेण्यास सुरुवात केली. कधी दूध मिळाल नाही व आइस्क्रीम उपलब्ध असल, तर आम्ही आइस्क्रीम मागवीत असू. सर्वात स्वस्त वस्तू म्हणजे लोण्याशिवायचा पाव, नारिंगी पेय, आणि आइस्क्रीम ! कधी दुधालाही ४० सेंट्स पडायचे, तर आइस्क्रीमला फक्त २० सेंट्स. भात, लोणी, वटाऱ्याच्या तळलेल्या फोडी आणि मशरूमसकट सगळ्या भाज्या फार महाग ! भाजीच्या एका मोठ्या बशीला पाच ते सात रुपये पडायचे. आम्ही शाकाहारी व मोजकच अन्न घेत असू. परंतु तरीही एका व्यक्तीचा एका वेळचा भोजनाचा खर्च १५ ते २० रुपये होई ! आश्रमात आम्हाला भात, पोळी, भाज्या व दहीदुधासकट तेवढंच अन्न फक्त दोन रुपयात पडतं. चिनी नागरिकांना मात्र धान्य, भाज्या व मास तुलनेन स्वस्त मिळत. चीनमध्ये स्वदेशीयांसाठी खाद्यपेयांचा एक दर आणि परकीयांसाठी दुसरा अशी दरआकारणीची दुहेरी पद्धत आहे. म्हणून हा असा फरक पडे.

एकूण, आम्हाला काही चिनी शाकाहारी पद्धतीच जेवण आवडलं नाही. आमच 'अस्वाद-व्रत' तिथ लटकं पडल ! परंतु भारतात परत आल्यावर मित्र सांगू लागले, की 'मुंबई, दिल्ली व कलकत्ता यासारख्या शहरात तर चिनी किंवा इतर हॉटेलांतूनही उत्तम चिनी जेवण मिळत आणि तुम्हाला कसा असा अनुभव आला ?' आम्हांला थोडं आश्चर्य वाटे ! पण एक शक्यता अशी आहे की साम्यवादी चीनमधील अन्नप्रकार आणि हॉगकाँग किंवा फॉर्मोसा येथील चिनी अन्नप्रकार यात मोठी तफावत असू शकेल. भारतात चिनी किंवा अन्य हॉटेलांतून जे चिनी अन्न मिळत असेल, ते साम्यवादी चीनच्या बाहेर रूढ असलेल्या प्रकारचच अन्न मिळत असाव. शिवाय हे मित्र ज्या चिनी जेवणाच कौतुक करतात, ते मासाहारी असण्याचाच संभव जास्त !

अवजड यंत्राच्या कारखान्यात

विश्रांतीनंतर दुपारी ३।। च्या सुमारास 'आम्ही हॉटेलमधून बाहेर पडलो. मुळात कॅटन शहर हे औद्योगिक दृष्टीन पूर्वीपासूनच प्रसिद्धीला आलेल होत. एक कारण म्हणजे जवळच च्यू चियाग (पल) नदीच्या विस्तीर्ण पात्रातून मालबाहतुकीची चागली नैसर्गिक सोय आहे. पूर्वेकडे दक्षिण चिनी समुद्र व पॅसिफिक महासागर ! परंतु १९४९च्या क्रांतीनंतर साम्यवादी सरकारन त्या शहराच्या औद्योगिक विकासाकडे विशेष लक्ष दिलं. सध्या कॅटनमध्ये ३२०० पेक्षा अधिक लहानमोठे कारखाने आहेत. त्यापैकी 'ख्वान्चौ हेव्ही मशीनरी प्लांट' नावाच्या अशाच एका मोठ्या कारखान्याला आम्ही भेट दिली.

गेल्याबरोबर चिनी भाषेतल्या 'नी हाव ?' 'नी हाव ?' वगैरे शब्दोच्चारानी नमस्कार-चमत्कार झाल्यानंतर आम्ही निरनिराळ्या यंत्राच्या छोट्या छोट्या प्रतिकृतीनी सजविलेल्या एका दिवाणखान्यात टेबलाभोवती बसलो. लगेच एक युवती आतून मोठ्या

थर्मासमध्य चहा वेऊन आली. आमचा मार्गदर्शक श्री. याग व त्या कारखान्याच्या मुख्य व्यवस्थापकाचे एक निकटचे सहकारी दोवेही चहा पिऊ लागले. परस्परांनी परस्परांना सिगरेट देऊ केल्या. आतिथ्याचाच तो एक भाग होता. दोवेही सिगरेट ओढू लागले.

मुख्य व्यवस्थापकाच्या त्या सहकाऱ्याच नाव मला नीटसं समजलं नाही. पण आपण त्यांना वू क्यूओ-फंग म्हणू. त्यांनी या कारखान्याचा इतिहास सागाथला सुखात केली. न चुकता त्यांनी १९४९ पासून प्रारंभ केला. त्यावेळी त्या कारखान्याच्या जागी फक्त शेतीची अवजार दुस्त करण्याच एक दुकान होतं. आता या कारखान्यात ६१०० मजूर होते व त्याचे १३ विभाग होते. 'माओंच्या मार्गदर्शानुसार' या कारखान्याचा विकास झाला होता. विशेष म्हणजे स्वतः माओ त्से-तुंग यानी १९५६ साली या कारखान्याला भेट दिली होती. त्यानंतरच्या कारखान्याच्या उत्पादनात केवळ एका वर्षात १३% वाढ झाली होती. 'ताचिंग या तेलशुद्धीकरणाच्या कारखान्यातल्या कामगारांच्या जिद्दीच अनुकरण करा !' असा माओंनी आदेश दिल्यानंतर तर उत्पादन आणखी वाढत गेल १९४९ च्या पूर्वी या कारखान्याच्या ठिकाणी ३० वर्गमीटर जागा व्यापणार दुकान होत, आता या कारखान्याच्या जागेच क्षेत्र ६०००० वर्गमीटर आहे ! पूर्वी फक्त १० किलो वजनाची वस्तू येथील वर्कशॉपमध्ये तयार होत असे. आता ६०० किलो वजनाची वस्तूही इथे तयार करण्यात येते. या कारखान्यात आता तेलशुद्धीकरणासाठी, खाणीतील खोदकामासाठी, रासायनिक उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यासाठी आणि साखर कारखान्यासाठी लागणाऱ्या यंत्रांची आणि उपकरणांची निर्मिती केली जाते. वू आणखी अशी बरीच आकडेवारी सांगणार होते, पण तिथे अतिथिगृहाच्या दिवाणखान्यात वसून अशी आकडेवारी टिपून घेण्यापेक्षा प्रत्यक्ष कारखानाच आता पाहायला प्रारंभ करण अधिक बोधप्रद होणार नाही का, असं वसंतरावांनी म्हटल्यावर वू उमजले व त्यांनी आम्हाला त्या कारखान्याच्या एकेका विभागाकडे नेण्यास सुखात केली.

प्रथमच एका उच्च व विस्तीर्ण वर्कशॉपमध्ये आम्ही गेलो. दोन्ही बाजूंना मोठमोठाले लेथ होते. त्यावर विविध आकाराचे मोठमोठे लोखंडी ओवडधोवड तुकडे होते. यांत्रिक कोरणीने बरोबर कापून त्यांना सुव्यवस्थित आकार दिला जात होता निरनिराळ्या यंत्राचे सुटे भाग वनविणारा तो विभाग होता प्रत्येक मोठ्या यंत्राच्या आसपास जरूरी-प्रमाणे दोन तीन स्त्री-पुरुष कामगार उभे होते. अधूनमधून भित्तिपत्रकाप्रमाणे कामगारांच्या सहज नजरेत भरतील, असे फलक होते. त्यावर चिनी अक्षरात माओंची वचन लिहिली होती व इतर ठिकाणच्या कारखान्यात होत असलेल्या प्रगतीची, तेथील हुशार व तत्पर कामगारांची माहिती होती. नाशिवाय वर उच्च असलेल्या रूंद पोलादी बहालावरही लाल पार्श्वभूमीवर पाढऱ्या रंगाने काढलेल्या मोठमोठ्या अक्षरात माओंची वचन होतीच. एका वचनात 'स्वावलंबन आणि दृष्ट व तीव्र संघर्ष' यावर भर दिलेला होता. कामगाराशी बोलता बोलताच मी अशा एका बोधना-फलकाकडे पाहण्यासाठी

वर मान केली. तोच जड पोलादी वस्तू उचलून इकडून तिकडे ठेवणाऱ्या वरच्या एका क्रेनकडे माझ लक्ष गेलं. त्या क्रेनच्या छोट्या केबिनमध्ये एक तरुण स्त्री-कामगार बसल्याच व ती तो क्रेन चालवीत असल्याच मला आढळून आलं. लगेच वू नी म्हटल की माओंच वाक्यच आहे 'जे काम पुरुष करू शकतात, ते स्त्रियाही तितक्याच कुशलतेनं करू शकतात !' (व्हॉट मेन् कॅन् डू, वुईमेन कॅन् डू ईक्वली वेल् !)

वूशी आणि कामगाराशी बोलून बरीच माहिती मिळाली. या कारखान्यान आपल्या सहा हजार मजुरासाठी, त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या ब्योवृद्धांसाठी आणि लहान मुलांसाठी सर्व सोयी केल्या होत्या. कामगार आजारी पडला, तर त्याला जवळ जवळ विनामूल्य औषधोपचार तर केले जातातच, पण त्या काळातला त्याला पूर्ण पगारही मिळतो. ५५ वर्षांनंतर स्त्री व ६० वर्षांनंतर पुरुष-कामगाराना निवृत्त होता येतं व त्यानंतरच्या काळात त्यांना पगाराच्या ७० टक्क्याएवढे निवृत्तिवेतन मिळतं स्त्रियांना ५६ दिवसाची वाळंतपणाची रजा मिळते. तीही भरपगारीच असते. प्रसूतीनंतर मूल अर्धकालयात ठेवता येते.

विशेष म्हणजे कामगारांच्या राजकीय ज्ञानात भर घालण्यासाठी, तसेच त्यांच्या तांत्रिक कुशलतेत वाढ करण्यासाठी कारखान्यातफें रात्रीची शाळा चालविली जाते या शाळेत जो कामगार विशेष हुशार आहे, असं आढळून येतं, त्याला दिवसाच्या कामातूनही भरपगारी सुट्टी मिळते व दोन-तीन वर्षे त्याच्या पुढच्या शिक्षणाची सोय कारखान्यातफेंच करण्यात येते. अशा कामगाराना परकीय भाषापैकी एखाद्या भाषेच शिक्षण देण्यात येतं. कारखान्यातफेंच सिनेमा, खेळ, नाटक किंवा नृत्याचे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. थोडक्यात म्हणजे कामगारांच्या आवश्यक अशा सर्व गरजांची पूर्ती कारखान्याकडून करण्याची व्यवस्था केली जाते.

चीनची खास चिकित्सापद्धती-अॅक्युपक्चर

यानंतर आम्ही 'आरोग्यभवनात' गेलो. तिथे हॉस्पिटल व दवाखाना होता, परंतु ते बघण्याऐवजी आम्हाला अॅक्युपक्चरचा (सूचिचिकित्सेचा) विभाग बघायचा आहे अशी आम्ही इच्छा व्यक्त केली. त्याप्रमाणे आम्हाला तिकडे नेण्यात आलं. श्रीमती छिंग वै-आळ नावाच्या डॉक्टरीणब्राई त्या विभागाच्या प्रभारी होत्या. असाव्यात सुमारे तीस-पसतिशीच्या घरात. आम्ही गेलो, त्यावेळी योगायोगाने त्या एका तरुण स्त्रीवर उपचार करीत होत्या. तिला बहुधा अर्धशिशूची व्यथा असावी. छिंगब्राईनी त्या स्त्रीच्या दंडावर एक आणि मनगटावर एक अशा दोन नारीक तारेसारख्या पाच-सहा इंच लांब सुया टोचल्या होत्या. डॉक्टरीणब्राई मनगटावरची सुई तर स्वतःच्या हातान गोल गोल फिरवीत होत्या व वर-खाली करीत होत्या, तरी बुद्धा त्या स्त्रीला त्याचा काही त्रास होत नव्हता. आम्ही जवळ जाऊन उभे राहून ती प्रक्रिया कुतूहलान बघत आहोत, हे

समजून तिला हसू येत होत व ते ती दाबीत होती. नंतर थागच्या मार्फत आम्ही डॉक्टरीणवाईना अॅक्युपॅक्चरबाबत थोडी माहिती विचारली. येथेही माओंच नाव येतं की काय अशा शकेन आम्ही अॅक्युपॅक्चर चिकित्सापद्धतीचा इतिहास मोठ्या जिज्ञासेने ऐकू लागलो. शेवटी १९४९ शी १९६६ ची तुलना त्या इतिहासात आलीच. १९४९ च्या पूर्वीच्या जुन्या सूचिचिकित्साशास्त्राप्रमाणे शरीरात सुई टोचण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असे ३०० बिंदू (जागा) होते, तर माओ चूर्शीच्या घेरणेने झालेल्या १९६६ च्या सांस्कृतिक क्रांतीनंतर (कल्चरल् रेव्होल्यूशननंतर) या शास्त्रात प्रगती होऊन शरीरावर उपयुक्त असे ६०० बिंदू असल्याचा शोध लावण्यात आला ! शस्त्रक्रिया करताना जर योग्य ठिकाणी सुया घालून ठेवल्या, तर गुगीच औषध न देतासुद्धा रोग्याला कोणताही भाग कापल्याच्या वेदना होत नाहीत असं आम्ही ऐकल होतं, तं खर आहे का असं आम्ही विचारल्यावर बाईंनी मोठ्या आत्मविश्वासानं उत्तर दिलं की “अलवत् ! पाश्चिमात्य डॉक्टरांनी सुद्धा याबाबतीत आपली खात्री करून घेतलीय !” मात्र सूचिचिकित्सा ही लहान-मोठ्या सर्व रोगावर समानपणे लागू होत नाही अशीही पुस्ती त्यांनी जोडली. त्याच खोलीत आणखी दोन रोगी खाटावर निजले होते. बहुधा त्यांच्यावरही सुयाचाच उपचार केला जात असावा.

तिथून आम्हाला वृंनी बालसंगोपन-गृहात नेल. तीन ते सहा वर्षांची छोटी मुल, त्याच्या बसण्याच्या छोट्या छोट्या खुर्च्या, वयानुसार वेगवेगळे वर्ग. कोणी गात होती, कोणी नाचत होती आणि सगळ्यात लहान तीन वर्षांच्या मुलाच जेवण चालू होतं. जेवण अगदी साध होत. म्हणजे भात आणि भाजी खाता खाता काही जणाना पेंग येत होती. जवळच पाळणे होते, त्यात छोट्या छोट्या गाद्या होत्या. जेवणानंतर तिथ ती मुलं जाऊन झोपणार होती असं त्यांच्या शिक्षिकेनं आम्हाला सांगितल. बाहेर अंगणात झोपाळे, सिंगल वार, सी-सॉ बगैरे खेळाच साहित्य होतं; इतकच नव्हे, तर पोहोण्याचा नीट बाघलेला छोट्यासा तलावही होता ! या सगळ्या सोर्था सामान्य कामगारांच्या मुलांना उपलब्ध करून दिलेल्या होत्या ही सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणावयास पाहिजे अन्यथा उच्च मध्यमवर्गीयांच्या मुलासाठी अशाच प्रकारे सुसज्ज असलेल्या अनेक बालवाड्या आपल्या देशातही प्रत्येक शहरात आहेत. पण चीनमध्ये त्या पूर्वी अत्यंत गरीब असलेल्या व आता मानाच जिण जगणाऱ्या कामगारांच्या मुलासाठी होत्या हे विशेष. मुल ही राष्ट्राची सपत्ती आहे, तिच्या जतनाची, वर्धनाची व्यवस्था प्रत्येक कम्यूनन, कारखान्यान आणि सान्या राष्ट्रानही केली पाहिजे ही जाणीव साम्यवादी समाजव्यवस्थेत आहे, हे त्या व्यवस्थेच वैशिष्ट्य. इस्त्राएलसारख्या समाजवादी देशातही अशीच व्यवस्था आढळून येते.

मुंबईहून निघाल्यापासून प्रवासात खाण-पिण, झोपण, सगळ्याच बाबतीत अनियमितपणा बडण अपरिहार्य होतं. पण त्यामुळ मात्र जुन पोटदुर्खाच दुखणं पुन्हा उपटलं

होत. मागे मला ड्युओडोनल् अल्सर झाला होता. पण तो बरा झाला होता. हॉग-कॉग आणि कॅटन इथं दोन-तीन वेळा मला उलट्या झाल्या होत्या. माझ्याजवळ डायजीन नावाच्या अॅलोपथीच्या गोळ्या होत्या. पण त्याचा काही विशेष परिणाम होईना. म्हणून आम्ही चितेत पडलो. एक वेळ जशी झोपले, तशी आणखी खोलीत झोपून राहिले असते, तरी पोटदुखी कमी झाली असती, पण झोपून राहण्यासाठी थोडीच चीनला आले होते ! शेवटी आम्ही तुंग फाग अतिथिगृहातल्या खास परदेशी पाहुण्याच्या दिमतीसाठी ठेवलेल्या लेडी-डॉक्टरकडे गेलो.

मी चिनी औषधाने बरी होते

आम्ही गेलो, तेव्हा तिथं एक अमेरिकन प्रवासी बिल द्याथला आला होता. त्याला त्या डाक्टराणवाइच्या औषधामुळ बर वाटल हात. तां नघून गला. नंतर एका ओव्हरसीज् चिनी बाईलाही औषध देऊन झालं आणि मग डॉक्टरीणवाईनी माझ्या आजाराची चौकशी केली. त्याची लहान सहा-सात वर्षांची मुलगीही तिथच कपाउंडरला मदत करित होती ! मानसिक ताणामुळ आणि शारीरिक त्रासामुळ आग्लपित्त (अॅसिडिटी) वाढत आणि त्यातून ही पोटदुखी उद्भवते वगैरे पूर्वेतिहास वसतरावानी बाईना इंग्रजीत समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. थोडे थोडे चिनी शब्दही वापरले. डॉक्टरीणवाईना इंग्रजी फारच थोड येत होत आणि आमच्याजवळ त्यावेळी दुभाष्या नव्हता. बाईनी त्यांच्याजवळचा शब्दकोश काढला. वसतरावांनी त्यांना त्यातले अॅसिडिटी, अल्सर वगैरे शब्दाचे अर्थ दाखविले. का कोणास ठाऊक, पण त्यांना काही बोध होईना. मग त्यांनी स्टेथोस्कोप घेऊन माझ पोट, अन्ननलिका, पाठ, छाती-सगळ तपासलं. जणू एखाद्या फार मोठ्या आजारानं अत्यवस्थ असलेल्या रुग्णाला आपण तपाशीत आहोत, असा गंभीर आविर्भाव त्याच्या चेहऱ्यावर होता. मला थोडे हसू येत होतं, पण मी ते टावळं. त्यांच्या अगदी उलट स्वभावाच्या, कारखान्यातल्या त्या व्हिंग वे-आळ डॉक्टरीण बाई वाटल्या होत्या. त्यांनी हसत हसत आम्हाला अॅक्यपक्चरची ब्रीच घाटिनी सांगितली होती. मोठ्या तरतरीत दिसल्या त्या. ह्या दिसायला थोड्या नाजूक होत्या; पण बौद्धिक दृष्ट्या थोड्या मद आणि वृत्तीन गंभीर वाटल्या.

माझी तपासणी आटोपते न आटोपते इतक्यात तुंग-फाग अतिथिगृहाच्या डॉक्टराकडे औषधे पुरविणाऱ्या सरकारी विभागाचा एक अधिकारी आला. त्याला सुदैवान योडं बर इंग्रजी येत होतं. त्याच्या साहाय्यानं आम्ही त्या डॉक्टरीणवाईशी पुन्हा बोललो. शेवटी त्यांनी मला तिथलं एक देशी औषध दिल. होमिओपथीच्या गोळ्यांसारख्याच, पण मोहोरीच्या रंगाच्या, लहान मुगाच्या दाण्याएवढ्या त्या गोळ्या होत्या. होमिओपथीच्या गोळ्या भरतात, तशाच उभट चार लहान लहान बाटल्यात त्यांनी त्या भरून मला दिल्या. एकेका बाटलीत चारशे तरी गोळ्या असतील. प्रत्येक

वेळी एका वाटलीतल्या सर्व गोळ्या पाण्याबरोबर घ्यायला त्यानी मला सांगितलं. त्या चनस्पतीपासून बनविलेल्या असाव्यात. गोळ्या एका वेळेला घ्यायच जिवावर आल होत. पण कशावशा रात्री आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळी अशा दोनदा मी त्या गोळ्या घेतल्या आणि माझी उलटीची भावना संपूर्णपणे नाहीशी झाली. चिनी देशी औषध स्वस्त आणि प्रभावी असावीत असा माझा ग्रह झाला.

वधायच असेल, तर वधता येत !

कॅटनला पोहोचल्याच्या तिसऱ्या दिवशीच आम्हाला ते शहर सोडावं लागल. कारण कॅटन ते सीआनची विमानाची आमची दोन तिकिट सरकारी प्रवासी सस्थेन अगोदरच काढून ठेवली होती. कॅटन हे भारतातील मद्रासप्रमाणे चीनच्या दक्षिण-पूर्वेला होतं, तर सीआन नागपूर-भोपाळप्रमाणे चीनच्या मध्यावर होत. कॅटन ते चांगशा व चांगशा ते सीआन हे विमानानं अंतर किमान १३०० किलोमीटर तरी असेल. रेल्वेनं तर ते अधिकच आहे. पण चीनमधल्या यापुढल्या प्रवासाची आमच्यासाठी प्रवासी सस्थेन आरक्षित केलेली दोन-तीन ठिकाणांची विमानाची तिकिटं आम्ही त्याच्याकडून रद्द करविली व आम्ही रेल्वेन प्रवास केला. कॅटन-चांगशा-सीआन हा प्रवास मात्र विमानानच करावा लागला. कारण पुरेशी आगाऊ सूचना न मिळाल्यामुळे आयत्या वेळी तिकिट रद्द करण उचित नव्हतं अस त्याच्या प्रतिनिधींच मत पडल ! विमानाऐवजी फर्स्ट क्लासच का होईना, पण रेल्वेन प्रवास करण्यात खर्चाची तर बचत होणारच होती, पण दिवसा गाडीतून भोवतालचा प्रदेश, पीकपाणी, शेतकरी, रेल्वे-मजूर आणि सामान्य नागरिक याचही आम्हांला सहज निरीक्षण करता येण्यासारख होतं. चीनला जाण्यापूर्वी काही मित्रानी शका उपस्थित केल्या होत्या की चीन हे साम्यवादी हुकूमशाही राष्ट्र आहे. तिथ परदेशी पर्यटकांचा आणि अभ्यासकांचाही प्रवास हा ठराविक चाकोरीतला (म्हणजे गाइडेड टूरसारखा) असणार मग तिथ एवढा खर्च करून जाण्याच प्रयोजन काय. अस त्याच म्हणण होत. त्यातही तथ्य होतंच. पण कितीही जरी प्रवास ठराविक चाकोरीतून आयोजित केला गेला आणि सरकारी धोरणानुसार जी दालवायची आहेत, तेवढीच जरी स्थळ प्रवासी सस्थेच्या प्रतिनिधींनी प्रवाशाना दाखविली, तरी रेल्वेत बसलो असताना, शहरातून खेड्याकडे मोटरगाडीन जाता-येताना, किंवा शहरात आणि कभूनमध्ये पायी हिंडताना, चिनी नागरिकांच, त्यांच्या राहणीमानाच, त्यांच्या शेतीच्या आणि उद्योगधंद्याच्या स्थितीच, औजाराच यंत्राच, ग्रामीण विकासकार्याच, तसच निसर्गाच, नद्यानिर्झराच, कालव्याच, जंगलाच वृक्षसंवर्धनाच, डोंगरपठाराच, पाळलेल्या-न पाळलेल्या पशुपक्ष्याच सहज दर्शन होणारच याची आम्हाला खात्री होती आणि यान भर म्हणून साम्यवादी तत्त्वज्ञानाशी, साम्यवादी राष्ट्रांच्या इतिहासाशी, त्यांच्या राज्यपद्धतीशी आणि अर्थव्यव-

स्थेशी जर निरीक्षकान थोडा विशेष परिचय करून घेतलेला असेल, तर मग अशा नियंत्रित सफरींतूनही जे निष्कर्ष काढायचे ते काढता येतात. आमच असच झाल; म्हणून थोडे दिवस राहूनही आम्हांला जे बघायला पाहिजे होतं, ते बघायला मिळाल्यामुळ आमच समाधान झाल. अर्थात अधिक राहिलो असतो, तर विषयवार अधिक तपशीलात जाऊन अधिक अध्ययन करता आलं असत हेही खोट नाही.

कॅटन शहराजवळ ईशान्येला पैयुन नावाची टेकडी आहे. पैयुन म्हणजे पाढरे ढग. पैयुन टेकडी म्हणजे ' पाढऱ्या ढगाची टेकडी ! ' तिच्या पायथ्याशी कॅटनचा विमानतळ आहे. म्हणूनच त्यालाही पैयुन विमानतळ म्हणतात. विमानतळाच्या इमारतीत प्रवेश करता करता समोरच, दुरून दिसू शकेल अस, माओ त्से-तुंग याच वचन होतं ' जनतेची सेवा करा ! ' (सर्व्हे द पीपल् !) सुरुवातीच्या हॉलमध्ये शिरल्याबरोबर इतर प्रवाशाप्रमाणे माझही लक्ष एका सुंदर रंगीत चित्राकडे गेल. चित्र जुन्या एका प्रसंगाच आहे. परंतु तरीसुद्धा माओंच्या शेजारी आजचे पंतप्रधान खा क्यूओ-फंग हे उभे असलेले त्या चित्रात दाखविले होते. त्या नेत्याच्या दोन्ही बाजूंना खेडूत, शहरी सुशिक्षित-अशिक्षित स्त्री-पुरुष आणि मुले यांची गर्दी होती व ते नागरिक माओंच मोठ्या उत्साहाने आणि हास्यवदनाने स्वागत करीत आहेत अस दाखविले होते. एक ठराविक गोष्ट अशा चित्रात सापडावयाचीच. आणि ती म्हणजे माओंच्या भिन्न भिन्न वेळच्या आणि भिन्न भिन्न विषयांवरच्या निवडक वचनांचा संग्रह असलेल्या ' लिट्ल रेड बुक ' (लाल पुस्तिका) नावाच्या सुप्रसिद्ध पुस्तिकेच्या लहान-मोठ्या प्रती अनेकांच्या हातात होत्या, ही होय. त्या चित्रातल्या नागरिकांच्या कपड्यांच्या रंगाच्या बाबतीत, कपडे करण्याच्या पद्धतीत आणि स्त्री-पुरुषांच्या पेहरावात विविधता होती. आता ती विविधता फक्त चित्रातच उरली होती. विमानतळावर असलेल्या स्त्री-पुरुष कर्मचाऱ्यांच्या कपड्यात जराही विविधता नव्हती. सर्वांचे कपडे अगदी सारखेच होते. चित्रातला माओंचा आवेश आणि नागरिकांचा उत्साह मात्र मोठा आकर्षक वाटत होता. चित्र किती मोठे होतं ! कुणाला आश्चर्य वाटेल, पण मला वाटत चित्राची उंची निदान १५ फूट तरी असावी आणि लांबी ८० फूट ! का नाही येणाऱ्या जाणाऱ्यांचे लक्ष त्याच्याकडे जाणार ?

सुप्रसिद्ध ' लॉग मार्च '

याच प्रारंभीच्या हॉलमध्ये एका बाजूला प्रवाशांच्या सामानांचे वजन करण्याचा काटा होता. बरोबर त्याच्या वरच्या भिंतीवर माओंची एक सुप्रसिद्ध कविता मोठमोठ्या इंग्रजी अक्षरात लिहिली होती. माओ स्वतः एक चांगले कवी होते. त्यांच्या कविता स्फूर्तिदायक असत. हीही तशीच होती. विषय होता ' प्रदीर्घ पदयात्रे 'चा (लॉग मार्चचा). चिनी साम्यवादी पक्षाच्या इतिहासाची ज्याला थोडी फार माहिती आहे

त्याला 'लॉग मार्च' ही खरोखरी माघार असूनसुद्धा तिचा किती व का गौरव केला जातो, हेही ठाऊक असतच. माओ त्से-तुंग याना व त्याच्या अनेक सहकाऱ्यांना चियांग कै-शेकच्या 'विश्वासघाती' धोरणामुळे आणि आक्रमक पवित्र्यामुळे दक्षिण चीनमधून १९३४ साली प्रथम पश्चिमेकडे आणि नंतर उत्तरेकडे लढत लढत माघार घ्यावी लागली होती. ही पदयात्रा जवळ जवळ ८००० मैलांची होती! फ्रुकिएन आणि न्यागसी या दक्षिणेच्या प्रांतातून लाल सेना क्युओ मिन-टांगच्या सैन्याच्या कोंडीतून बाहेर पडून पश्चिमेकडेच्या होनान प्रांतातून रच्वाईचौ व युन्नान प्रांतात गेली. तेथून अतिशय दुर्गम अशा प्रदेशातून, हालअपेष्टा सहन करीत च्चेचुआन व कानसू प्रांतातून शन्सी प्रांतातील येनान विभागात पोचली. चियांग कै-शेकच्या सैन्यान या माघार घेणाऱ्या लाल सेनेवर अनेक ठिकाणी हल्ले करून तिला हैराण केलं. मूळच्या १००००० सैनिकापैकी शेवटी फक्त २०००० च सैनिक जिवंत राहिले! ही माघार चालू असतानाच १९३५ साली माओ त्से-तुंगच्या हाती त्याच्या गुणामुळे त्या सेनेच आणि चिनी साम्यवादी पक्षाच नेतृत्व आलं. माओंनी, त्यांच्या अनेक निकटच्या सहकाऱ्यांनी आणि लहानमोठ्या सैनिकांनी या 'लॉग मार्च'च्या काळात अनेक ठिकाणी पराक्रमाची, निर्भयतेची व शौर्याची काम केली आणि विलक्षण चिकाटी, जिद्द, सहनशीलता व ध्येयवादिता याचा एक विक्रमच निर्माण केला. सकटार मात करण्याच्या बाबतीत माओ किती जिद्दी होते, हे आपल्याला त्याच्या या एकाच कवितेवरून लक्षात येतं. मूळ कविता चिनी भाषेत आहे त्याचा हा अनुक्रमे इंग्रजी व मराठी अनुवाद आहे. प्रदीर्घ पदयात्रेत आलेल्या सकटाना व काही वटनाना उद्देशून त्यांनी लिहिलं

THE LONG MARCH

The Red Army fears not the trials of distant march,
To them a thousand mountains,

ten thousand rivers are nothing.

Before their eyes, the Five Ridges ripple like waves,
And the mountain peaks of Womeng are like mud balls
beneath their feet.

Warm are the cloud-topped cliffs washed by the river of
golden sand.

Cold are the iron chains that span the Tatu river,
The myriad snows of Minshan only make them happier,
And when the three armies have crossed, each face is smiling.

October 1935

—Mao Tse-tung

प्रदीर्घ पद्यात्रा

कटकाकीर्ण वाट जरि ' प्रदीर्घ पद्यात्रे 'ची
 परि नाही भीती, निघडी छाती लाल सैनिकाची ।
 टाकले उमे हे सहस्र पर्वत मार्गी
 अन् असख्य सरिता दुर्गम असती तशाच जागोजागी ।
 हा उचवटा जणु, बुमंगगिरिचा माथा,
 या शैलश्रेणी पाच असू द्या, भासति आम्हा लाटा ।
 मदोष्ण वाहतो पवन कड्याच्या मधुनी,
 वाहते खोल ही ' सुवर्ण सिकता ' तटिनी ।
 टाटु नदीच्या पात्रावरती उच उच तो पूल,
 लोहशृंखला किणकिणती, तो शत्रूला चाहूल ।
 किंकू, जालु पुढे दिसे परि हिमगिरि भिन-शानाचा,
 आनंदाने पार करू तो, विजय लाल सेनेचा ।

हे इंग्रजी भाषांतर जरी अधिकृत असलं, तरी त्यात किंवा मराठीत मूळ चिनी कविते-
 तला भाव जशाचा तसा उतरण शक्य नव्हतं. तरीसुद्धा इंग्रजी जाणणारा प्रत्येक प्रवासी
 ती कविता वाचून तिथ थोडा वेळ उभा राही, माओंच्या जवळच्याच भव्य तैलचित्रा-
 कडे आदरान पाही आणि मग पुढच्या विस्तीर्ण विश्रातिगृहात जाऊन विमान येण्याची
 वाट पाहत बसे.

कॅटन ते सीआन विमान वास्तविक दुपारी २-४० ला सुटायच होतं. पण ते सुळात
 चार वाजेपर्यंत शाघायहून कॅटनला आलंच नाही. सर्व प्रवासी चुळबूळ करीत बसले
 होते. इतर ठिकाणची विमान आली गेली; त्यांतले प्रवासीही निघून गेल्यावर लाउझ्मव्ये
 गर्दी कमी झाली. उरलेल्या पर्यटकांमध्ये इडोनेशिया, सिंगापूर, हॉंगकाँग वगैरे अनेक
 ठिकाणाहून आलेले ओव्हरसीज् चायनीज् बरेच होते ऑस्ट्रेलियन-अमेरिकन्सही होते.
 कॅटनला हागकाग किंवा बकाकसारख्या आंतरराष्ट्रीय विमानतळावरचा थाट किंवा इंग-
 मगाट नव्हता. त्यामुळ खरेदीच्या निमित्तान दुकानातून किंवा उगाच इकडे तिकडे फिर-
 प्यात वेळ काढण प्रवाशाना शक्य नव्हत. बराच वेळ होता काही ऑस्ट्रेलियन् पर्यटक
 फोटो काढू लागले. म्हणून आम्हीही दोन-तीन फोटो काढले. पण विमानतळावरचे
 फोटो घ्यायला कोणी हरकत कशी घेतली नाही, याच आम्हाला नवल वाटलं !

शेवटी शाघायहून विमान पाचच्या सुमाराला आल एकदाच ! सर्वांच्यात उत्साह
 संचारला. हुकूमशाही राष्ट्रात रेल्वेगाड्या वगैरे सर्व वेळेवर चालतं, म्हणतात. १९२२
 साली मुसोलिनीन इटलीत आपली फॅसिस्ट् हुकूमशाही स्थापन केल्यानंतर गाड्या वेळे-
 वर चालू लागल्याच आम्ही वाचल होत. त्याची आठवण श्रीमती इंदिरा गांधीनी

आणीबाणीच्या नावाखाली १९७५-७६ मध्ये भारतात ज्यावेळेला आपली अधिकार-शाही स्थापन केली, त्यावेळेलाही झाली होती. कारण, त्यावेळेलाही राजकीय दृष्ट्या अशानी म्हटले जातील असे काही मोठे लोक देशात शिस्त निर्माण झाल्याच, गाड्या वेळेवर चालू लागल्याच कौतुक करू लागले होते. चीनमध्ये जवळ जवळ ३० वर्षे हुकूम-शाही राज्यपद्धतीच होती. त्या पद्धतीचा चिनी नागरिकांच्या वागण्यावर झालेला परिणाम सार्वजनिक स्वच्छता, कामसूचना, शिस्त वगैरे बाबतीत दिसून येत होता. मग विमान वाहतुकीच्या बाबतीतच ती शिस्त तो वक्तशीरपणा का दिमून आला नाही, असा आपला सहज आमच्या मनात एक विचार येऊन गेला

विमान आलं खर, पण ते केव्हा सीआनकडे निघणार हे अजून निश्चित नव्हत. म्हणून सर्व प्रवाशानी कॅबिन विमानतळावरच आपापली जेवण उरकून घ्यावी अशी सूचना देण्यात आली. सगळे जण भराभरा वरच्या मजल्यावर असलेल्या भोजनगृहाकडे गेले. यागच्या सूत्रनेवरून आम्हीही गेलो. पण आमच्यासाठी शाकाहारी खाद्य पदार्थ मिळायला वेळ लागला. यागला आमच्याविषयी इतकी आपुलकी वाटायला लागली होती, की या एकाच मुद्द्यावरून तिथल्या चिनी स्त्री-पुरुष वेटस्शी तो चक्क भाडला ! भाडणाचा मुद्दा आम्हाला समजावा म्हणून की काय, अधूनमधून तो इग्रजी शब्द वापरीत होता जेवण झाल्यावर आम्ही खाली आलो विमान केव्हा निघेल ते अजून निश्चित नव्हतं

यागचा सात्त्विक संताप

आम्ही कंट्राळून वाचीत असलो होतो, इतक्यात यागन आमच लक्ष एका चिनी तरुणीकडे वेधल. तीन-चार मध्यम वयाचे गोरे पर्यटक व दोन-तीन जरा तरुण असलेल्या गोऱ्या स्त्रिया केवळ मनोविनोदनासाठी हसत-खिदळत होत्या, मोकळेपणाने वागत होत्या. त्यांच्याबरोबर एक चिनी तरुणीही होती. ती बहुधा त्यांची मार्गदर्शक असावी. चीनमध्ये व्यायामाचे एक राष्ट्रीय वेड आहे. सकाळी ठराविक वेळेला अनेक चिनी नागरिक असतील तिथे—म्हणजे उद्यानात असले, तर उद्यानात, घरासमोरच्या मोकळ्या जागेत किंवा रेल्वे स्टेशनावरही—व्यायाम सुरू करतात. त्यात मुख्यतः शाळेत मुलांना कवाईत शिकवितात, तसलाच प्रकार असतो. बहुधा त्या पर्यटकांच्या आग्रहावरून आणि सध्याकाळ झाली असताही, त्या चिनी तरुणीने सर्वांच्या देखत त्यांना व्यायाम शिकविण्यास सुरुवात केली. त्या पर्यटकांपैकी एक-दोघे जण थोडे विदूषकी चाले करीत होते. त्यात एक स्त्रीही होती. परदेशी स्त्रियांचे एक असो, पण ती चिनी तरुणीही त्या थिल्लरपणात सामील होत होती, हे आमच्या यागला काही रुचले नाही. योगायोगान ती त्यांच्या गावचीच होती आणि शाळेतही ती असा थिल्लरपणा करीत असे असं यागन आम्हाला सांगितलं. तिचा त्याचा त्याबाबत एकदा वादही झाला होता. तो तिला आता पुन्हा काही सुनवायला जाणार, इतक्यात वसंतरावानी त्याला थांबविल आणि इकडेतिकडे

बहालावर लिहिलेल्या माओंच्या चिनी भाषेतल्या घोषणा-वाक्याचा उच्चार व अर्थ शिकवायला सांगितलं. त्यान ते काम उत्साहान केलं. त्यामुळ एक भाडण टळलं. कारण, थोड्याच वेळापूर्वी त्यांच्या शीघ्रकोपी स्वभावाची चुणूक आम्हाला पाह्यला मिळाली होती.

थोड्या वेळान विमान वाहतूक नियंत्रण विभागाकडून लाऊडस्पीकरवर सूचना मिळाली की चागशा-सीआनला जाणाऱ्या विमानाच त्या दिवशीच उड्डाण रद्द झालं आहे म्हणून ! आम्ही आपले इतर प्रवाशाप्रमाणच तुंग फाग अतिथिगृहात परत आलो

दुसऱ्या दिवशी पुन्हा विमानतळावर गेलो. शेवटी सकाळी पावणेनऊ वाजता विमान एकदाच चागशाच्या दिशेन निघालं. मात्र उत्तरेकडे वळण्यापूर्वी विमानान जी एक गोल चक्कर घेतली, त्यामुळ आकाशातून चू चियाग अर्थात पलं नदीच्या निरनिराळ्या प्रवाहांच आणि कॅटन शहराच विहंगम दृश्य आम्हाला बघायला मिळालं. हिरवी-पिवळी शेतं, घर, आमच्या तुंग फाग अतिथिगृहाजवळचा प्रचंड ल्यू ख्वा तलाव, रस्ते-सगळं कस झरझर दृष्टिपथात येऊन लगेच दृष्टीआड झालं. घनदाट झाडीमुळ गर्द हिरवे दिसणारे डोंगरमाथेही शेवटी दिसेनासे झाले आणि विमान वेगान ढगाच्या वर उडू लागलं. सकाळची वेळ. पिंजलेल्या कापसाच्या प्रचंड व वेड्यावाकड्या ढिगासारखे दिसणारे ते पादरे पादरे शुभ्र ढग. त्यांवर सूर्याचे किरण पडल्यामुळे त्यांच्या कडा विशेषच चकाकत होत्या.

साधारण सव्वाएक तासानंतर विमान चागशा विमानतळावर उतरलं. तिथ ते पाऊण तास थांबणार होतं ! सगळ्यांच्याबरोबर वसंतराव खाली उतरले. त्यांना चागशाविषयी विशेष कुतूहल होतं. मी मात्र विमानातच बसून विनोबाजींच्या एक चिटणीस कु. कुसुम-ताई देशपांडे यांना एक पत्र लिहिलं. कारण चार दिवसांनीच विनोबाजींचा वाढदिवस येत होता. त्यांना न्यापेंशी वर्षे पूर्ण होऊन चौन्यापेंशिआव वर्षे लागणार होतं. पत्रातून का होईना, पण आमचे विनम्र प्रणाम त्यांना पाठवावयाचे होते.

चागशा शहराला चिनी साम्यवादी पक्षाच्या इतिहासात आगळंच महत्त्व आहे. कॅटन हे ख्वांटुंग प्रांतात, तर चागशा हे हूनान प्रांतात आहे. माओ त्से-तुंग यांच्या क्रातिकारी प्रवृत्तींचा प्रारंभ हूनानमध्ये झाला, त्याच हायस्कूलच शिक्षण चागशामध्ये झालं, तर त्याच बालपण चांगशाच्या नैर्ऋत्येला सुमारे ६० मैलावर शाओशान म्हणून गाव आहे, तिथ गेलं. सहज विचार आला की दहा-बारा मिनिटापूर्वीच आमच विमान माओच जन्मस्थान शाओशान या गावावरूनच उडत आलं होतं.

माओ आणि विनोबा—बालपणातील साम्य

माओचा जन्म, १८९३ साली शाओशानमधील एका सामान्य मध्यमवर्गीय शेतकऱ्याच्या घरी झाला. हे घर म्हणजे साधे घर नव्हतं, ते 'गुहा-घर' होतं. डोंगरात गुहेप्रमाणे, माती पोखरून घरं करण्याची चीनमध्ये एक जुनी प्रथा आहे. अजूनही ती

सपूर्णपणे नाहीशी झालेली नाही. चिनी भाषेत अशा गुहा-वराल याओ फाग ' म्हणतात. माओंच प्राथमिक शिक्षण शाओशानमध्येच झाले.

विनोबाजींची आठवण मला झालीच होती. माओंचही चरित्र आठवल. माओ आणि विनोबा यांच्या बालपणाच्या काही परिस्थितींच्या आणि घटनांच्या बाबतीत बिल्क्षण साम्य आहे, हे माझ्या त्यावेळी सहज लक्षात आले. माओंची आई वेन छी-मै ही बुद्ध-धर्मानुयायी आणि मोठी धार्मिक होती, तर वडील माओ चेन-शंग हे पुरते नास्तिक होते. आई-वडिलांचा पुष्कळ वेळा वाद होत असे आणि त्यात माओ आईची बाजू घेत असे. आई कनवाळू होती. दाराशी आलेल्याला ती रिता जाऊ देत नसे. भुकेलेल्याला भात देण्यात तिला आनंद वाटत असे. माओचे वडील फार कडक स्वभावाचे होते. वयाच्या सहाव्या वर्षापासून माओला त्यांनी शेतात काम करायला लावले होते. कधी कधी लहानग्या माओला ते मारही देत असत. माओला लहानपणापासून वाचनाची फार आवड होती. चागशाला तो तासन् तास वाचनाच्यात जाऊन वाचीत बसत असे तसेच भटकण्याचाही त्याला शौक होता. हूनान प्रांतातल्या अनेक डोंगर-दऱ्या त्यान विद्यार्थिदशेतच पालथ्या घातल्या होत्या. विनोबांच्या आईची धार्मिकता, दानाची आवड, वडिलांचा कडकपणा, त्यांनी विन्याला दिलेला आपल्या हाताचा प्रसाद, विनोबाची वाचनाची आणि भटकण्याची आवड या दोघांच्या बहुतेक सगळ्याच बाळपणाच्या गोष्टींत व घटनात साम्य होतं आणि प्रौढपणी मात्र जीवन-तत्त्वज्ञान म्हणून स्वीकारलेल्या विचारप्रणालीत आणि कार्यपद्धतीत जमीन-अस्मानाचा फरक होता, अशा या योगा-योगाच मला आश्चर्य वाटले

वसंतराव चागशाच्या विमानतळाच्या बाहेर पडले, ते वरेच दूर गेले. इतरही प्रवासी विमानतळाजवळच इकडे तिकडे भटकत होते एका शेतात एक चिनी शेतकरी काम करीत होता व तिकडे वसंतराव जात होते. इतक्यात त्या विमानतळाची एक कर्मचारी-स्त्री त्याच्यामागे गेली व 'असे दूर जाऊ नका, तुमच विमान चुकले' असं मोडक्या-तोडक्या इंग्रजीत म्हणाली. वसंतरावाप्रमाणेच, पण दुसऱ्या एका रस्त्याला दोन युरोपियन स्त्रिया भटकायला चालल्या होत्या. त्यांनाही दुसऱ्या एका चिनी बाईनं परत बोलावून आणलं. वसंतरावांनी मग विमानतळावरच्याच इंग्रजी जाणणाऱ्या लोकांच्यामार्फत चागशा-बाबत थोडी-फार माहिती मिळविली. पण आम्हाला माहीत होती, त्यापेक्षा नवीन विशेष काहीच माहिती मिळाली नाही. अर्ध्या तासानंतर ते आणि इतर प्रवासी विमानात परत आले.

विमान अत्याधुनिक नसाव. कारण हवा थंड करण्यासाठी की कशासाठी, पण विमानाच्या छतातल्या आणि बाजूच्या अगात असलेल्या बारीक नळ्यातून विमानात कसल्या तरी द्रवाच्या सूक्ष्म कणांचे फवारे सोडण्यात आले होते. थोड्या वेळान काही नवे प्रवासी घेऊन विमान सीआनच्या दिशेन निघालं. विमानात कोणी 'हवाई सुंदरी' नव्हत्या.

साध्या गणवेशातल्या, चेहऱ्यावर कसल्याही प्रकारची ' रंगरंगोटी ' न केलेल्या दोन तरुण चिनी मुली होत्या. प्रवाशाना पाहिजे असलेल्या खाद्यपेयादी वस्तू त्याच पुरवीत होत्या. त्या दोघींपैकी एक चांगलीच उंच अन् सुदृढ होती. तिच नाकही बरच सरळ होतं. चौकशीनंतर समजल की उत्तर चीनमधील माणस ही दक्षिणेकडील चिन्यांपेक्षा उंच असतात. त्याची चेहरेपट्टीही थोडी वेगळी असते.

सीआनला आम्ही सुमारे पावणेदोन तासांनी पोचलो. ते शहर समुद्रसपाटीपासून जरा उच्चावर होतं. हवाही थंड होती. सीआन शहराला फार पूर्वी छांगान म्हणत असत. अनेक चिनी बादशहांची ती राजधानी होती. राजकीय, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक अशा सर्व दृष्टींनी सीआनला फार महत्त्व होत, म्हणून सीआनचा परिसर बवण्याची आम्हाला उत्कठा लागली होती.

भारताशी नाते जोडणारे धागेदारे

“ भारत आणि चीन यांचे परस्पर-संबंध हीच आजच्या युगातली सर्वांत महत्त्वाची घटना आहे. ती दुनियेला तापदायीही होऊ शकेल किंवा शीतलतादायीही होऊ शकेल. तिला राजकारण जी कलाटणी देईल, तसं स्वरूप ती धारण करील. मात्र हा संबंध अटळ आहे. ”

मार्च १९६३ मध्ये आसाममधल्या उत्तर लखीमपूर जिल्ह्यातून पदयात्रा सुरू असता नीफाकडे (म्हणजे आजच्या अरुणाचल प्रदेशाकडे) पाहून विनोबाजींनी काढलेले वरील उद्गार आहेत नीफामध्ये चिनी सैन्याचा हल्ला जरी १९६२ च्या ऑक्टोबरमध्ये झाला, तरी भारत-चीन सीमासंबंधी कटकटी तत्पूर्वीच सुरू झालेल्या होत्या. ‘हिन्दी चीनी भाई भाई!’ ही एके काळची घोषणा कुठल्या कुठे हवेत विरून गेली होती. त्या सदर्भात विनोबाजी बोलत होते. ही दोन महान शेजारी राष्ट्रे औद्योगिक दृष्ट्या त्यावेळी अविकसितच म्हटली जात होती. दोहोंची आर्थिक घडण कृषिप्रधान, दोहोंची लोकसंख्या प्रचंड. दोन्ही राष्ट्रांना हजारों वर्षांपूर्वीपासून सपन्न संस्कृतीचा वारसा लाभलेला, अशा पार्श्वभूमीवर, विज्ञानाच्या युगात, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात या दोन राष्ट्रांना आपला सर्वनाश करून घ्यायचा नसेल, तर आज ना उद्या त्यांना गुण्यागोविंदान राहण्याखेरीज गत्यतर नाही, हे विनोबाजींच्या त्या उद्गाराच सार होतं.

भगवान बुद्धाचा करुणेचा संदेश घेऊन उत्तरेकडेचे निरनिराळे हिमगिरी उल्लंघित व वालुकामय प्रदेश तुडवीत शेकडो वर्षांपूर्वी बौद्ध भिक्षू चीनमध्ये कसे पोचले आणि नंतर त्याच अभिताम, अवलोकितेश्वराच्या जन्मभूमीच्या दर्शनाच्या आकर्षणाने फा हिएन किंवा ह्युएन त्सांग यासारखे चिनी बौद्ध भिक्षू चीनच्या वायव्येकडील तारिम नदीच खोर, गोबीच वाळवंट व पामीरच पठार पार करित शेवटी गांधार देशातून भारतात कसे आले, हा सर्व इतिहास रोमाचकारी आहे. १९४७ साली प्रसिद्ध झालेल्या कै श्री. शंकरराव देवाच्या ‘भगवान् बुद्धासाठी’ या ग्रंथान मराठी वाचकांना ती सर्व

माहिती सविस्तरपणे उपलब्ध करून दिलेली आहे कॅटनहून सीआनला जाताना मनात त्या शहराबद्दल जे आकर्षण निर्माण झाले होते, त्याच कारण म्हणजे सुमारे तेराशे ते सोळाशे वर्षांपूर्वीपासूनच्या भारत आणि चीन यांच्यातील दृढ सांस्कृतिक संबंधाची साक्ष देणारी सीआन नगरी आजही चीनची सांस्कृतिक राजधानीच मानली जाऊ शकेल अशी स्मारक व अवशेष तिथ उपलब्ध आहेत.

चीनची सांस्कृतिक राजधानी - छांगान

शन्सी हा चीनचा प्रांत त्या देशाच्या साधारण मध्यावर आहे. त्या प्रांताच्याही मध्यावरच सीआन ही त्याची आजची राजधानी आहे. येथून वायव्येकडे व पश्चिमेकडे सिंकियांग, छिंबाई व तिबेट हे विखळ वस्तीचे 'स्वायत्त' (?) प्रदेश आहेत व नदीच्या उत्तर तीरावर व क्वाचुंग नावाच्या सपाट व सुपीक खोऱ्यात सीआन वसलेल आहे.

सीआन किंवा सीआनफू याचच पूर्वीच नाव छांगान होते. या शहराला जवळ जवळ ३००० वर्षांचा अलीकडील इतिहास आहे. १९५४ साली येथे उत्खनन करण्यात आले, त्यावरून तर उत्तर पाषाणयुगीन काळात (निओलिथिक एज्मध्ये) इथ पापो नावाच खेड असल्याच व तेथील जमात-व्यवस्था 'मातृप्रधान' असल्याच सिद्ध झाले आहे. इतिहासकालातील नोंदी पाहता सीआन ही इसवी सनापूर्वी अकराव्या शतकापासून तो इसवी सनाच्या दहाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत अनुक्रमे चौ, चिन, हान, स्वी. ठांग आणि आणखी सहा राजघराण्यांची राजधानी होती. रोमन साम्राज्याच व ख्रिस्ती धर्माच केंद्र म्हणून जशी रोमची ख्याती होती, तशीच राजधानी म्हणून व बुद्धधर्माच चीनमधील महत्त्वाच केंद्र म्हणून छांगान ऊर्फ सीआनची प्रसिद्धी होती विशेषतः ठांग राजघराण्याचा काळ राजकीय, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्याही फार उत्कर्षाचा काळ मानला जातो या घराण्यातील सम्राटांनी छांगान येथून व लोयांग नावाच्या छांगानच्या पूर्वेला होनात प्रांतात असलेल्या दुसऱ्या राजधानीतून इ. स. ६१८ पासून इ. स. ९०७ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ तीनशे वर्षे चीनवर राज्य केले. छांगान ही व्यापाराच्या दृष्टीनेही भरभराटीला आलेली नगरी होती. चीनच्या पश्चिम प्रदेशातील तसेच मध्य आशिया, पर्शिया व अरबस्तान या देशातील व्यापारी, रेशमी वस्त्रांच्या आणि रत्नांच्या खरेदी विक्रीसाठी येथे येत; काही तिथेच स्थायिक झाले होते. छांगान शहरात एक सरकारी विद्यापीठ होते. भारतात जसं नाळदा विद्यापीठ होत, त्याप्रमाणे या चिनी विद्यापीठात चिनी आणि परदेशी विद्यार्थी एकत्र शिकत असत. सातव्या शतकातील सुप्रसिद्ध ठांग सम्राट ठाई त्सेंग याच्या कारकीर्दीतच चिनी बौद्ध भिक्षू ह्युएन त्सांग हा भारतात आला होता. याच काळात आणखी एका भिक्षुने उत्तर हिंदुस्थानातील उसापासून साखर करण्याची कला चीनमध्ये नेली होती. व्यापार्यांबरोबर गेलेल्या अनेक कलावंतांनी भारतीय संगीत आणि नृत्य चीनमध्ये लोकप्रिय केले. भारतीय शिल्प, स्थापत्य आदी

कलाचाही चीनच्या कलावर पूर्वीपासूनच प्रभाव पडला होता.

अशा या छांगान अर्थात सीआन नगरीत आम्ही दुपारी एकच्या सुमाराला प्रवेश केला.

सीआनमध्ये 'येन मिन' नावाच्या प्रसिद्ध व प्रशस्त हॉटेलमध्ये आमची राहण्याची सोय केली होती. चिनी भाषेत 'येन मिन'चा अर्थ लोक अथवा जनता असा आहे. पण अस 'जनता आरामगृह' सीआनमध्येच होत अस नाही. याच नावाची हॉटेले चीनमधील इतर मोठमोठ्या शहरातही होती. या आरामगृहात फार वर्दळ नव्हती, बाजारूपणा नव्हता. एकंदरीन शांत ठिकाण वाटलं आम्हाला.

सीआन शहराभोवती चांगला १५-२० फूट रुंदीचा कोट आहे. त्याला चारी दिशाना ढिडीदरवाजे आहेत. कॅटनहून विमानाने आल्यावर पहिल्याच दिवशी दुपारी शहराच्या मध्यभागी असलेल्या प्रसिद्ध घंटाघराकडे (बेल टॉवरकडे) आम्ही गेलो. चार दिशांहून येणारे चार मुख्य रस्ते जिथे मिळतात, त्या चौकाच्या अगदी मध्यावर हे घंटाघर बांधलेल आहे. ठाग राजघराण्याची सत्ता इसवी सन ९०७ मध्ये संपुष्टात आली. त्यानंतरच्या ५३ वर्षांत एकामागून एक अशी पाच राजघराणी चीनवर राज्य करित होती. ९३० पासून इसवी सन १२७९ पर्यंत सुग घराण्याचे सम्राट सत्तेवर राहिले त्यानंतर युआन नावाचे मंगोलियन राजघराण जवळ जवळ ९० वर्षे साम्राज्य चालवीत होत. चौदाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात चीनवर मिंग घराण्याची सत्ता स्थापन झाली, ती १६४४ सालापर्यंत टिकली. याच घराण्याच्या एका बादशहाने लोकाना वेळ समजावी म्हणून १३८४ साली हे घंटाघर बांधलं होतं. सकाळची पहिली घंटा झाली की शहराचे चारही बाजूचे मोठे दरवाजे उघडले जात व मग दिवसातल्या सर्व व्यवसाय-व्यवहाराची सुखात होई, अस शी छिन्ना खा नावाचे तेथील जे व्यवस्थापक होते, त्यांनी आम्हाला सांगितलं. चिनी सरकारच्या सांस्कृतिक विभागाचे ते एक कर्मचारी होते. त्यांना वरीच ऐतिहासिक माहिती होती अस दिसलं. ते म्हणाले, छांगान शब्दाला चिनी भाषेत अर्थ आहे. छांगान म्हणजे 'शाश्वत शांति नगरी' आणि 'सीआन' म्हणजे 'पश्चिमात्य शांति नगरी.'

हे घंटाघर १९४९ च्या पूर्वी चियांग काई-शेकच्या सैनिकानी काही दिवस आपलं राहण्याचं ठिकाण म्हणून वापरलं होतं. लढाईच्या काळात त्याची थोडी पडझड झाली. साम्यवादी चिनी सरकारने त्याची त्यानंतर लगेच डागडुजी केली होती ती रगीवेरगी इमारत फारच सुंदर दिसत होती. तिचे एकावर एक असे तीन मजले होते. या घंटाघराची उंची सुमारे ११० फूट होती. आम्ही अगदी वर गेलो. तेथून सबंध सीआन शहराचं विहंगम दृश्य दिसत होतं. खालच्या मजल्याचं छप्पर आम्हाला दिसत होतं. ते जुन्या पद्धतीच्या निळ्या रंगाच्या कौलांच होतं. छपराच्या चहू बाजूच्या कोपऱ्यावर चीनच्या सम्राटांच्या सामर्थ्याचं मानचिन्ह असलेले सुप्रसिद्ध ड्रॅगन्स (दिव्य नक्र)

बसविलेले होते. तळमजल्याला परत येताना जिऱ्याजवळ असलेल्या एका सूचना-फलकाकडे आमच लक्ष गेल. ' धूम्रपान निषिद्ध आहे ' अशा आशयाची ती सूचना इंग्रजी व चिनी भाषेप्रमाणे रशियन भाषेतही लिहिलेली होती ! आम्हाला आश्चर्य वाटलं. चीनचे व रशियाचे संबंध फाटल्याला १९७८ साली निदान १६-१७ वर्षे होत आली होती. आज तर रशिया हा चीनला आपला ' पहिल्या क्रमाकाचा शत्रू ' वाटतो १९५० ते १९६० या काळात किती तरी रशियन तज्ञ सल्लागार उद्योगीकरणाच्या बाबतीत चिनी सरकारला मदत व सल्ला देण्यासाठी चीनमध्ये येऊन राहिले होते. त्याच्या अरेरावी वृत्तीमुळ चिन्यांना ते नकोसे झाले होते. आतरराष्ट्रीय क्षेत्रातही रशियाचा वरचढपणा चीनला खुपत होता. माओंनी १९६३ नंतर तर रशियनाना चीनमधून हाकून लावल होत अस असताना सुद्धा रशियन भाषेतील ही पाटी या सांस्कृतिक विभागाच्या ताब्यात असलेल्या वास्तूत राहिली कशी ? आमचे शात स्वभावाचे व थोडे प्रौढ मार्गदर्शक चाग दाय-लियाग याच काही स्पष्टीकरण देऊ शकले नाहीत. अर्थात वाच छोटी होती.

घटाघर शहराच्या मध्यावरच असल्यामुळ चारी रस्त्यावरील दुकान, लोकाची राहण्याची घरं, लोकाची ये-जा सर्व काही स्पष्ट दिसत होत. एका रस्त्याच्या कोपऱ्यावर आम्हाला प्रथमच चीनमधले सुप्रसिद्ध भित्ति-फलक (वॉल पोस्टर्स) दिसले. चीनच्या राजकारणात या भित्ति-फलकाना फार महत्त्व आहे. बहुसंख्य नागरिक वर्तमानपत्र स्वतः विकत घेऊन वाचण्यापेक्षा रस्त्याच्या कडेला भिंतीवर किंवा मुद्दाम उभारलेल्या लाकडी फलकावर हातानं मोठ्या अक्षरांत लिहिलेले हे फलक वाचणच पसत करतात कारण पुष्कळ वेळा सरकारी धोरणाविरुद्ध मत या बातमी-पत्रकातून व्यक्त होत. वृत्तपत्र सरकारतर्फे चालविली जातात. त्यात नेहमीच सरकारी किंवा साम्यवादी पक्षाच्या धोरणाचा ठराविक पाठपुरावा असतो आणि म्हणून तोचतोपणा असतो. भित्ति-पत्रकात पुष्कळ वेळा काही वेगळ वाचायला मिळतं. अर्थात भित्ति-फलकाच्या द्वारा विरोधी मत व्यक्त करणाऱ्यांना पुष्कळ वेळा तुऱ्याची हवा खाण्याची पाळी येते, हेही पक्षाचे कार्यकर्ते अथवा लेखक जाणून असतात.

सीआनच्या अगोदर कॅटनमध्येच आमच्या लक्षात आल होतं की चीनमध्ये वाहन इंग्लंडप्रमाणे किंवा आपल्या इथल्याप्रमाणे रस्त्याच्या डाव्या बाजूनं चालत नाहीत, तर ती उजव्या बाजून चालतात. पण राजकारणात ' अति डावी ' बाजू ताणून घरणाच्या चीनमध्ये ही पद्धत कशी अमलात आली, ह्याच आम्हाला कोड पडल !

शिलास्तभाच अरण्य !

सीआनमध्ये तशी पुष्कळ वस्तुसंग्रहालये होती, पण आम्ही शन्सी प्रांताच्या पुराण-वस्तु-संग्रहालयातच गेलो कारण, तिथे ह्युएन त्सांगप्रमाणेच भारतीय बौद्ध पंडित

बोधधर्म याच्यावाबत अनेक शिलास्तंभ-लेख होते. या सग्रहाल्याचे तीन भाग होत. एकामध्ये चौ, चिन यासारख्या इसवी सनापूर्वीच्या राजघराण्याच्या वेळच्या सांस्कृतिक अवशेषापासून तो र्वा किंवा टाग यासारख्या इसवी सनानंतरच्या सहाव्या ते दहाव्या शतकातील सम्राटांच्या काळच्या पुराण-वस्तू माडून ठेवल्या होत्या. दुसऱ्या भागात दगडावर कोरलेल्या जुन्या शिल्पांचे नमुने होते. आणि तिसऱ्या दालनात अडीच ते तीन फूट लांबीचे, सहा-सात फूट उंचीचे व सुमारे एक फूट रुंदीचे असे अनेक शिला-स्तंभलेख होते. चिनी ही वर्णलिपी नसून चित्रलिपी आहे हे जगजाहीर आहे. आपण देव-नागरी किंवा रोमन लिपीतली ओळ डावीकडून उजवीकडे लिहीत जातो, उर्दू लिपीतली ओळ उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाते. जुनी चिनी चित्रलिपी वरतून खाली लिहीत असत. आम्ही पाहिलेल्या सर्व शिलास्तंभावर अशाच वरून खाली लिहिलेल्या ओळी होत्या. आता अलीकडे मात्र चिनी लिपी आपल्यासारखीच म्हणजे डावीकडून उजवीकडे लिहितात.

त्या शिलास्तंभ-लेखावर वेगवेगळ्या बराण्यातील बादशहानी आपल नाव अजरामर करून ठेवण्यासाठी आपली चरित्र कोरवून घेतलेली आहेत असे सुमारे १००० स्तंभ आहेत. सीआनला त्याच जणू एक जगलच दिसतं. त्यांतले काही सग्रहाल्यात ठेवले आहेत. परंतु या शिलालेखावरून चीनच्या इतिहासातील निरनिराळ्या काळातली राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिकही वरीच माहिती मिळते. हे एक शिलालेखाच ग्रथालयच म्हणायच ' आम्ही या दगडावरील सुंदर चिनी अक्षर न्याहाळून बघत असता पलीकडे काही लोक एका मोठ्या शिलास्तंभावर काळी शाई फासून त्यावर कागद चिकटवीत होते. हे काय करीत आहेत म्हणून विचारता आमच्या बरोबर असलेल्या सुमारे बावीस वर्षांच्या, चुणचुणीत दिसणाऱ्या व अस्खलितपणे माहिती देणाऱ्या कुमारी काग लिंग-चुन ने सांगितल की ते त्या शिलालेखाचे ठसे उभटवून घेत आहेत. आम्ही जवळ गेलो, तो ते दोघे कर्मचारी लाकडी ठोकळ्यानी त्या चिकटविलेल्या कागदावर हळूहळू फटके देत होते त्यामुळ अक्षराचा भाग तेवढा खोल असल्यामुळ तो कागदावर पादराच राह्यचा व बाकीचा भाग शाईमुळे काळा व्हायचा एक प्रकारे त्या शिलालेखावरील मजकूर कागदावर छापण्याचच काम ते करीत होते. अशा कागदावरून मग लिथोप्रेस-साठी ठसे बनवीत असावेत आम्ही ज्या शिलालेखासमोर उभे होतो तो प्रख्यात चिनी यात्रेकरू ह्युएन त्सांग याच्यावाबतचा होता अस कागन आम्हाला सांगितलं

आमच्या मार्गदर्शकाना, म्हणजे चांगना भारताविषयी व सातव्या शतकात भारताला जाऊन आलेल्या ह्युएन त्सांगविषयी फार आदर दिसला. त्यानी कुमारी कागकडून आम्हाला आणखी माहिती ऐकविली. ह्युएन त्सांगन छानगानला परतल्यावर बौद्ध धर्मा-तील सूत्रावर अनेक ग्रथ लिहिले. त्यातत्या एका ग्रथाला टाग राजघराण्यातला दुसरा सम्राट टाय चुग यान प्रस्तावना लिहिली. ती प्रस्तावना शिलास्तंभावर कोरायची होती.

परतु एका बौद्ध भिक्षून सम्राटाला सुचविल की ३०० वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या वांग शी-च नावाच्या एका लिपितज्ञाच्या लिखावटीतच ती प्रस्तावना जर कोरली, तर ह्युएन त्सांगचा योग्य सन्मान केल्यासारखं होईल. सम्राटान लगेच सर्वत्र आदेश वाडले व वांगच्या हस्ताक्षराचे उत्तम नमुने आपल्या प्रजाजनाकडून गोळा करविले. नंतर एक कुशल शिल्पकार शोधून त्याच्याकडून वांगच्या हस्ताक्षरावरहुकूम अक्षरे कोरवून आपली प्रस्तावना अजरामर केली. त्या शिल्पकाराला त्याने प्रत्येक शब्दागणिक एक औंठ सोनं दिलं अशी आख्यायिकाही सांगायला कांग विसरली नाही.

भारताचा बोधिधर्म तोच चीनचा 'तामो'

१९४९ पासून माओ त्से-तुंग याच्या नेतृत्वाखालची नास्तिक साम्यवादी राजवट स्थापन होण्यापूर्वी भारतीय जनतेप्रमाणेच सर्वसामान्य चिनी जनता भोळीभावडी, भाविक, धार्मिक आणि श्रद्धाळू होती. बरील आख्यायिका खरीही असण्याचा संभव आहे. पण भारतातून सहाव्या शतकात चीनला गेलेल्या 'बोधिधर्म' नावाच्या बौद्ध पंडितावात्रतच्या आम्हांला ऐकावयाला मिळालेल्या एकदोन आख्यायिका मात्र भोळ्याभावड्या धार्मिक समजुतीवरच आधारलेल्या असल्या पाहिजेत. सीआनमधील वस्तुसंग्रहालयात फिरता फिरता आम्ही एका शिलास्तभापाशी आलो. त्यान बोधिधर्माची रेखाकृती होती. कुमारी कांग म्हणाली की बोधिधर्म हा इतवी सनाच्या ५५७ वर्षी चीनमध्ये आला. तिथे त्यानं एका जागी नऊ वर्षे तपश्चर्या केली. तो त्या ठिकाणाहून हललाही नाही. म्हणून तो वसला होता त्याच्या मागच्या मिंतीवर त्याची छाया कायमची उमटली ! दुसऱ्या एका शिलास्तंभामध्ये बोधिधर्म पाण्यावर चालत आहे अस दाखविलं होतं. तो भारतातून चीनमध्ये आला, त्याच वेळी त्यान मुळी गवताच्या एका काडीवर उभं राहून समुद्र पार केला होता !! बोधिधर्माला चीनमध्ये 'तामो' आणि जपानमध्ये 'दारुमा' म्हणून ओळखतात. हे दोन्ही बोधिधर्म या शब्दाचे अपभ्रंश आहेत, अस आम्हाला समजलं.

अर्थात बोधिधर्माविषयी अशा आख्यायिका चीनमध्ये प्रसृत व्हायला तसच कारण होतं. बोधिधर्म मूळचा मद्रासजवळच्या काचीपुरम्चा एक प्रकांड बौद्ध पंडित तो अत्यंत बुद्धिवान् होता; परंतु त्याचा चेहरा दिसायला अति उग्र होता. त्यानच चीनमधल्या 'ध्यान' पथाची प्रस्थापना केली तो पंथ केवळ चीनमध्येच प्रभावी ठरला अस नाही, तर तो जपानमध्येही पसरला. चिनी लोकांनी ध्यानाचा 'छान' असा अपभ्रंश केला, तर जपानमध्ये तो 'झेन बुद्धधर्म' म्हणून लौकिक पावला भगवान् बुद्धाच्या मूळ धर्मवृक्षावर जी बाडगुळ वाढली होती, ती बोधिधर्मान आपल्या तीक्ष्ण बुद्धिमत्तेच्या जोरावर कापून काढली आणि बुद्धाचा 'ध्यानमार्ग' पुन्हा प्रशस्त केला. या पथाचा बोधिधर्म हा भारतामध्ये भगवान् बुद्धापासून २८ वा प्रमुख मानला जातो, तर

चीन-जपानमध्ये तो त्या पथाचा संस्थापकच समजला जातो. अस सागतात की तो चीनमध्ये आल्याबरोबर चीनच्या बौद्धधर्मीय सम्राटाने त्याला भेटायला बोलाविले व आपण चीनमध्ये अगोदरच बौद्ध विहारांना आणि भिक्षू-भिक्षुणींना कशी व किती मदत केली आहे, याबाबत 'तामो' जवळ त्याने प्रौढी मारायला प्रारंभ केला. लगेच त्याने बोधिधर्माला विचारलं की "या माझ्या सत्कर्मांचे मला किती पुण्य मिळेल?" बोधिधर्माने क्षणाचाही विलंब न लावता निःस्पृहपणे उत्तर दिले, "काडी इतकही पुण्य मिळायच नाही, महाराज!"

त्या सग्रहालयात आणखी किती तरी पाहण्यासारखे होतं पण सध्याकाळ होत आली होती. एकाच दिवशी अधिक माहिती डोक्यात राखून भरणे फारस लाभदायक ठरलं नसतं. म्हणून तिथला कार्यक्रम आटोपता घेऊन आम्ही 'जनता विश्रामालया'च्या आमच्या खोलीत परत आलो.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ८ सप्टेंबरला सकाळी आम्ही सीआनपासून ६० किलोमीटर-वरच्या मृत राजांची दफनभूमी असलेल्या चावलिंग नावाच्या डोंगराळ गावी जायला निघालो. पल्ला तसा थोडा दूरचा होता. भागही पूर्णपणे ग्रामीण होता शहराच्या वेशीपासून थोडे दूर गेल्यावर खेचगच्या गाड्या दिसल्या. काहीना दोन आणि काहीना तीन खेचर किंवा क्वचित घोडे, क्वचित गाढवही जुपलेली होती गाड्यात लाकडी पिंप होती आणि गाड्या जवळ आल्यावर वाणीवरून समजलं की त्यातून खतासाठी शेतीकडे मलमूत्र वाहून नेण्यात येत होतं. गाडीवानाखेरीज मागे बसलेल्या एखाद-दुसऱ्या माणसाच्या हातात खरी हातमोजे आढळले. काही गाड्यात मागे स्त्रियाही बसलेल्या होत्या. चीन आणि जपानमध्ये फार पूर्वीपासूनच मानवी मलमूत्राच शेतीसाठी मौल्यवान् खत बनविण्याबाबत फार कटाक्ष राखला जात असे तो अजूनही कायम आहे असं आम्हांला आढळून आलं. सुप्रसिद्ध व ज्येष्ठ गांधीवादी लोकसेवक श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे हे पूर्वी जपानला जाऊन आले होते. त्यांनीही तिथली अशीच हकीगत आम्हाला सांगितली होती.

रस्त्याच्या दुतर्फा पद्धतशीरपणे लावलेली सूचिपर्ण जातीची झाडे सरळ, सारखी वाढलेली पाहून प्रसन्नता वाटत होती. प्रदेश डोंगराळ होता. सपाट जमीन थोडी. त्यामुळे भात लागवडही कमी. सगळीकडे मक्याची आणि कापसाची शेते. ती मात्र सारखी चांगली वाढलेली आणि पिकायला आलेली होती. शेतजमीन आणि रस्त्याच्या कडेला वाढलेली झाडे यांच्यामध्ये थोडी फार जागा राहिली, तर तिच्यातही सोयाबीनची लागवड दिसायची. रिकामी, पडीत जागा अशी कुठे दिसतच नव्हती. पहिल्या दिवशी शामचुनपासून कॅटनपर्यंत रेल्वेने प्रवास करताना ही गोष्ट आमच्या लक्षात आलीच होती.

चीन-जपानमध्ये तो त्या पथाचा संस्थापकच समजला जातो. अस सागतात की तो चीनमध्ये आल्याबरोबर चीनच्या बौद्धधर्मीय सम्राटाने त्याला भेटायला बोलाविले व आपण चीनमध्ये अगोदरच बौद्ध विहाराना आणि भिक्षू-भिक्षुणींना कशी व किती मदत केली आहे, याबाबत 'तामो' जवळ त्याने प्रौढी मारायला प्रारंभ केला. लगेच त्याने बोधिधर्माला विचारलं की "या माझ्या सत्कर्मांचे मला किती पुण्य मिळेल?" बोधिधर्माने क्षणाचाही विलंब न लावता निःस्पृहपणे उत्तर दिलं, "काडी इतकही पुण्य मिळायच नाही, महाराज!"

त्या सग्रहालयात आणखी किती तरी पाहण्यासारखे होतं. पण सध्याकाळ होत आली होती. एकाच दिवशी अधिक माहिती डोक्यात घेऊन भरण फारस लाभदायक ठरलं नसतं. म्हणून तिथला कार्यक्रम आटोपता घेऊन आम्ही 'जनता विश्रामालया'च्या आमच्या खोलीत परत आलो

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ८ सप्टेंबरला सकाळी आम्ही सीआनपासून ६० किलोमीटर-वरच्या मृत राजाची दफनभूमी असलेल्या चावलिंग नावाच्या डोंगराळ गावी जायला निघालो. पल्ला तसा थोडा दूरचा होता. भागही पूर्णपणे ग्रामीण होता शहराच्या वेशीपासून थोडे दूर गेल्यावर खेचराच्या गाड्या दिसल्या. काहीना दोन आणि काहीना तीन खेचरे किंवा क्वचित घोडे, क्वचित गाढवही जुपलेली होती. गाड्यात लाकडी पिंप होती आणि गाड्या जवळ आल्यावर घाणीवरून समजलं की त्यातून खतासाठी शेतीकडे मलमूत्र वाहून नेण्यात येत होतं. गाडीवानाखेरीज मागे बसलेल्या एखाद-दुसऱ्या माणसाच्या हातात खरी हातमोजे आढळले. काही गाड्यात मागे स्त्रियाही बसलेल्या होत्या. चीन आणि जपानमध्ये फार पूर्वीपासूनच मानवी मलमूत्राच शेतीसाठी मौल्यवान् खत बनविण्याचा प्रारंभ फार कदाच राखला जात असे. तो अजूनही कायम आहे अस आम्हांला आढळून आलं सुप्रसिद्ध व ज्येष्ठ गांधीवादी लोकसेवक श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे हे पूर्वी जपानला जाऊन आले होते. त्यांनीही तिथली अशीच हकीगत आम्हांला सांगितली होती.

रस्त्याच्या दुतर्फा पद्धतशीरपणे लावलेली सूचिपर्ण जातीची झाडे सरळ, सारखी वाढलेली पाहून प्रसन्नता वाटत होती. प्रदेश डोंगराळ होता. सपाट जमीन थोडी. त्यामुळे भात लागवडही कमी. सगळीकडे मक्याची आणि कापसाची शेते. ती मात्र सारखी चांगली वाढलेली आणि पिकायला आलेली होती. शेतजमीन आणि रस्त्याच्या कडेला वाढलेली झाडे यांच्यामध्ये थोडी फार जागा राहिली, तर तिच्यातही सोयाबीनची लागवड दिसायची. रिकामी, पडीत जागा अशी कुठे दिसतच नव्हती. पहिल्या दिवशी शामचुनपासून कॅटनपर्यंत रेल्वेने प्रवास करताना ही गोष्ट आमच्या लक्षात आलीच होती.

एक दोन ठिकाणी कोपऱ्यावर काही लोक मक्याची ताजी कणस वेळून विकायला बसले होते. आम्हांला कणसं घ्यावीशी वाटली. म्हणून आम्ही चांग टाय-लियांगना म्हटलं .

“ पुन्हा कुठे अशी कणसं विकायला ठेवलेली दिसली की गाडी थांबवा ”

त्यावर ते म्हणाले,

“ छे, छे, तस कसं करायचं ? परदेशच्या पाहुण्यांना का कोणी मका खायला घालतं ? मका खेडुताचं अन्न ! ”

“ पाहुण्यांना जे आवडत, ते घायला तुमची काय हरकत आहे ? ” असा युक्तिवादही मी करून पाहिला. पण फुकट ! समोर ताजी कोवळी मक्याची कणसं दिसत होती आणि ती घेता येत नव्हती नको ते शाकाहारी अन्न आम्हांला भरपूर मिळत होतं पण पाहिजे होतं, तेच नेमकं सुलभ नव्हतं. आम्ही हड्डच धरला असता, तर चागनी गाडी थांबविलीही असती, पण तो हड्ड आम्हांला शोभला नसता.

मधून मधून टेकड्यांच्या पायथ्याशी काही झोपड्या दिसायच्या, पण त्या अगदीच गरीब लोकांच्या असाव्यात असं वाटलं मॅड्या चारणाऱ्या आणि सामूहिक शेतीत सामील नसलेल्यांच्या त्या झोपड्या होत्या, असं चागनी नंतर सांगितलं. त्या झोपड्या-वर गवत-पेंड्याची छपर होती, कौलं नव्हती आणि भिंतीही मातीच्या होत्या, विटाच्या नव्हत्या. रस्त्यातून जाणाऱ्या-येणाऱ्या लोकांचे कपडे थोडेसे मळके आणि टिगळे लावलेलेही दिसू लागले होते. सीआनपासून आम्ही जसजसे दूर जाऊ लागलो, तसतसा जमिनीचा मगदूर व उपजाऊपणा कमी कमी होत असलेला दिसू लागला आणि लोकांच्या पेहेरावरून, धरावरून लोक गराब असवेत, असं वाटू लागलं. रिमझिम पाऊस पडत होता. लोकांच्या हातात छऱ्या होत्या. त्या जुन्या पद्धतीच्या लाकडी दाड्याच्या व भल्या मोठ्या होत्या. सगळ्यांच्या पायात मात्र एकजात रबरी बूट होते

डावरी रस्ता सपला आणि साध्या मातीचा कच्चा रस्ता सुरू झाला. पावसामुळं चिखल होण्याच्या वेळात होता. थोड्याच वेळाने दूरवर एका इमारतीच्या आवाराची, विटाची सहा फूट उंचीची लांबच लांब भिंत दिसू लागली. जवळ पोचल्यावर चटकन् लक्ष वेधलं, ते गोलाकार प्रवेश दरवाज्यान. आम्ही चावलिंगच्या ऐतिहासिक दफनभूमीपाशी पोचलो होतो. गाडी थांबते, न थांबते तोच काही तरुण मुले-मुली आणि कार्यकर्ते हसत हसत स्वागतासाठी पुढे आले. छोट्याशा टेकडीजवळच्या त्या इमारतीच्या अंगणात रंगीत्रेरंगी फुलझाडे छान फुलली होती. त्या फुलझाडांच्या लागवडीतही चिनी लोकांची कलात्मकता व्यक्त होत होती. साम्यवादी चीनमध्ये कोणत्याही सार्वजनिक सस्थेच्या इमारतीत स्वागतासाठी ठराविक पद्धतीचा एक हॉल असतो. त्यात लांबट टेबलाभोवती खुर्च्या, सभोवार भिंतींना लागूनही वेताच्या खुर्च्या, एका बाजूला टेबलावर चहासाठी एक-दोन मोठ्या थर्मासमध्ये उकळत पाणी, जवळच चिनी मातीच्या फिटल्या, मोट-

मोठ्या मगासारखे चिनी मातीचे चहा देण्यासाठी कप आणि थर्मासजवळच पत्ती चहाचा डबा. अशा दिवाणखान्यात प्रवेशद्वारासमोरच माओ आणि खा याचे मोठे फोटो हे हमखास असतात. पाहुणे आपापल्या जागी खुर्च्यावर बसल्याबरोबर ठराविक पद्धतीनुसार चहाचे कप येतात. प्रत्येक ठिकाणी 'आम्ही चहा घेत नाही' हे आमच पालुपद म्हटलं की त्याची थोडी निराशा व्हायची. कारण चहाऐवजी पाहुण्यांना गरम पाणी द्यायला त्यांना सकोच वाटायचा आणि दुसर चटकन् देण्यासारख पेय तर त्यांच्याकडे नसायच. तहान लागली असली तरी गर पाणी मिळायच नाही, याचा माग उल्लेख आलाच आहे! गर पाण्यासाठी शोधशोध व्हायची, पण मग एखादी मुलगी गरम पाण्याचच थड करून ते पाणी आम्हांला द्यायची. थोड्याच वेळात आमच्यासाठी कोणी तरी काही तरी फळ वेळून यायचे.

प्राथमिक बोलण झालं. ठाग घराण्याची वैभवशाली कारकीर्द सातव्या ते दहाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत चालू होती. तेव्हा छानगानला आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झालेलं होत. भारत, अरबस्तान व मध्य आशियातील पर्शिया या देशाशी उंटावरून रेशीम वगैरेंचा व्यापार ज्या बर्फाळ, पहाडी किंवा वाळवंटाच्या रस्त्याने चाले, त्याला 'सिल्क रूट' असू नाव आहे. ठाग घराण्यातल्या सम्राज्ञी, सम्राट यांच्याच कबरी चाबलिंगला आहेत. चीनच्या इतिहासात पहाडाच्या आत इतक्या खोलवर खणून शवपेटी पुरण्याचा प्रारंभ ठाग राजानीच केला. सम्राज्ञी प्रथम मृत्यू पावली, म्हणून तिच शव प्रथम पुरल गेलं वगैरे माहिती घेतल्यानंतर जवळच्या एका छोट्या टेकाडावर उभ राहून दफनभूमी म्हणून ओळखला जाणारा तो पहाड व्हायच आम्ही ठरवलं. त्या हॉलमध्ये त्या 'दफन-गिरी'चा नकाशाही दाखविलेला होता. साम्यवादी चीनमध्ये ऐतिहासिक स्थळाची निगा व तेथील अन्य व्यवस्था फारच चांगली ठेवली जाते. फक्त येथील शौचकूच मात्र जुन्या पद्धतीचे आणि गलिच्छ होते! चीनमध्ये सर्वत्र जी सफाई दितायची, ती इथं कशी दिसली नाही याच आम्हाला नवल वाटलं.

पावसाची सुरभूर चालू होती. वाट निसरडी झालेली होती. तरी पण आम्ही टेकाडावर जायच ठरवलं. व्यवस्थापकानी पाचसहा छोट्या आणविल्या आणि आम्हाला दिल्या. एक तरुण जर्मन पर्यटक तिथ आलेला होता. पीकिंगमध्ये गेले दोन महिने तो कसल तरी उद्योगविषयक संशोधन करीत होता. एकूण सहा महिने राहण्यासाठी आलेला होता तो. परिचयामुळ त्याला थोड थोड चिनी बोलता येत होत, समजतही होतं

वाग चिआव-युग नावाच्या एका मुलीन माझ्याबरोबर चालता चालताच माझ्यावर छत्रीही धरली होती आणि निसरड्या टेकाडावर चढताना माझा पाय घसरले की काव, या भीतीन ती एका हातान मला आधारही देत होती. मोठी हसरी आणि लाववी होती. काहीही वस्तू पाहिजे म्हटल की ती चटकन् आणून देत होती. त्या जर्मनासह आम्ही सहा-सात जग त्या टेकाडावर चढलो. त्याच्याशी चीनबाबत बोलण झालं. दोन

महिन्यात त्यान पीकिंगमध्ये चिनी लोकाच जे कष्टाळू जीवन पाहिल होतं, त्यामुळ त्याच्यावर चिनी समाजव्यवस्थेची चागली छाप पडली होती. आमच बोलण चालू असता मध्येच चागनी ठाग धरण्यातील मृत बादशहांच्या, त्यांच्या राण्यांच्या, मंत्र्यांच्या आणि सरदार-दरकदारांच्या गोष्टी सांगायला सुरुवात केली. दूरवरचा पहाड व जवळचा सर्व प्रदेश आम्हाला दिसत होता. त्या पहाडाच्या पोटात मुद्दाम बाधून काढलेल्या प्रशस्त दफनगृहातून बादशहा, त्याची राणी वगैरेचे मृतदेह पुरलेले होते. त्यांच्या शवपेटिकेतच त्याची रत्ने-माणके, उंची पोशाख व अन्य वस्तू ठेवलेल्या होत्या. अजून सर्व थडग्याच उत्खनन पुर झालेलं नाही बादशहांच्या शवपेटिकेच्या आसपासच त्यांच्या नोकरांना जिवत पुरण्याची पद्धत चीनमध्ये होती म्हणतात त्या टेकाडावर आम्ही उभे असतानाच आम्हाला ही सर्व माहिती सांगण्यात आली.

कुक्कू लावणाऱ्या प्राचीन नृत्यागना

उत्खननात अनेक ताब्या-पितळेच्या आणि मातीच्याही मूर्ती सापडलेल्या होत्या ज्वेल, उट, खेचर, हत्ती, घोडे असे अनेक प्राणी आणि त्यांवर स्वार झालेले योद्धे, वेगवेगळ्या पेहेरावाचे स्त्री-पुरुष त्या मूर्तीत दिसले. काही मूर्ती शृंगारसाज घातलेल्या स्त्रियांच्याही होत्या आणि त्यांच्या कपाळावर कुक्कू लावलेलं दिसलं मी विचारणार, इतक्यात चागनी सांगितल

“ ते नृत्यागनाचे पुतळे आहेत. प्राचीन काळी चीनमधील नृत्यागना कुक्कू लावात असत. ती प्रथा भारतीयांपासूनच त्यांनी उचलली होती. आजही नृत्य करताना काही चिनी स्त्री-कलाकार कुक्कू लावतात. ”

त्या पुतळ्यातल्या साऱ्या चेहेऱ्याच एक वैशिष्ट्य अस की चेहरे पुऱ्या चिनी वळणाचे दिसले नाहीत. नाक अतिशय सरळ दिसली. याबाबत चागनी स्पष्टीकरण केल की राष्ट्रीय अल्पसंख्याकांचे ते पूर्वज असावेत. तशी सीआनमधल्या लोकांच्यात आजही कित्येकांची नाक सरळ दिसून यतात

आमच्या दुपारच्या भोजनाची व्यवस्था तिथच करण्यात आली होती. सगळ पाहून आम्ही परतलो, तेव्हा स्वागताच्या दिवाणखान्यात एका इन्मलच्या घमेल्यात वांगन गरम पाणी आणून दिल आणि छोटे तीन-चार नॅपकिन्स ठेवले. ती हात धुवायची सूचना होती एकाच घमेल्यात सगळ्यांनी हात धुवायचे ! आम्ही प्रथम हात धुण्याचा सोपस्कार केला पण आमच्या मागून तोच ओला नॅपकिन् घेऊन चाग वगैरेंनी हात स्वच्छ (?) केले ! तो जर्मन तरुण हे सार पाहून म्हणाला की “ मला हात धुवायची जरूरीच नाही ! ”

वेगळ्याच एका खोलीत भोजनासाठी एका प्रशस्त गोल टेबलाभोवती वेताच्या खुर्च्या माडलेल्या होत्या. तक्तपोशी ताडाच्या पानाच्या बारीक बीण असलेल्या चट्यांनी झाक-

लेली होती. उकडत नव्हत, तरीसुद्धा शिष्टाचार म्हणून कां काय, पण ताडाच्या पानाचे पंखेही आम्हाला वारा घेण्यासाठी देण्यात आले.

जेवणात गव्हाच्या पिठाच्या मोदकासारख्या पण गोल उकडलेल्या भाकऱ्या होत्या. भाकरीच्या आत चवळीची उसळ भरलेली असते ठराविक सूप, अनेक मिश्र भाज्या. सूप मात्र जरा बडू होत. शेवयांची खास चिनी पदतीची भाजी, मासमच्छीचे दोन-तीन प्रकार आणि आमच्यासाठी खास फरसबीची भाजी, बटाट्याची भाजी, सोयाबीनपासून बनविलेल्या पनीरच्या तुकड्याची भाजी आणि भात होता. सर्वांसाठी विअरच्या चार-पाच वाटल्याही ठेवल्या होत्या. आमच्यासाठी मात्र यजमानानी सुद्धा अॅरेंजच्या वाटल्या आणविल्या होत्या. अॅरेंज साधच होतं. फ्रीझमध्ये ठेवलेल नव्हत.

सगळेजण आपल्या चॉपस्टिक्सनी जसजशा लागतील तसतशा भाज्या वगैरे घेऊन त्यागले. नंतर ते त्याच चॉपस्टिक्सनी जेवायला लागणार आणि जेवण चालू असता पुन्हा त्याच उष्ट्या चॉपस्टिक्सनी जसजशा लागतील तसतशा भाज्या वगैरे घेणार हे जाणून, आम्ही आमच्या समोरच्या शाकाहारी वस्तू घेऊन जवळच्याच एका दुसऱ्या मोठ्या वेगळ्या टेबलावर बसलो. विशेष म्हणजे त्याबद्दल त्याच्यापैकी कुणाचाही गैर-समज झाला नाही. पण उष्ट्या स्टिक्सनी भाज्या घेण्यात आरोग्यदृष्ट्या आपण काही गैर करतो आहोत अस त्यांना वाटत नव्हतं, हे तर उघडच होत. शाकाहाराचा आग्रह तर चीनमध्ये कुणाचाच नसतो. आम्ही शाकाहारी होतो व मद्यालासुद्धा आम्ही स्पर्श करीत नाही, हे पाहून आम्ही कोणी विचित्र माणसे आहोत, असा त्यांचा ग्रह झाला असावा परंतु भातभाजीचाच पुनःपुन्हा आग्रह करण्यात त्यांच अगत्य मात्र दिमून येत होतं.

त्यानी दाखविलेल्या अगत्याबद्दल त्यांचे व विशेषतः वागचे आभार मानून आणि भोजनोत्तर थोडी विश्रांती घेऊन आम्ही एका कम्यूनकडे जायला निघालो. 'बीकन् पीपल्स कम्यून' असं त्या सामूहिक शेती वसाहतीच नाव होत. बीकन् म्हणजे दीपस्तंभ किंवा दिवादाडी. चीनमध्ये जुनी-नवी संस्थांची किंवा स्थळांची सर्वच नावं मोठी काव्यात्मक व ध्येयसूचक असतात, याचा उल्लेख यापूर्वी आलेला आहेच. दीपस्तंभ या वसाहतीच्या एका विभागाला आम्ही भेट देणार होतो.

राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्थेच्या दृष्टीनं चीनमध्ये प्रांतांचे जिल्हासारखे जे विभाग पाडतात त्यांना प्रिफेक्चर आणि तालुक्यासारख्या विभागाला काउन्टी म्हणतात. अशा एकेका काउन्टीत अनेक भाग असतात. त्यांच सामूहिक शेती वसाहती अथवा कम्यूनस्. आम्ही कम्यूनच्या एका विभागाकडे म्हणजे प्रोडक्शन ब्रिगेडकडे गेलो. "बीकन् पीपल्स कम्यूनच्या या ब्रिगेडतर्फे सर्वप्रथम आम्ही भारतातून आलेल्या आमच्या या मित्रांच स्वागत करतो." असं म्हणत तिथल्या क्रतिकारी कमिटीचा उपाध्यक्ष वाग वेन-हान आणि एक सदस्या कुमारी चांग स-लिंग या दोघानी हस्तांदोलन करून आम्हाला

आत नेल. चीनमध्य प्रथम भेट्टीच्या वेळी नमस्कार करप्याची पद्धत नसून पाश्चात्या-सारखी हस्तादोलनाचीच पद्धत रूढ झाली आहे, अस दिसल. पूर्वीची पद्धत वेगळी होती. पूर्वी दुरुनच पण मान वाकवून स्वागत करीत असत. वाग आणि चांग दोवेही तरुण होते. चिनी नावात प्रथम जे येतं, ते आडनाव असतं. उदाहरणार्थ, माओ हे आड-नाव आहे. त्से-तुंग हे व्यक्तिगत नाव. तसच वाग हे आडनाव आहे. चावलिगच्या कवरस्थानात जी हसरी मुलगी भेटली होती, तिचही आडनाव वागच होतं. पण तिच स्वतःच नाव चिआव-युंग. या त्रिगेडच्या उपाध्यक्षाच आडनाव वाग व स्वतःच नाव वेन-हान होत.

२५० कुटुंबाच्या या त्रिगेडजवळ १९६० म्यु जमीन आहे. एक म्यु म्हणजे सुमारे ६॥ गुंठे. एका एकरात ६ म्यु असतील. धान्य आणि कापूस पिकविणारा गट, ट्रॅक्टर आदी यंत्रांचे काम बघणारा, अधिकाधिक जमीन लागवडीखाली आणणारा, शेतीत पाण्याच्या व्यवस्थेसाठी स्थायी स्वरूपाची—विहिरी, कालवे वगैरेसारखी—काम करणारा आणि वर बाघण्याच काम करणारा, असे पाच गट या त्रिगेडमध्ये होते. त्रिगेडमधील सदस्यांची कामासाठी अशी विभागणी केली जाते. क्रांतिपूर्व काळात या सदस्यांपैकी ७० टक्के लोक शेतमजूर होते. अन्न, वस्त्र, निवारण, औषधोपचार आणि मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था या प्राथमिक गरजा कम्यूनतर्फे भागविल्या जातात, म्हणून पूर्वी शेतमजूर अस-लेल्या या सदस्यांच्या जीवनात आता थोडी शाश्वती निर्माण झालेली आहे वागशी बोलताना मानवी मैल्याचा वापर कम्यूनमध्ये ते कसा करतात, गॅस प्लॅन्ट बसविला आहे किंवा कस वगैरे प्रश्न मी मुद्दाम उपस्थित केले.

“ मैला हे अत्यंत मौल्यवान खत आहे. आम्ही ते मुळीच वाया जाऊ देत नाही ” असं वागनी सांगितल

मात्र गॅस-प्लॅन्ट वगैरे काही तिथ बसविलेला नव्हता. इतकंच नव्हे, तर त्यांना गॅस-प्लॅन्ट म्हणजे काय हेही माहित नव्हतस दिसल आम्ही शौचकूपही पाहिले. पण ते चावलिगप्रमाणेच अस्वच्छ होते !

गुहा-घरातील शाळा

प्राथमिक माहितीनंतर त्या त्रिगेडतर्फे चालविल्या जाणाऱ्या प्राथमिक-माध्यमिक शाळेकडे आम्ही निघालो. वसाहतीजवळच डोंगर उतरणीवर शाळेच्या इमारती दिसल्या. तिथं आम्ही पोचलो, तोपर्यंत शाळा सुटण्याची वेळ झाली होती. मध्यभागी सुमारे वीस फूट लांबट अशा कच्च्या पायऱ्या होत्या त्याच्या दोहो बाजूंना शाळेच्या सुट्या सुट्या बैठ्या इमारती होत्या. त्यातून विद्यार्थी आपापली दप्तर गुंडाळून घरी जायला निघाले होते. सर्व पायऱ्याच्या वर सपाट मैदानासारखी साफ केलेली वर्तुळाकार जागा होती आणि तिच्यात सभोवार पोखरलेल्या गुहासारख्या खोल्याची, वरची बाजू

गोलाकार असलेली प्रवेशद्वार दिसत होती. ते खेळण्याचं मैदान होत आणि त्याच्या समोवारच्या या खोल्या विद्यार्थी अभ्यासासाठी बसण्यास उपयोगात आणतात, अस तिथल्या शिक्षिका म्हणाल्या. सुखातीच्या एक-दोन खोल्यात विद्यार्थी खरोखरीच अभ्यास करीत बसले होते, पण दूरच्या एक-दोन खोल्यांत मी जाऊन पाहिलं, तर त्या जागेत विद्यार्थ्यांनी घाण करून ठेवलेली मला आढळली.

प्रवासात कुठं दूध मिळालं नाही, तर माझ्या अॅसिडिटीवर उपाय म्हणून असावेत, अशा हेतून कलकत्याहून मी बरोबर नेलेले थोडे पेटे माझ्याजवळ शिळक होते. एका खोलीत सहा ते नऊ वर्षांची लहान मुलं वाचीत बसली होती. बहुधा शाळा सुटल्यानंतर केवळ अभ्यास करण्यासाठी ती तिथं थांबली होती. त्यांना मी ते वाटून टाकले. लहानांनाच काय, मोठ्यांनाही तिथे पेटे म्हणजे काय ते माहित असण्याचा संभव नव्हता. शिक्षिकेला मी ते दुधापासून कसे करतात, ते समजावून सांगितलं चीनमध्ये गाई-गुरे कमी. कमी कसली? जवळ जवळ नाहीतच म्हणा ना! दूधही नाहीच. पेढ्यांचे अगदीच लहान तुकडे मुलांच्या वाट्याला आले. तरी पण त्यांना आनंद झालेला दिसला. त्यांचे ते गोदरे गुलाबी गाल, त्यावर सरळ रेषेसारख्या दिसणाऱ्या पापण्या, त्यामधून लुकलुकणारे जेजे म्हात्त्यावरचे मलीच वळण नसलेले केस आणि थोडंसं हसू फुटल्यामुळं अधिकच गमतीशीर दिसणारे त्यांचे ते निरागस चेहरे, मी थोडी अधिकच जवळ गेल्यानंतर गावळले. मी एका मुलाच्या हातातल पुस्तक घेतलं व सहज पाहिलं, तो त्यात चित्र तर होतीच, पण चिनी अक्षराबरोबर ए, बी, सी, डी, अशी रोमन लिपीतली पण अक्षर होती. आम्ही शिक्षिकेला हे काय, म्हणून विचारलं. तिन (आणि आम्हांला वाटत, स्वतःचा म्हणून अनुवादक चागनी पण) खुलासा केला की

“चिनी चित्रलिपी सोडून देऊन रोमन लिपी स्वीकारावी, म्हणून १९५६ पासून काही प्रयत्न झाले. पण ते यशस्वी ठरले नाहीत. तरी पण आता इंग्रजी शिकण आवश्यक आहे, असं सर्वांना वाटायला लागल आहे. म्हणून रोमन लिपीचा लहान-पणापासूनच परिचय करून देण्याचा हा प्रयत्न आहे!”

माथोच्या मत्वनंतर चीनमध्ये जे काही फार दूरगामी बदल होऊ घातले आहेत, त्यातलाच हा एक वटल होता.

आम्ही शाळेसमोरच्या मैदानात बोलत उभे होतो. त्या मैदानातून खालची सर्व शेत, घर दिसत होती. दूरवर एका जुन्या मोडकळीला आलेल्या झोपडीकडे आमच लक्ष गेलं. तिच्यावर कौलं नव्हती, माताच्या पेंढ्यान छप्पर शाकारलेल होतं. ती झोपडी कोणाची असावी असं कुतूहल आम्हाला वाटलं आणि आम्ही तशी पृच्छा केली. त्यावर वाग मोठ्या अभिमानान म्हणाले

“तशाच घरातून पूर्वी हे आमचे भूमिहीन साथी राहात असत. आताची त्याची स्थिती किती चांगली आहे याची मुलांना जाणीव असावी, म्हणून तुलना करण्यासाठी

मुद्दाम आम्ही ती झोपडी जशीच्या तशीच राखून ठेवली आहे. आमच्या मुलाच्या आणि तरुणांच्या शिक्षणाचाच तो एक भाग आहे ! ”

गेल्या वर्षीत जी जी मंडळी चीनला जाऊन आली, त्या सर्वांचा असा अनुभव त्यांनी नमूद केला आहे की कम्यूनमध्ये जा, कारखान्यात जा, फॅक्टरीत जा, कॉलेजात जा, प्रत्येक ठिकाणचा इतिहास किंवा माहिती सांगताना तेथील व्यवस्थापक हे ‘दुष्ट चतुष्टय’ (गॅंग ऑफ् फोर्) म्हणून माओंची चवथी पत्नी चियांग चिंग आणि तिचे तिचे पुरुष सहकारी यांचा तिरस्कारपूर्वक उल्लेख केल्याशिवाय राहत नाहीत.

बीकन् कम्यूनमध्ये आम्हाला तोच अनुभव आला. या कम्यूनलाही दुष्ट चतुष्टयाचा उपसर्ग पोचला होता, तेथील लोकांना त्याचा बराच त्रास व छळ सहन करावा लागला होता, अस वागच्या बोलण्यात आलं नेमका कसा व काय छळ झाला, ते मात्र फारस स्पष्ट झाल नाही आम्हाला एवढाच अंदाज बांधता आला की चिनी साम्यवादी पक्षाच्या त्यावेळच्या नेतृत्वाला बदनाम करण्यासाठी व येन केन प्रकारेण सत्ता हस्तगत करण्यासाठी दुष्ट चतुष्टयाने व त्यांच्या येथील हस्तकानी शैक्षणिक क्षेत्रातही धुमाकूळ घातला व शाळेच्या इमारतींची मोडतोड करण्याचा प्रयत्न केला होता.

अर्थात १९७६ मध्ये माओंच्या मृत्यूनंतर एक महिन्याच्या आतच दुष्ट चतुष्टयाला पीकिंगमध्ये अटक करण्यात आली व त्यामुळे त्या चौघांचे गोंधळ माजविण्याचे आणि सत्ता हाती घेण्याचे सर्व प्रयत्न अयशस्वी झाले, ही गोष्ट वेगळी.

शेतकरी इथून तिथून उदारच

‘भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः’ याच प्रत्यंतर बीकन् कम्यूनच्या फळवागेतून हिंडताना आल. तीन-तीन, पाच-पाच सफरचंदे आणि पीचे याचे घेस लागल्यामुळे खरोखरच झाडाच्या फाट्या लवलेल्या होत्या. हिरवी, तांबूस, गुलाबी, लाल-सगळ्या रंगाच्या वेगवेगळ्या छटा असलेली ती तजेलदार फळ पाहून समाधान वाटल. वाग आणि त्यांचे दोन-तीन जोडीदार यानी भराभरा फळ तोडली आणि चांग याच्या-जवळची एक पिशाची पुरेपूर भरेपर्यंत आमच्यासाठी ती आग्रहान त्यात कांबली. सर्वांनी तिथंच काही खाल्लीसुद्धा. मला लगेच श्रीनगरजवळच्या पट्टन गावातल्या आमच्या एका मुसलमान मित्राची आठवण झाली. १९६५ साली भारत-पाकिस्तान युद्ध सुरू झालं, त्यावेळी आम्ही दोघ नीफाप्रमाणच जम्मू-काश्मीर-लद्दाखच्या सरहद्दीवर गेलो होतो. एकूण तीन महिने आम्ही तिकडे होतो. पट्टनला श्री. गुलाम कादिर बेदार याच्याकडे बरेच दिवस गहावं लागल होत. शेवटी निरोप घ्यायची वेळ आली. श्रीमती बेदार एक टोपली घेऊन बाहेर आल्या आश्चर्य म्हणजे त्यांनी वसतरावासमोर पडदा पाळला नाही. टोपलीत पुष्कळ अक्रोड व सफरचंदे होती. आम्ही नको नको म्हणत असताना त्यांनी आमच्या सामानात जिथ जागा सापडली, तिथ अक्रोड घातले आणि

पिशवीत १५-२० सफरचंदे भरली. शेतकरी, मग तो काश्मीरचा असो अथवा चीनचा असो, मनानं उदार आणि आतिथ्यशील असतो.

वीकन् कम्यूनची फळवाग बघून आम्ही एका राहत्या घराकडे जायला निघालो. वाटेतच कोंबड्या, मेंढ्या, बंदक आणि डुकर याना बंद करून ठेवण्याची जागा होती परंतु आत शिरण्यापूर्वीच आघाराच्या हद्दीच्या सहा फूट उंचीच्या भिंतीवर एक १०-१२ फूट लांबीच व ४-५ फूट रुंदीच चित्र रंगविले होते. त्यात एक भली मोठी डुकरीण व इतर तीन-चार डुकर काढली होती. त्यांना हाकणारी पाच-सहा लहान मुलं दाखविली होती. या चित्राचा उद्देश काय, असं विचारल्यावर वागनी सांगितल की दुष्ट चतुष्टयाचा पराभव झाल्यावर त्यांना लोकानी कस वागविले आणि लोकाना आनंद कसा झाला, ते यात व्यंजनेन दाखविले आहे. चित्रातल्या मुलांच्या चेहेऱ्यावर खरोखरीच आनंदोत्सवाचे भाव रेखाटले होते ! ते चित्र तिथल्याच एका शेतकरी तरुणाने काढले होते.

नंतर आम्ही तू युंग-फिंग नावाच्या एका सदस्याच्या घरात गेलो. तो पन्नाशीच्या जवळपास वयाचा असावा. वाग सू-लिंग ही त्याची पत्नी असेल चाळीस-बेचाळीस वर्षे वयाची साम्यवादी क्रांती यशस्वी होऊन किसान-मजूर मुक्त नागरिक होण्यापूर्वी (याचा 'मुक्तिपूर्व काळ' असा चिनी नागरिक नेहमी उल्लेख करतात) तू युंग-फिंग एका जमीनदाराकडे शेतमजूर म्हणून काम करीत असे. म्हणजे जवळ जवळ गुलामासारखे जीवन. आता तो जमीनदार कुठे आहे अस विचारल्यावर तू युंग-फिंग हसला, पण त्यानं उत्तर देण्याचं मात्र कटाक्षानं टाळलं. याचा अर्थ तो जमीनदार मारला गेला असला पाहिजे असाच होता. कारण नाही तर तो कुठे राहतो, कसा वागतो, काय काम करतो, मुक्तीनंतरच्या काळात त्याच शिक्षण कस झालं-हे सगळं तू सांगितलं असत. 'शिक्षण देणं' याला माओच्या चीनमध्ये विशेष अर्थ आहे. तो म्हणजे साम्यवादी-समाजव्यवस्थाच बरोबर आहे, पूर्वी आपण फार चुकत होतो, आता आपल्याला पश्चात्ताप झालेला आहे, साम्यवादी व्यवस्थेमुळे आणि आमचे महान नेते माओ त्से-तुंग यांच्या अचूक मार्गदर्शनामुळे सर्वोच्च हित होत आहे' वगैरे वगैरे कबुलीजबाब द्यायला लावून एखाद्या विरोधकाला तरळ करण किंवा बठणीवर आणणं ! रशियात छोष्ट्या-बड्या जमीनदारांचा जमीन सुधारणेच्या क्रांतिकारी कार्यक्रमाला झालेला कडवट विरोध जमेला धरून चीनमधील साम्यवादी सरकारनं आणि पक्षाने आपल्या कार्यपद्धतीत काही बदलणी सुधारणा केल्या होत्या. त्या कार्यपद्धतीची एक निराळी परिभाषा तयार केली होती. एखाद्या विरोधकाच 'शिक्षण करण' हा त्या परिभाषेतलाच एक विशिष्ट शब्दप्रयोग होता. माओंनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी विरोधकाच्या किंवा गुन्हेगाराच्या मानसशास्त्रात लावलेला हा एक शोधच होता अस म्हटल तरी चालेल ! कोणाही विरोधकाला अथवा गुन्हेगाराला 'सक्त मजुरीची शिक्षा झाली असं म्हटल जाणार नाही, तर 'श्रमाच्या द्वारा शिक्षण करण्यासाठी' ('लाओ तुंग काय

माचू राजघराण्याच्या शेवटच्या सम्राज्ञीच्या पीकिंगमधील
ग्रीष्म प्रासादाच्या एका राजमहालासमोर

कॉन्टन रेल्वे स्टेशनावर आमची मार्गदर्शक कुमारी लियाग मै आणि आमच्या डब्यातील एक रेल्वे स्त्री कर्मचारी यांच्याबरोबर

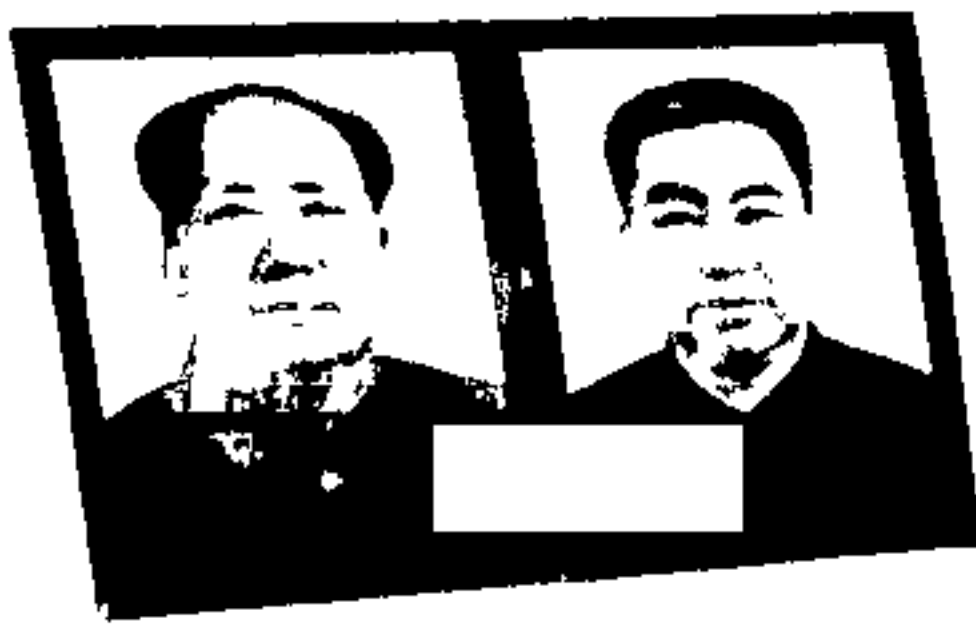
भारतीय ब्रॉड गॅजेट्स् पडित कुमारजीव यांच्या समाधिस्थानापाशी

कॅन्टनच्या हेव्ही मशीनरी प्लान्ट् नावाच्या मोठ्या कारखान्यांत
चिनी कामगारांबरोबर

भारतीय राजदूत श्री० नारायणन् याच्या निवासस्थानी व्याख्या करीत असले

प्रत्येक ठिकाणी माओ आणि र्खा यांचे असे मोठे मोठे फोटो टांगलेले असतात. चिनी कलाकुसरही ध्यान आकर्षून घेते.

चाओ'साठी) सुधारणा-गृहात पाठविल गेल आहे अस म्हटल जाईल. पूर्वीच्या अनेक जमीनदारांच आणि भाडवलशाहीला अनुकूल असणाऱ्या व्यापाऱ्यांच, उद्योगधंद्यांच्या मालकांच अथवा नोकरशाहांच चीनच्या साम्यवादी सरकारन त्यांना तुरुंगात पाठवून 'श्रमाच्या द्वारा शिक्षण' अथवा 'पुनःशिक्षण' केल होतं.

तू युग-फिंगाच्या घरात प्रवेश केल्याबरोबर दरवाज्यासमोरच्याच भिंतीवर माओ त्से-तुंग आणि चेअरमन ख्वा यांचे मोठे फोटो टागलेले दिसले. त्याच्या दोन्ही बाजूना कुटुंबातल्या मुलाबाळांचे वेगवेगळ्या वेळी काढलेले छोटे छोटे फोटोही होते. एक-दोन कॅलेंडर दिसली. एक मोठसं टेबल, दोन-चार वेताच्या खुर्च्या, झोपण्यासाठी उंच, प्रशस्त, मातीचा कट्टा आणि त्यावर गादी, गादीच्या वर ताडाच्या पानापासून सुबक विणलेली चटई आणि रंगीरंगी रजयांच्या घड्या, टेबल आणि खुर्च्यांवर सुंदर विणलेले रुमाल होते. खिडक्यानाही विणलेल्या झिरझिरीत जाळीचे पडदे. टेबलावर आणि खिडक्यात दोन-तीन लहानशा कुंड्यात फुलझाड लावलेली होती. सर्व खोली कशी सुबक होती, टापटिपीनं सजविलेली होती. चिनी स्वभावाच्या नीटनेटकेपणाच दर्शन आम्हांला त्या सामान्य शेतकरी कुटुंबाच्या छोट्याशा 'दिवाणखान्यात'ही सहज घडल.

वांग सू-लिंगच स्वयंपाकघर

मला स्वयंपाकघर बघण्याची इच्छा होती. तस मी वांग सू-लिंगाजवळ बोलून दाखवल. पण आपल्या नवविवाहित मुलाची आणि सुनेची खोली मला दाखविण्याचीच तिला अधिक उत्सुकता होती. म्हणून प्रथम तिनं मला तिकडे नेलं. ती खोली म्हणजे याच्या खोलीचीच हुबेहूब प्रतिकृती होती. फक्त कपडे शिवण्याच मशीन आणि सायकल या नव्यानंच खरेदी केलेल्या वस्तू तिथे दिसल्या. ती त्या नवदांपत्याची 'इस्टेट' होती ! एक नवीन लाकडी कपाटही खोलीत होत. दोन्ही खोल्यातल्या झोपण्याच्या कट्ट्याखाली माती भरलेली होती आणि तिच्यात लाकडाच्या ढलप्या, कपच्या वगैरे जाळण्याची आणि सर्व खाटेखाली ऊब खेळविण्याची सोय करून ठेवलेली दिसली. हिवाळ्यात ऊब राहावी म्हणून चीनमध्ये खेडेगावांतून सर्वत्रच ही अशी व्यवस्था असते. अशा कट्ट्याला चिनी लोक 'कांग' म्हणतात. चिनी कांग या शब्दावरून काश्मिरी लोकांच्या 'कांग्री'ची मला आठवण झाली. हिवाळ्यात काश्मीरमध्ये प्रत्येकाजवळ दिवसाही इकडे तिकडे फिरताना फुलांच्या परडीसारखी 'कांग्री'-पेटलेली शेंगडी-ही हटकून असायचीच. चिनी 'कांग'च्या मधली माती हिवाळ्यानंतर जळून जळून राखेसारखी बनते. ती तिथून काढून शेतात नेतात आणि मैल्यापासून व कचऱ्यापासून बनविलेल्या कंपोस्ट खतात मिसळतात.

स्वयंपाकघरात तांब्यापितळेच्या किंवा स्टेनलेसच्या भाड्याचा संपूर्ण अभाव मला जाणवला ! आपल्याकडे भाडी खरेदी करण्याचा आणि ती स्वच्छ घासून, सगळी स्वयंपाकघरात सुव्यवस्थित रचून, माडून ठेवण्याचा केवढा सोस असतो ! कित्येकदा जरूर नसलेली

भाडीसुद्धा केवळ प्रतिष्ठाचिन्ह म्हणून घेतली जातात. वागच्या स्वयंपाकघरात धान्य, पीठ वगैरे भरून ठेवण्यासाठीही चिनी मातीचीच मोठमोठी पिंप होती. अल्युमिनियमच्या दोन किटल्या आणि दोन-तीन तसराळी होती. काही काचेच्या बरण्या, बाटल्या होत्या. जेवणासाठी भात ज्यात घेतात, ते मोठमोठे वाडगेवजा सट आणि चहाचे मोठेमोठे उभट मग दिसले. काही बरण्यात शेवया, कुरडया दिसत होत्या. काहीत लोणच्यासारख्या अळब्या किंवा भूछत्रे (मशरूम्स) भरून ठेवली होती. ती त्यांना फार आवडतात. भाज्यातून व्यंजन म्हणून वापरण्यासाठी भूछत्राचीही मुद्दाम लागवड केली जाते. चिनी स्त्रिया फावल्या वेळात जशा विणकाम, कशिदा काढण्याच काम, शिवणकाम करतात, तशाच शेवया आणि कुरडयाही करतात. त्यासाठी तादूळ, गहू, मका, सोयाबीन वगैरेच पीठ वापरतात. डुकराची चरबीही त्यात मिसळतात, अस ऐकल. डुकराच मास म्हणजे चिनी माणसाला अति प्रिय !

स्वयंपाकासाठी दगडी कोळशाच्या मुशापासून बनविलेल्या बदामी कोळशासारखेच पण जरा मोठे गोल कोळसे तरी वापरतात किंवा कल्हईवाले आणि लोहार भट्टीसाठी दगडी कोळशाचे बारीक तुकडे किंवा भुगा वापरतात, तसा भुगा तरी वापरतात. चीनमध्ये दगडी कोळसा विपुल आहे. भारतात बिहारमध्ये राची वगैरे शहराजवळचे आदिवासीसुद्धा घरात दगडी कोळशाचा वापर करताना आढळतात. वागच्या घरात कोळसा फुलवायला लोहारासारखा चामड्याचा भाताही जवळच ठेवलेला दिसला. स्वयंपाकघर मला तितक स्वच्छ दिसल नाही. बाहेरच्या बाजूलाच कॉंबड्याच लहानस खुराडही होतं. तिथ तर घाणच होती. चिनी जीवनात सामूहिक स्वच्छता पुरेपूर आढळते; परंतु वैयक्तिक स्वच्छतेचा संपूर्ण अभाव आढळतो. स्वच्छतेची विशेष जाणीवच त्यांना नसते, असे उल्लेख पल्ले बक् याच्या कादंबऱ्यातूनही आढळतात, त्याच मला स्मरण झालं. रोज आघोळ करण किंवा रोज कपडे धुण थांबावत चिनी माणसाचा फारसा कटाक्ष नसतो. भारतीया-पेक्षा वेगळ्याच सवयी आहेत त्यांच्या या बाबतीत.

सगळ घर पाहून बाहेर पडताना एक गोष्ट मात्र मला खटकली. या घरात कोणत्याच खोलीत कोणाही देवदेवतेची मूर्ती किंवा तसवीर आढळली नाही ! देवधर्मावर आणि भोळसट समजुतीवर प्रहार करून साम्यवादी चीनमधून देवदेवतांच्या मूर्ती, तसविरी अथवा अन्य प्रतीके माओंनी काढून टाकविली आहेत. पण देवपूजा किंवा दैवी शक्ती-वरील श्रद्धा यांना तिलाजली देणाऱ्या माओंचीच विभूतिपूजा चीनमध्ये सुरू झाली होती, या विसगतीच भान तेथील साम्यवाद्यांना नव्हतं !

फार सध्याकाळ होण्यापूर्वीच आम्ही सगळ्यांचा निरोप घेतला. परतताना ' दुष्ट चतुष्टय ' आणि ' श्रमाच्या द्वारा शिक्षण ' या राजकीय प्रश्नाची चर्चा गाडीत निघाली. इतरही राजकीय विषय निघाले. तेव्हा चियांग काई-शेक यांना सीआनमध्येच अटक झाली होती याचा चांग यांच्या बोलण्यात सहज उल्लेख आला.

चियागना सीआनमध्ये अटक

डिसेंबर १९३६ मधली ती घटना आहे. त्यावेळी चीन-जपान युद्ध सुरू झालेल होतं. परंतु चियाग काई-शेक यांच्या नेतृत्वाखाली असलेली राष्ट्रीय चीनची सेना आणि माओ व चौ एन-लाय यांच्या नेतृत्वाखाली लढणारी लाल सेना यांच्यात आपापसात वर्चस्वासाठी संघर्ष चालूच होता. परकीय आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी आपसातली यादवी तात्पुरती थांबवावी आणि आक्रमकांशी निकरान एकजुटीन झुजाव असं मानणारे लोक देशात आणि खद्द चियाग काई-शेक यांच्या सैन्यातही होते.

चियाग काई-शेक यांनी सीआनच्या बायव्य आणि ईशान्य वाजंती लाल सेनेचा यदोवस्त करण्यासाठी आपल्या सैन्याच्या तुकड्या पाठविलेल्या होत्या. दोन्ही दिशानी लाल सेनेला कोंडीत पकडून तिच्यावर मात करावी, अशा हेतूने मार्शल चियाग काई-शेक स्वतः डिसेंबरच्या प्रारंभी सीआनला आले. परंतु घडल विपरीतच. लाल सेनेला कोंडीत पकडण्याच्या हेतूने आलेल्या या सेनाधिपतीला त्यांच्याच सैन्याच्या दोन्ही वाजूंच्या चांग शुए-लियांग आणि यांग खु-छा नावाच्या कमांडर्सनी सीआनमध्ये अटक करून ठेवलं ! जपानशी लढण्यासाठी लाल सेनेबरोबर समझोता करून सयुक्त आघाडी स्थापन करण्याच्या अटीवरच त्यांना सोडायच, अशी या सेनाधिकार्यांची इच्छा होती. त्यांनी चौ एन-लाय यांना बोलावून घेतलं. चियाग काई-शेक व चौ एन-लाय यांच्यात वऱ्याच वाटाघाटी झाल्या. अखेर लाल सेनेबरोबर सयुक्त आघाडी स्थापन करून उभयतांनी जपानबरोबर लढा घ्यायचा आणि परकीय आक्रमकाला हुत्कावून लावायच ही अट चियाग काई-शेक यांना मान्य करावी लागली आणि मगच त्यांची सुटका झाली. या विशिष्ट प्रसंगाचा चीनच्या आधुनिक इतिहासात सर्वजण ' सीआनची अविस्मरणीय घटना ' म्हणून उल्लेख करतात. चियाग काई-शेक यांना ज्या ठिकाणी अटक करण्यात आली, ते स्थळही दाखविण्याची अनुवादक चांग यांची तयारी होती. परंतु काळोख पडला होता, म्हणून तो विचार सोडून देऊन आम्ही परतलो.

दुसऱ्या दिवशी, म्हणजे ९ सप्टेंबरला माओ त्से-तुंग यांची दुसरी पुण्यतिथी होती. लोकाना त्याच स्मरण होत परंतु जन्मदिन, पुण्यतिथी या निमित्तान सुट्ट्या देण्याचा प्रघात चीनमध्ये नाही. सर्वजण आपापल्या कामावर जात असल्याच दिसलं.

सीआनच्याच पुराण-वस्तु-मंत्रहालयात आम्ही भारतीय बौद्ध तत्त्वज्ञानी ' तामो '-विषयी म्हणजे बोधिधर्माविषयी माहिती मिळविली होती पण बोधिधर्म सहाव्या शतकात चीनमध्ये गेला होता. त्याच्या सुमारे दीडशे वर्षे अगोदर कुमारजीव पोचला होता. त्याचा जन्म इ. स. ३४३ मध्ये भारतात झाला होता आणि चीनमध्ये असतानाच आपल्या वयाच्या सत्तराव्या वर्षी म्हणजे ४१३ मध्ये त्याच निर्वाण झालं. तस पाहिलं तर चीनमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रवेश तेथे हान राजघराण्याचे सम्राट राज्य करीत असता-

नाच झाला, चीनमधील राजघराण्यापैकी काही सम्राटांची राज्य दक्षिणेला किंवा उत्तरेला, तसेच पश्चिमेला किंवा पूर्वेला अशी विभागली गेली होती. हान घराण्याचेही पश्चिम हान व पूर्व हान साम्राज्य असे दोन विभाग होते. पश्चिमी हान सम्राटवंशाची सत्ता इसवी सनापूर्वी २०६ सालापासून तो इसवी सनानंतरच्या २४ व्या वर्षपर्यंत टिकली. याच काळात भारतातून चीनमध्ये प्रथम बौद्ध भिक्षू आले असं म्हणतात. पण पूर्व हान राजघराण्याचा सम्राट मिंग-ठी याच्या राजवटीत महायान शाखेचे दोन बौद्ध भिक्षू चीनमध्ये आल्याचा ऐतिहासिक पुरावा मिळतो. मिंग-ठी ला एक स्वप्न पडलं. त्यानुसार त्यानं भारतात आपले दोन दूत पाठवून बौद्ध ग्रंथ आणि प्रचारक चीनमध्ये आणविले. इसवी सनाच्या ६१ व्या वर्षी ही गोष्ट घडली. भारतातून दोन बौद्ध भिक्षू पुष्कळसे धर्म-ग्रंथ आणि बुद्धमूर्ती घेऊन मिंग-ठीच्या त्यावेळच्या लोयांग नावाच्या राजधानीला आले. येथपासूनच बौद्ध धर्मग्रंथांचे चिनी भाषेत भाषांतर करण्याच्या प्रचंड सांस्कृतिक कार्याला प्रारंभ झाला पण तरीसुद्धा त्यानंतर आणखी तीनशे वर्षेपर्यंत चिनी जनमानसावर लाओ-त्सेच्या आणि कूंग फू-त्सेच्या (कॉन्फ्यूशियसच्या) धर्माचा वराच पगडा होता. चौथ्या शतकाच्या अखेरीला मात्र जेव्हा कुमारजीव चीनमध्ये आला, तेव्हापासून परिस्थिती पालटू लागली अनेक संस्कृत धर्मग्रंथांचे चिनी भाषेत अनुवाद झाले आणि पुढल्या सुमारे पाचशे वर्षांत चीनमध्ये, विशेषतः वायव्येकडील राज्यातून, बौद्धधर्माचा अतिशय वेगाने प्रसार झाला व तो धर्म प्रभावी ठरला. इसवी सन ४०० ते ६०० या दोनशे वर्षांच्या काळात तर बौद्धधर्म चीनभर इतका फैलावला होता, की त्यावेळी सर्व देशांत ३०,००० बौद्ध विहार अथवा मठ होते आणि भिक्षु-भिक्षुणींची संख्या तर २० लाखां-वर गेली होती. या सर्व धर्मप्रसाराच्या प्रचंड कार्याचा प्रारंभ कुमारजीवाने केला होता. सीआनजवळ असलेली त्याच कुमारजीवाची समाधी पाहण्यासाठी आम्ही सकाळीच निघालो होतो.

“ एय टूंगची ! एय टूंगची ! ” आमच्या बरोबरच्या चांग दाय-लियांगनी ड्रायव्हरला गाडी रस्त्यातच थांबवायला सांगून रस्त्याच्या कडेन जाणाऱ्या एका चिनी खेडुताला हाक मारली आणि ‘ चिमोलोश ’ च्या समाधीकडे जाण्याचा रस्ता कोणता म्हणून त्याला विचारलं. चिनी भाषेत टूंगची म्हणजे ‘ कॉमेड ’, साथी एका खेडुताला ‘ साथी ’ म्हणून समान प्रतिष्ठेन वागविलं पाहिजे हीच भावना त्यामागं होती. पुन्हा रस्ता विचारीत विचारीत आम्ही हूशिएन गावाशी पोचलो. रस्त्याच्या दुतर्फा सरळसोट वाढणारी उच्च झाडे अगदी सारख्या अंतरावर लावलेली दिसली. इथच नव्हे, तर सर्वत्रच आम्हाला असं दृश्य दिसलं. डोंगरकपारींवर, मोठ्या पर्वतांच्या उतारावर, नद्यांच्या कडेला, रेल्वेच्या रुळांच्या दोन्ही बाजूनी लाखां-करोडोनी सुव्यवस्थितपणे लावलेली झाडे आम्हांला आढळली. माओंनी देशातल्या तरुणाना इतर अनेक प्रकारच्या विकास-कार्याप्रमाणे वृक्षारोपणाच्या बाबतीतही किती प्रेरणा दिली होती याचीच ती झाडे साक्ष देत होती.

ओळीन लावलेल्या झाडात एकही झाड मेलेल दिसलं नाही, एकही झाड वाकडं वाढलेलं दिसलं नाही. मी त्याचा उल्लेख केल्यावर वसंतराव म्हणाले,

“ ही सर्व झाड माओंच्या अचूक मार्गदर्शनाप्रमाणच वाढली आहेत ! वाकडं—तिकड, लहान—मोठं वाढण्याची त्याची हिंमत नाही; इतका त्यानासुद्धा माओंचा धाक वाटलेला दिसतोय ! ! ”

आम्ही मराठीत बोललो होतो व हसलो, म्हणून चांगनी आम्हाला म्हटलं

“ आम्हालाही सांगा ना काय विनोद केलात तो ? ”

वसंतरावांनी त्याना तो विनोद इग्रजीत समजावून सांगितला. ते व त्याचे दोन साथी, सर्वच हसू लागले.

सीआन ही आजही शन्ती प्राताची राजधानी आहे. तेथून हूशिएन नावाच गाव सुमारे ४० किलोमीटरसंवर आहे. ते त्याच नावाच्या काउटीच मुख्य ठिकाण. तेथील ग्वेदी—चिकी सघाच्या एका कार्यकर्त्याला चांगनी बरोबर गाडीत घेतलं. त्याला पुढचा रस्ता चांगला माहीत होता. बौद्ध पंडित कुमारजीव याची समाधी हूशिएन गावापासून जवळ जवळ २० किलोमीटरसंवर होती. वाटेत एक छोटी नदी लागली. खूपच दगडाळ होती. परंतु काउटीच्या निरनिराळ्या कभ्युन्सच्या लोकानी एकत्रपणे काम करून तिचा प्रवाह व्यवस्थित केल्यामुळ पूर्वीसारखी ती शेतजमिनीत घुसून आता पिकाची नासाडी करित नव्हती. शेवटी थोडं अंतर पायी चालून आम्ही कुमारजीवाच्या समाधीपाशी पोचलो. वृक्षराजित वसलेल्या त्या मठाभोवतीच एकंदर वातावरण फारच रमणीय आणि प्रशांत वाटलं.

बौद्ध पंडित कुमारजीव याची समाधी

मठाच्या कलात्मक प्रवेशद्वारातून आम्ही आत प्रवेश करताच प्रवेशमार्गाच्या दोन्ही बाजूंना उभ्या असलेल्या सुमारे २०—२५, तरुण—तरुणीनी टाळ्या वाजवून व हस्तादोलन करून आम्हाला जणू ‘ मानवंदनाच ’ दिली. त्या मठाचे प्रमुख चिनी बौद्ध भिक्षू वांग—शिन आम्हाला सामोरे आले. आमचे मार्गदर्शक चांग दाय—लियांग बरोबर होतेच. ठराविक स्वागत झालं. नंतर वांग—शिन आम्हाला जी माहिती सांगू लागले तिचा आमचे मार्गदर्शक चांग दाय—लियांग यांनी अनुवाद करण्यास प्रारंभ केला. परंतु चांग हे नुसतेच अनुवादक नव्हते. साम्यवादी असूनसुद्धा त्याना बौद्ध धर्माविषयी आकर्षण असावं असं आम्हांला वाटलं. कारण वाटेत येताना त्यांनी चर्चेच्या ओघात महात्मा गांधींचा आणि त्याच्या अहिंसा—तत्त्वाचा दोनदा उल्लेख केला होता. इतकच नव्हे, तर कुमारजीव, बोधिधर्म किंवा ह्युएन त्सांग यांच्याविषयी बोलताना ते मोठ्या आदराने बोलत होते. विचाराने ते माओवादीच होते, परंतु हिरवट साम्यवाद्यांच्यात जो

नास्तिकपणा असतो तसा त्याच्यात नव्हता. वाग-शिन यांच्या मदतीन त्यांनी आम्हाला कुमारजीवाविषयी बरीच माहिती सांगितली त्यातही घडेवाईकपणा नव्हता.

कुमारजीवाला चिनी भाषेत ' चिमोलोश ' म्हणतात. ' तामो ' प्रमाणे तो अपभ्रंशच आहे. चिमोलोश चीनमध्ये ४०१ च्या सुमारास प्रथम आला, त्यावेळेला त्या काळचा पूर्वीय चिन्न राजवशाचा सम्राट् याव-सुग या ठिकाणीच त्याला जाऊन भेटला होता. कुमारजीव तिथे एका पेंढ्याच्या झोपडीत राहत असे. त्यान तिथं दहा वर्षांपेक्षा अधिक काळ राहून ग्रथानुवादाच काम केलं होत. त्यावेळी तो बौद्ध धर्मग्रथावर प्रवचनही देत असे. भारत व चीन यामध्ये सांस्कृतिक संबंध स्थापित करण्यात त्याचा मोठा वाटा होता. लोकाना त्याच्याविषयी खूप आदर वाटत होता. त्याच निर्वाण झाल्यावर लोकानी त्याला अग्नी दिला आणि त्याच्या अस्थींच्या वर एक पॅगोडा बांधला आणि एक बुद्धमंदिरही बांधल. कुमारजीव पेंढ्यान शाकारलेल्या झोपडीत राहत असे, म्हणून त्या मंदिराला ' तृण-कुट्टि-मंदिर ' (स्ट्रॉ कॉटेज टेंपल) अस नाव पडल. आम्ही ते मंदिर व तो पॅगोडा पाहिला. आमच्याबरोबर तो तरुण मुलांमुलींचा घोळका होताच. कुमारजीव राहत होते त्याच्या जवळच एक विहीर आम्हाला दाखविण्यात आली. तिच्यातून हिवाळ्यात धुक्यासारख्या वाफा बाहेर येतात. म्हणून ' धुक्याची विहीर ' (मिस्ट् वेल्) या नावान ती ओळखली जात असे. त्या विहिरीवर मोठ एक सुट्ट, रगीबैरगी छप्पर बांधलेलं होतं.

१९५६ मध्ये पंडित नेहरूंनी चीनला भेट दिली होती. इतकच नव्हे, तर ते सीआनलाही आले होते. आपल्या ' जागतिक इतिहासाचे ओझरते दर्शन ' (ग्लिम्प्सेस् ऑफ वर्ल्ड हिस्ट्री) या ग्रथात त्यांनी बौद्ध धर्माचा चीनमध्ये कसा प्रसार झाला, ते विस्तारान वर्णन केल आहे. सीआनला आल्यावर कुमारजीव या भारतीय व हथुएन त्सांग या चिनी बौद्ध पंडितांच्या समाधीना भेट देण त्यांना जरूरीच वाटल. परंतु वाग शिन यांनी आम्हाला अशी माहिती सांगितली, की नेहरू ' शांति ' नावाच्या नदी पर्यंत थळूनच परत गेले. कारण आजच्याप्रमाणे पायी जाण्यासारखा रस्ताही त्यावेळी नव्हता व नदीला अचानक पूर आला होता. त्याच्या स्वागताची सर्व तयारी फुकट गेली होती आता १९७८ मध्ये आम्ही तीच ' शांति ' नदी ओलाडून समाधीपर्यंत गेलो होतो.

कुमारजीव यांच्या समाधीच्या ठिकाणी आमच्या स्वागतासाठी आलेल्याचा आम्ही धाईतच निरोप घेतला. कारण पुन्हा ६० किलोमीटर्सच अंतर कापून, जेवून, दुपारी आम्हाला हथुएन त्सांग यांची समाधी बघायची होती आणि सध्याकाळी सीआनहून पीकिंगला जाणारी एक्सप्रेस गाडी पकडायची होती. म्हणून साम्यवादी संस्कृतीत वाढलेल्या त्या तरुणानी आम्ही भारतीय म्हणून आम्हाला जे अगत्य दाखविलं त्याविषयी मनातून व एकमेकाशी आश्चर्य व्यक्त करीत आम्ही सीआनला परतलो.

जेवल्यानंतर दुपारच्या विश्रांतीला आम्ही फाटा दिला. सीआनचा परिसर ओलाडला आणि आम्ही आग्नेयेकडे वळलो. रस्ता पुन्हा थोडा डोंगराळ प्रदेशात जाऊ लागला. आजूबाजूची शेती तुलनेन निकृष्ट दर्ज्याची दिसली. अर्थात इतर ठिकाणाप्रमाणेच इथेही जमिनीचा लहानसासुद्धा तुकडा पडीत ठेवला गेला नव्हता. डोंगरकपारीत जुन्या पद्धतीची गुहाघर बरीच दिसली वाटेत खेचराच्या गाड्या भेटत होत्या. ३० किलोमीटर्स गेल्यावर शेवटी दुरूनच आम्हांला तीन पॅगोडे दिसू लागले. हीच ह्युएन त्सांगच्या समाधीची जागा होती. मठाच्या इमारती शावलिंग नावाच्या पठारावर होत्या. हे पठार सीआनच्या आग्नेयेला सुगशान पर्वताच्या दक्षिणेला आहे. समाधीची जागा 'शिन चाव मंदिर' म्हणून ओळखली जाते. तेथून सभोवतालच दृश्य मोठं सुंदर दिसत होत.

भारताचा प्रवासी ह्युएन त्सांग

आपण ज्याला ह्युएन त्सांग म्हणतो, त्याला चिनी लोक शुएन-त्सांग म्हणतात त्याचा जन्म इसवी सन ६०४ साली झाला. तो २५ वर्षांचा असतानाच भारतात आला होता. तो येथे सन ६४२ पर्यंत राहिला. जाताना त्यानं जे अनेक ग्रंथ येथून नेले होते, ते आम्हाला शावलिंगच्या त्याच्या समाधीच्या आवारात असलेल्या एका इमारतीत पहिल्या मजल्यावर निरनिराळ्या कपाटात अत्यंत व्यवस्थितपणे ठेवलेले पाहूला मिळाले! सातव्या शतकाच्या मध्याला टांग घराण्याचा बादशाहा टाय-त्सुंग चीनवर राज्य करीत होता व त्याची राजधानी छायान म्हणजे सीआनमध्येच होती. ह्युएन त्सांग परत आल्यानंतर सीआनच्या परिसरात तो निरनिराळ्या ठिकाणाच्या तीन बुद्धमंदिरात राहिला. त्यानं एकूण २०-२१ वर्षे बौद्ध ग्रंथांच्या अनबाटाच काम केलं. एवढंच नव्हे यागपथ किंवा धमलक्षणा' नावाचा आपला विशिष्ट पथही चीनमध्ये स्थापन केला. भारताच्या यात्रेहून परत आल्यावर ह्युएन त्सांगान जो ग्रंथ लिहिला, त्याच नाव 'ता टांग शी यूची' अर्थात 'पश्चिमात्य देशातील परिभ्रमणाचा वृत्तान्त' अस होत. त्यावेळची भारताची आणि चीनच्या पश्चिमेकडे व वायव्येकडे असणाऱ्या भिन्न भिन्न राज्याची व समाजाची प्रत्यक्ष परिस्थिती काय होती, याच सविस्तर वर्णन या प्रवासवृत्तान्तात मिळत. त्यामुळं या ग्रंथाला न्यूपच ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाल आहे. म्हणून यानंतर सुमारे सहाशे वर्षांनी चीन आणि भारताप्रमाणेच इतर अनेक आशियायी देशात भ्रमण केलेल्या मार्को पोलो या इटालियन प्रवाशाच्या लिखाणाशीच ह्युएन त्सांगच्या या प्रवासवर्णनपर पुस्तकाची तुलना होऊ शकते.

हा चिनी बौद्ध विद्वान यात्रेकरू ६६४ साली यू ख्वा कंग नावाच्या एका बुद्धमंदिरात निधन पावला. तिथे जवळच एका पठारावर त्याला पुरण्यात आलं. नंतर याच वर्षांनी त्याच्या अस्थी सध्याच्या जागी आणल्या गेल्या. त्यावर एक पॅगोडा बांधण्यात

आला व शिन चाव नावाच मंदिरही बाघण्यात आल. आज या सर्व वास्तू आपल्याला तिथ पाहावयास मिळतात.

या ठिकाणची व्यवस्था पाहण्यासाठी तीन बुद्ध भिक्षु तिथेच राहतात. त्यातल्याच एकानं आम्हाला त्या समाधीच्या आवारातील इमारती व पॅगोडे दाखविले. तो जागतिक बौद्ध मित्रसंघाचा सभासद आहे. त्याच्या बोलण्यातले, उच्चारातले हेळ काही वेगळेच वाटले आणि चेहऱ्यावर सार्विक भाव असूनही तो स्वतःवरच खूश असल्यासारखा ऐटीत बोलत होता. त्याच्या अंगात जुन्या पद्धतीच्या बारावदीसारखा लाब बाह्याचा सैल अंगरखा होता. या बुद्ध भिक्षूंनाही साम्यवादी राजवटीत शेतीवर श्रम करावे लागतात अस आम्हाला सांगण्यात आल.

समाधीच्या प्रांगणात एका इमारतीत संग्रहालय होत. तेथे भिंतीवर एक मोठा भारत-चीन नकाशा होता. हथुएन त्सांग चीनमधून भारतात ज्या मार्गान गेला व आला तो मार्ग व्यवस्थितपणे दाखविला होता. मुख्य इमारतीच्या आणि पॅगोड्याच्या मध्ये मंदिरासारखी आणखी एक इमारत होती. तिच्या एका दालनात मोठी बुद्धमूर्ती होती. त्या मूर्तीच्या चेहऱ्याची व विशेषतः डोळ्याची ठेवण थेट चिनी धर्तीची होती. अर्थात अशा बुद्धमूर्ती आम्ही हिंदुस्थानात वाराणसीजवळ सारनाथ आणि बोधगया येथील मंदिरांतही पाहिल्या होत्या, त्यामुळ त्या मूर्तीकडे बघून विशेष नवल वाटलं नाही. मधल्या आणखी एका दालनात दुसरी ध्यानस्थ बुद्धमूर्ती होती. बुद्धमूर्तीकडे बोट दाखवून चांग म्हणाले

“ ही साकामूनीची मूर्ती आहे. पूर्वी सहस्र कमलदलांत त्याच आसन होत. परंतु कमळाच्या त्या सहस्र पाकळ्याच मूर्तीत रूपांतर करण्याची दैवी शक्ती साकामूनीजवळ होती. म्हणून त्यांनी सहस्र मूर्ती निर्माण केल्या. हा अमिताभ म्हणजे दयेचा मूर्तिमंत पुतळा आहे ! ”

प्रथम ‘ साकामूनी ’ या शब्दाचा अर्थ क्षणभर आमच्या लक्षात आला नाही. नंतर समजलं, की साकामूनी म्हणजे ‘ शाक्य-मुनि ’ गौतम बुद्ध ! चांगनी अनुवाद करता-नाही त्या मूर्तीच जे वर्णन केल त्यात त्याची एखाद्या भाविकासारखी श्रद्धा व्यक्त होत होती. तेथून परतताना वसंतरावानी त्यांना ‘ धम्मपदा ’चा पहिला श्लोक ‘ मनो पुब्बगमा धम्मा... ’ म्हणून दाखविला व त्याचा उग्रजीत अनुवादही केला. चांगनी लगेच त्या तीन बौद्ध भिक्षूंना आणि बरोबरच्या दोन-तीन मडळींना त्याचा चिनी अनुवाद करून सांगितला.

खरोखरीच धर्मस्वातंत्र्य आहे का ?

मुख्य पॅगोडाच्या खाली हथुएन त्सांगच्या अस्थी पुरलेल्या होत्या. पॅगोड्याच्या

भितीच्या दगाडावर त्याच्या चरित्रातल्या घटना कोरून ठेवलेल्या आहेत म्हणून आम्हाला सागण्यात आलं. आम्ही समाधी पाहून झाल्यावर गाडीपर्यंत पुन्हा चालत परत आलो. गाडीत बसताना चाग म्हणाले .

“ या भिक्षूना पूर्ण धर्मस्वातंत्र्य आहे. चीनच आमच साम्यवादी सरकार या अशा धर्मस्थानांच्या रक्षणाची योग्य ती काळजी घेतं आणि योग्य ती आर्थिक व्यवस्थाही करत. ”

चागचा सद्भाव व सौजन्य पाहून त्यांना विरोध करण्याचं जिवावर आलं होतं; पण तरीही वसंतराव म्हणालेच

“ हे ब्रवा, याला काही धर्मस्वातंत्र्य म्हणत नाहीत. जर उद्या हे भिक्षू या समाधिस्थानांच्या बाहेर पडून शेजारच्या वस्तीमध्ये गेले आणि लोकामध्ये बौद्ध धर्माचा प्रचार करू लागले आणि तरीही सरकारन, स्थानिक साम्यवादी पक्षाच्या समितीन किंवा कम्यूनन त्या प्रचाराला हरकत घेतली नाही तर त्याला धर्मस्वातंत्र्य म्हणता येईल. आज ही बुद्धमंदिर किंवा काही ठिकाणच्या मशिदी या सर्व केवळ देखाव्याच्या वस्तू आहेत. एखाद्या पुराण-वस्तु-संग्रहालयात जुन्या वस्तू जशा लोकाना पाहाण्यासाठी ठेवतात तशा ! आमच्या भारतात वर्षातून दोनदा ईदच्या दिवशी सुवईला ५०००० च्या वर मुसलमान एका प्रशस्त सार्वजनिक मैदानात जमतात व सामूहिक नमाज पढतात. असच अनेक ठिकाणी. इतर धर्मांच्या अनुयायानाही तिथ अशीच मोकळीक आहे. याला म्हणतात धर्मस्वातंत्र्य ! तुमच्या येथे अशी मोकळीक मिळेल का ? ”

चाग जरा बुचकळ्यात पडले. कारण साम्यवादी तत्त्वज्ञानानुसार धर्म ही ‘ अफूची गोळी ’ आहे. म्हणून साम्यवादी राष्ट्रात जस राजकीय क्षेत्रात व्यक्तिस्वातंत्र्याचं मूल्य मानलं जात नाही, तसच धार्मिक क्षेत्रात स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे किंवा श्रद्धेप्रमाणे जाहीरपणे पूजाअर्चा-प्रार्थना करण्याचं स्वातंत्र्य तिथ नाही, हे कबूल करणं त्यांना जड गेलं ते काहीच बोलले नाहीत.

ते काही असो. सीआनची आमची भेट पुरी होत आली होती. आम्ही लगेच सीआन रेल्वे स्टेशनावर जाऊन तेथून पीकिंगसाठी प्रस्थान ठेवणार होतो. भारत आणि चीन यांच्यात धार्मिक-सांस्कृतिक संबंध जोडणार सीआन हे जे ऐतिहासिक शहर होतं, ते आम्हाला असं थोडं स्वस्थपणे बघायला मिळाल्याचं आम्हाला समाधान वाटत होतं. आश्चर्य असं की १९५९ पासून भारत-चीन संबंध त्रिघडण्यापूर्वी चीनच्या साम्यवादी सरकारतर्फे प्रसिद्ध झालेल्या ‘ चीनच्या इतिहासाचा आराखडा ’ (अॅन् औटलाइन हिस्ट्री ऑफ चायना) या पुस्तकात या सबधाबाबत जे लिहून ठेवलं आहे, ते आजही उद्धृत करण्यासारखं आहे, आजही उपयुक्त ठरण्यासारखं आहे. कारण, आता वीस वर्षांनंतर सबंध पुन्हा सुधारतील असा रंग दिसतोय. त्या दृष्टीनं खालील मजकूर महत्त्वाचा ठरणार नाही का ?

‘ बौद्ध धर्माचा प्रचार आणि बौद्ध धर्मग्रथांचे भाषांतर याचा चिनी सस्कृतीवर खूपच प्रभाव पडला. या बौद्ध ग्रंथांमध्ये प्राचीन भारताची सस्कृती साठविलेली आहे त्या ग्रंथांत अनेक कथा, सुरस कहाण्या, दीर्घ कविता आणि गीते आदी सुंदर साहित्यिक कृतींचा समावेश आहे. चिनी विज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि वाङ्मय यांना या समृद्ध साहित्यातूनच पुष्कळशी प्रेरणा मिळाली. चिनी कलेची जी विशिष्ट शैली निर्माण झाली तिचे कारणही भारतीय शिल्प व चित्रकला याचा प्रभाव हेच होय. ’

पैचिंग : चीनची अर्वाचीन 'लोकधानी' !

दुपारी ' येन मिन ' अतिथिगृहातून निघतानाच आम्ही आमच सामान गाडीच्या मागच्या बूटात टाकल होतं, त्यामुळ ह्युएन त्सागच्या समाधीहून आम्ही परत निघालो ते थेट सीआन स्टेशनावर गेलो गाडी सुटायला २०-२५ मिनिटे अवकाश होता. कॅटनहून सीआनला आम्ही विमानान आल्यामुळ सीआन रेल्वे स्टेशनावर आम्ही प्रथमच येत होतो. स्टेशनावर फारशी वर्दळ नव्हतीच. म्हणून सहज लक्ष गेल ते सीआन स्टेशनाच्या इमारतीकडे. इमारत मोठी सुंदर होती. प्रवेश करतानाच चिनी पद्धतीप्रमाणे कोपरे वर उचावलेल छप्पर असलेला एक द्वारमंडप होता. त्यावरच्या भितीवर रुळाची आणि वाफेच्या इजिनाची प्रतीकात्मक गोलाकृती असलेल पांढऱ्या रंगाच चिनी रेल्वेच बोधचिन्ह होत. भिती लाल विटाच्या व लाल रंगानंच रंगविलेल्या होत्या. खिडक्याच्या तावदानावर लाकडाच्या बारीक पट्ट्याचे त्रिकोन-चौकोन होते. मोठ्या छपराच्या खाली सहा-सात फूट उंचीच निरनिराळ्या रंगातल फारच सुंदर नक्षीकाम केलेल होतं. कौल निळी झाक असलेली व गोलाकार होती. या मोठ्या छपराच्या चार कोपऱ्याची टोक वर वळलेली होती. वरती छपराच्या दोन्ही टोकांना ड्रॅगन-सारख्याच दोन मोठ्या आकृती होत्या. इमारतीपुढ सारख्या अंतरावर हिरवीगार पान असलेली बुटक्रीच, पण डौलदार झाड आळीन लावलेली होती. आम्ही याच्यापूर्वी कॅटनचच रेल्वे स्टेशन पाहिलं होत. त्याच्यासमोरही थोडे दूर असं शोभेचे तालवृक्ष लावलेले होते. पण ती इमारत म्हणजे जगातल्या सर्वच शहरात आढळून येणाऱ्या सीमेंट-कोंक्रीटच्या आधुनिक स्थापत्यकलेचा नमुना होती. खूपच लांब-रुंद स्टेशन होत ते. मध्यभागी त्या इमारतीला तीन मजले होते. आणि त्या वरच्या मजल्याच्या दर्शनी भागावर एक मोठ घड्याळ तर होतच, पण माओ आणि रूखा यांचे भले मोठे फोटो आणि १०-१० फूट उंचीच्या चिनी अक्षरात माओची वचन होती ! सीआनच्या स्टेशनाच्या इमारतीत जुन्या चिनी स्थापत्यकलेचा जो नमुना आम्हांला बघायला

मिळाला तो आम्हाला विशेष आवडला.

रेल्वेचा प्रवास कटाळवाणा नव्हता

सिग्नल नसल्यामुळे मध्येच ब्रेक लागला आणि गाडीला चांगलाच धक्का बसला. मी उभी होते ती जवळ जवळ पडण्याच्या वेतात आले इतका जोराचा धक्का होता तो ! आम्हाला नंतर अनुभव आला की चीनमध्ये काही विशिष्ट गाड्या सोडल्या, तर ब्रेक लागताना सर्वच गाड्यामध्ये असा धक्का बसतो. आम्ही आमचा अनुभव आपले रेल्वे मंत्री श्री मधु ढडवते याना नंतर सहज लिहून कळविलाही.

आम्ही सीआन या चीनच्या प्राचीन राजधानीहून चीनच्या अर्वाचीन 'लोकधानी'-कडे, पीकिंगकडे, रेल्वेन निघालो होतो. परदेशीयांचा चिनी शब्दाच्या उच्चारानुसार बराच घोटाळा होतो इंग्रजीमध्ये चीनच्या अलीकडच्या राजधानीला पीकिंग म्हणतात, तर चिनी भाषेत तिला 'पैकिंग' म्हणतात. त्या शब्दाच स्पेलिंगाही पी ई के आय् एन् जी अस नसून बी आी आय् जे आय् एन् जी अस आहे ! चीनन आपल्या नागरिकांच्या उपयोगासाठी आंतरराष्ट्रीय रोमन वर्णमालेचा उपयोग करायला जरी प्रारंभ केला असला तरी काही वर्णांचे वेगळेच उच्चार निश्चित केले आहेत. म्हणून हा सर्व घोटाळा उत्पन्न होतो उदाहरणार्थ, इंग्रजी 'बी' या वर्णाचा इंग्रजीत व असा उच्चार होतो, तर चीनमध्ये तो 'प' असा करतात तसंच 'जे' वाचत. आपल्याला 'जे'चा उच्चार माहित आहे तो 'ज' असा आहे. परंतु चीनने प्रचलित केलेल्या इंग्रजी ध्वन्यनुसारी (फोनेटिक) वर्णमालेत 'जे' या अक्षराचा उच्चार 'च' होतो ! थोडक्यात म्हणजे आम्ही सीआनहून पीकिंगला जात नसून, पैकिंगला जात होतो.

थोड्या वेळान आमच्या गाडीला सिग्नल मिळाला आणि गाडी पुढे चालू लागली. गाडीची एकदर गतीही आम्हाला मदच वाटली. सीआन-पीकिंग हा प्रवास जवळ जवळ ११०० किलोमीटरचा होता व त्याला तेवीस तासांपेक्षा अधिक वेळ लागणार होता. कॅटन व सीआन येथे लकडझरी बसून व गटागटानं हिंडणारे आमचे नवपरिचित परदेशी मित्र विमानानेच आमच्या पुढ गेले होते. त्याच्यापैकी काहींनी आम्हाला म्हटलसुद्धा होतं की 'तुम्ही हा लांबचा प्रवास रेल्वेने करून वेळ फुकट का घालविता ? शिवाय प्रवास कटाळवाणाही होईल.' 'आम्हाला प्रदेश, शेती, सहज दिसणारे लोक पाहायचे आहेत, ते रेल्वेतूनच चांगले दिसतील म्हणून असा प्रवास आम्हांला कटाळवाणा होणार नाही अस आम्ही त्यांना सांगून पाहिल होतं, पण ते त्यांना पटल नव्हतं. शिवाय थोडा खर्च कमी करण्याचा आमचा इरादा होताच.

त्या गाडीत वास्तविक पहिल्या वर्गाच्या प्रत्येक कूपेमध्ये चार प्रवाशांच्या बसण्या-झोपण्याची सोय होती. परंतु रेल्वे अधिकाऱ्यांनी आम्हा दोघांनाच एका स्वतंत्र

कूपेमध्ये नेऊन बसविल. इतर केबिन्समधून चार-चार जण होते. मुख्य गोष्ट म्हणजे रेल्वेच्या अथवा विमानाच्या प्रवासात आमच्याबरोबर कोणी मार्गदर्शक अथवा अनुवादक नसायचा. चीनला जाण्यापूर्वी आणि परत आल्यावरही अनेकानी आम्हाला एक प्रश्न वारवार विचारला होता की सदान् कदा मार्गदर्शक, अनुवादक, मदतनीस किंवा तुमचे यजमान तुमच्याबरोबर असणार, मग तुम्हाला लोकांशी मोकळेपणानं कसं बोलता येईल व पाहिजे ती माहिती कशी मिळेल ? याला उत्तर अस होतं की चिनी भाषा उत्तम येत असल्याशिवाय कोणत्याही परदेशी माणसाला सामान्य चिनी माणसाशी बोलता येणंच कठीण. पण न बोलताही, हावभावावरून, थोडे-फार चिनी शब्द येत असल्यास त्यांवरून आणि एकदर परिस्थिती प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिल्यानही बरेच सुयोग्य अंदाज बांधता येतात. शिवाय इंग्रजी-चिनी जाणणारे अनेक पर्यटक आम्हाला भेटले. त्यांतले काही विदेशी चिनी होते, तर काही गोरे लोक होते. त्यांच्याशीही जुजवी चर्चा होऊ शकत होती. आम्हाला आवश्यकच वाटलं असत, तर त्यांच्याशी खोलात जाऊनही चर्चा करता आली असती, अधिक माहिती घेता आली असती. पण खरी गोष्ट अशी होती की आम्हाला माहितीच थोड अजीर्णच होत होत ! आम्हांला पाहिजे होती ती माहिती मिळवायला काही विशेष अडचणच पडली नाही.

पहिल्या वर्गातील सुखसोयी आणि कलात्मकता

चीनमध्ये रेल्वे-गाड्यात सॉफ्ट सीट्स (मऊ आसने) आणि हार्ड सीट्स (कठीण आसने) अस वर्गीकरण असतं. पहिला वर्ग म्हणजे मऊ उशा-गाद्या आणि पाषरुणं याची व्यवस्था असलेलं शायिका-यान. दुसरा, मऊ गाद्यांसहित परंतु नुसती बसण्याची व्यवस्था असलेला डबा असतो. तिसरा वर्ग म्हणजे आपल्याकडच्या थ्री-टिअर स्लीपर कोचसारखा, बिनगाद्याची झोपण्याची बाक असलेला. आणि चौथा वर्ग म्हणजे केवळ बिनगाद्याची बसण्याच्या आसनाची सोय उपलब्ध करून देणारा होय. एक गोष्ट मात्र लक्षात घेण्यासारखी आढळून आली. ती म्हणजे तिसऱ्या-चौथ्या वर्गाच्या उतारूनाही झाकलेलं, स्वस्त व अगदी गरम अन्न देण्याची रेल्वे अधिकाऱ्यांची तत्परता ही होय. आमच्या पहिल्या वर्गाच्या डब्याच्या कॉरिडोरमधूनच असं झाकलेलं अन्न हातगाड्यातून तिसऱ्या-चौथ्या वर्गाकडे नेल जात असताना आम्ही पाहिल. अन्न अगदी साध म्हणजे भात व त्यावर कसले तरी भाजीचे, नाही तर बंदकाच्या उकडलेल्या अंड्याचे तुकडे असं होतं. सर्वसामान्यानासुद्धा व्यवस्थितपणे अन्न पुरविण्याची ही व्यवस्था पाहून आम्हाला बर वाटल. परंतु समाजात आर्थिक व सामाजिक समता प्रस्थापित केल्याचा दावा करणाऱ्या साम्यवादी राज्यव्यवस्थेत जवळ जवळ ३० वर्षांचा काळ गेल्यानंतरही रेल्वेमध्ये तीन-चार वर्ग राहिले कसे हे कोडं मात्र आम्हाला उलगडल नाही.

गाडीच्या रुंदीवरून व रुळामधल्या अंतरावरून रेल्वेलाइन मीटर गेजचीच होती हे दिसून येत होत. म्हणूनच कदाचित गाडीची गती मंद होती. पहिल्या वर्गात गाद्यांवर आणि उशावर बारीक विणीच्या सुबक चट्या पसरलेल्या होत्या. हा चीनचा खास प्रघात मला आवडला. टिवसा जेव्हा शोपायच नसत, तेव्हा गाद्यांवर जशा आपण चांगल्या रंगीत चादरी घालून ठेवतो, तशा चीनमध्ये बारीक विणीच्या चट्या घालून ठेवतात. खिडक्यांनाही विणलेले मोठे रुमाल होते. बसण्याच्या जागेवर पाठीच्या मागंही तसेच नक्षीदार रुमाल होते. या सर्वांचा अर्थ असा होतो की रेल्वेच खातं चिनी खेडुता-कडून ग्रामोद्योगी चट्या आणि शहरातल्या स्त्रियांकडून विणविलेले रुमाल विकत घेत असं. चीनमध्ये वेकारी का नाही त्याच्या अनेक कारणांपैकी ग्रामोद्योगाना आणि हस्त-व्यवसायाना दिलं गेलेल उत्तेजन हे एक कारण होतं.

फर्स्ट-क्लासच्या डब्यात चिनी कलात्मकतेचही सहज दर्शन आम्हाला घडलं. कूपेमध्ये खिडकीजवळ लहान टेबलवजा फळीवर नेहमीप्रमाणे थर्मास, चहाच्या पत्तीचा डबा वगैरे तर होतच, पण एक फुलझाडाची कुडीही होती कूपेच्या आत गालिचा होता; बाहेरच्या कॉरिडारमध्येही गालिचा होता. भिंतीवर चिनी कलाकाराची साधी पण सुबक चित्र टागलेली होती. कित्येक चित्रात रंगविलेल्या शिंपल्यानीच पक्षी, झाड, फुलं चितारली होती. भोजनालयातही अशाच प्रकारची सर्व सजावट होती. चीनमध्ये प्राचीन काळापासून सर्वसामान्य जनतेतही चित्रकलेच व कलाकुसरीच वेड आहे. साम्यवादी चीनमध्ये फक्त कलेचे विषय बदलले आहेत, पण ते वेड कायम आहे. सीआनहून कुमारजीवाच्या समाधीकडे जाताना हूशिआन काऊटीच्या कार्यकर्त्यांनीं बाकी सर्व आकडे देताना आम्हांला सांगितलं होतं की त्या काऊंटीमध्ये ३५०० हौशी चित्रकार व हस्तकौशल्यप्रवीण नागरिक आहेत !

पशुपक्षीही खाऊन टाकले ?

एक गोष्ट मात्र आम्हाला खटकली; पण ती आमच्या उशिरा म्हणजे सीआन-पीकिंग प्रवासाच्या वेळीच लक्षात आली. ती म्हणजे चीनमध्ये पशुपक्ष्याचा अभाव जाणवण्यासारखा होता. आम्ही चित्रांत सुंदर सुंदर पक्षी पाहिले खरे; पण ते केवळ चित्रांतच होते. रेल्वेच्या डब्यातून किंवा मोटारगाडीच्या खिडकीतून जेव्हा आम्ही बाहेर पाहात असू तेव्हा फारच थोडे प्राणी आणि फारच थोडे पक्षी आम्हाला दिसायचे. कोणाला आश्चर्य वाटेल पण चीनमध्ये शेतीची नागरट-मशागत आपल्या येथल्याप्रमाणे बैलाच्या नागरानी करीत नाहीत, तर ती जवळ जवळ हातानीच करतात. दक्षिणेकडच्या प्रांतात क्वचित कुठे टोणगे (रेडे) शेतात चरताना किंवा नागराला जुपलेले आढळले. नागरालासुद्धा दोन टोणगे जोडत नाहीत,

एकच टोणगा जोडतात. बैल तर जवळ जवळ नाहीतच. उत्तरेकडे मात्र शेतीमध्ये खेचराचा, गाढवाचा व घोड्याचा वापर थोडा-फार करतात वाहतुकीलाही त्यांचा उपयोग होतो पण पुष्कळस वाहतुकीच कामही माणसच कावडींच्या साहाय्यानं करतात. दक्षिणेकडे काय, उत्तरेकडे काय, मोठ्या मोठ्या कावडींत माल भरून माणस मालाची वाहतूक करताना दिसून येतात. त्यांच्यांत स्त्रियाही असतात. भारतात तर रेल्वेच्या प्रवासात रेल्वेच्या आजूबाजूच्या शेतातून अथवा डोंगरकपारीवर गाईगुराची खिछारच्या खिल्लार चरताना आढळतात गाईला भारतात माता मानतात, ते उगीच नाही. ती थोड-फार दूध तर देतेच, पण शेतीसाठी बैलही देते. बैलामुळं नागरटीच व वाहतुकीच काम सोप होत. चीनमधल्या शेतकऱ्यासारखी इथे शेतकऱ्यांना किंवा शेतमजुरांना अक्षरशः 'ढोर-मेहनत' करावी लागत नाही. गाय आणि बैल ही भारताच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच एक अविभाज्य अंग आहेत.

गाई, बैल, टोणगे यांप्रमाणेच चीनमध्ये कुठ्यामाजरासारखे प्राणीही एकंदरीनं कमीच. इतकच काय, पण चिमण्या, कावळे, पोपट, मैना, कबुतर किंवा बगळे असले पक्षीही आम्हांला दिसून आले नाहीत. आम्ही विचार केला, की काय बरं याच कारण असावं? हे सगळे पक्षी चिनी लोकानी दुष्काळातील अन्नटचाईमुळ मारून खाल्ले, की निरनिराळ्या प्रकारच मास त्यांना आवडतं म्हणून केवळ जिमेचे चोचले पुरविण्यासाठी त्यांनी खतम केले? भारतातही उंदीर, खेकडे यासारखे प्राणी शेतकऱ्याला आपले शत्रूच वाटतात. तेव्हा माणसाना अन्न नसताना पक्ष्यांना ते खाल देणं हा मानवजातीविरुद्ध केला जाणारा एक गुन्हाच मानला पाहिजे अस मानवतावादी चिनी नेत्यांनी चिनी खेडुताना पटवून दिलं असल पाहिजे व देशभर एक मोहीम उघडून, देशातले पक्षी पद्धतशीर-पणे मारून टाकले असले पाहिजेत हीही एक शक्यता होती कारण पूर्वी चिमण्याविरुद्ध अशा प्रकारची एक मोहीम चीनमध्ये उघडली गेली असल्याच आम्ही १९६२ पूर्वी पीकिंगहूनच आमच्याकडे येणाऱ्या एका नियतकालिकात वाचलं होतं. कारण काही असो, निरुर्गातील सर्व सपत्ती ही आपल्यासाठीच आहे, असं मानून त्यात कोणत्याही पशुपक्ष्याला भागीदार करून घ्यायला साम्यवादी चीनमधला शेतकरी तयार नव्हता असाच एक निष्कर्ष आमच्या निरीक्षणानून निघत होता. पण असा निष्कर्ष मनुष्य-स्वभावाविरुद्ध आहे.

जे जे भेटे भूत, ते ते मानिजे भगवंत ।'

भारतीय संस्कृतीतही पुष्कळ दोष होते, आजही आहेत. पण अति परिचयामुळ सहज लक्षात न येणारे काही गुणही आपल्याला ओळखता आले पाहिजेत. मला एक प्रसंग आठवला. १९६६ साली आम्ही काश्मीरमध्ये श्रीनगर ते जम्मू अशी पायी यात्रा

करीब होतो. तेव्हा एक अमेरिकन पर्यटक कुतूहलान आमच्या परवानगीनं आमच्या पदयात्रेत सामील झाला. श्रीनगर सोडल्याला एक-दोन दिवस झाले असतील तरी रस्ता डावरीच होता. त्या रस्त्यानं एक मुसलमान शेतकरी व त्याचे कुटुंबीय कापलेल्या माताचे भारे शेतातून वराकडे डोक्यावरून वाहून नेत होते. त्याच्या मान्यातले वरेचसे दाणे रस्त्यावर पडत होते. ते पाहून त्या आधुनिक, विज्ञाननिष्ठ अमेरिकनाला भारतीय शेतकऱ्यांच्या 'अडाणीपणाची' दया आली. तो म्हणाला

“ काय हे नुकसान ? तुमच्या देशात लोकाना खायला पुरेस अन्न नसत; परंतु तुम्हाला शास्त्रीय दृष्टी नाही. किती दाणे वाया जात आहेत पाहा रस्त्यावर ! ”

त्यावर वसंतराव थोड्याशा उपरोधान म्हणाले .

“ तुमचा हा शास्त्रीय दृष्टिकोन मी या शेतकऱ्यापुढंच मांडतो. बघू या त्याच म्हणण काय आहे ते: ”

यानंतर त्यांनी त्या शेतकऱ्याला थांबविल आणि त्या अमेरिकनाच म्हणण त्याला उर्दूत सांगितलं. क्षणाचाही विलंब न लावता तो शेतकरी म्हणाला :

“ जनाव, आप क्या समझते हैं ? हे अल्लाच्या मेहरबानीमुळं पैदा होणार सर्व धान्य काय केवळ माणसासाठीच असतं ? रस्त्यावर पडलेले हे दाणे आम्ही चिमण्यासाठी आणि दुसऱ्या पाखरासाठी सोडलेले आहेत ! ! ”

वसंतरावांनी त्याच्या म्हणण्याला दुजोरा देत पुस्ती जोडली :

“ ही भारतीय संस्कृतीची शिकवण आहे. केवळ आपलपोट्या माणसासाठीच निसर्गातील सारी संपत्ती निर्माण झालेली नाही. इतरही अनेक जीवजंतू व पशुपक्षी त्यात मागीदार असतात. 'जगा आणि जगू द्या' या सिद्धान्तावर आधारलेलं हे तत्त्वज्ञान तत्त्वज्ञानाचा पाया आहे.

पशुपक्ष्यांच्या बाबतीत चीनशी भारताची तुलना करण्याचा मोह मला टाळवत नाही. कारण, गुजरात, राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि उत्तरप्रदेश यातून रेल्वेनं प्रवास करताना एखादा नाचणारा मोर शेतात दिसेल म्हणून मी लहान मुलासारखी खिडकीशी बसून असते. बिहारमधून जाताना शेतात उभे असलेले साडेतीन-चार फूट उंचीचे सारस पक्षी चटकन् डोक्यात भरतात. चिमण्या, कावळे, पोपट किंवा बगळे यांची तर खिबगणतीच नाही. गाडी स्टेशनावर उभी राहिली की प्रवाशांनी टाकलेल्या कागदातूनही अन्नाचे कण चतुराईनं वेचणारे ते धूर्त कावळे ! पुष्कळ वेळा ते धिटाईन रेल्वेच्या डब्यांच्या खिडक्यांजवळ येतात व एकाक्षान आणि म्हणून मान बाकडी करीत कोणी काही खावयास टाकतो की काय ते बघत असतात. कोणी काही टाकलंच तर त्यावर चार-पाच कावळे एकदम तुटून पडतात. तसच उकाड्याच्या दिवशी स्टेशनावरच्या उंच मोठ्या

आणि कधी कधी पोपट याची कोण घडपड चालते ! सध्याकाळ झाली की स्टेशनावरच्या एखाद्या प्रशस्त झाडाच्या फाट्यावर रात्रीसाठी स्वतःच्या पुरती निवान्याची जागा ' राखून ' ठेवण्यासाठी चिमण्याच्या, मैनाच्या आणि बगळ्याच्या आपआपसात किती मारामान्या चालतात, काय किलबिलाट चालतो आणि किती कोलाहल होतो ते दृश्यही चीनमध्ये माझ्या डोळ्यापुढ उभं राहात असे

आणि आमच्या कैनाडला तर विचारायलाच नको आश्रमाच्या छोट्याशा फळबागेत निरनिराळ्या ऋतूत किती तरी भिन्न प्रकारचे पक्षी तेथील झाडावर येऊन बसतात. थडी सपल्यावर आणि आब्याना मोहोर येण्याच्या अगोदर कोकिळा तर आपली हजेरी दरवर्षी हमखास देतेच. पण सकाळच्या वेळी दयाळ पक्षी आपल्या विविध प्रकारच्या आवाजात जी काही गोड गडबड-बडबड करतो तीही कोकिळेच्या स्वराप्रमाणेच कानाला अत्यंत मधुर लागते भारतातले सर्वच लोक काही शाकाहारी नाहीत; तरीही सर्व-साधारण प्राणिमात्राविषयी दयाभाव हा भारतीयांच्या रोमरोमात भिनलेला एक गुण आहे याच प्रत्यंतर अनेक ठिकाणी येत. वेडेपणा, भाबडेपणा किंवा अडाणीपणा असेल, पण अलाहाबाद स्टेशनावरची माकड कधी कधी डब्यात घुसून प्रवाशांच्या हातातल्या पुऱ्याही सफाईन पळवून नेतात; परंतु ती हनुमानाची वशज आहेत या समजुतीन, गोळ्या घालून त्यांचा निःपात करण्यास कोणी घजत नाही सीआन-पीकिंग गाडीत खिडकीशी बसल्या बसल्या माझ्या मनात सारखा विचार येत होता की या बाबतीत कुठे चिनी संस्कृती आणि कुठे भारतीय संस्कृती ! कोण पुढारलेले आणि कोण मागासलेले ? पाश्चिमात्य, चिनी की भारतीय ? संस्कृती म्हणजे माणुसकी. मग माणुसकी म्हणजे काय फक्त माणसांपुरतीच मर्यादित ठेवायची ? प्राणिमात्राविषयी प्रेम किंवा भूतदया ही माणुसकीचीच पुढची पायरी नाही का ?

सीआन सोडल्याला एक तासावर अवधी होऊन गेला होता. रेल्वेच्या दुतर्फा प्रदेश डोंगराळच होता दऱ्याखोरी पाहून मध्यप्रदेशातील दरोडेखोरांच निवासस्थान म्हणून गाजलेल्या चम्बळच्या खोऱ्याची आठवण झाली. कारण तशाच दऱ्या दिसत होत्या. मात्र डोंगरांच्या उतारावर पायऱ्यापायऱ्यांसारखी शेती होती. इग्रजीत तिला टेरिस कल्टिव्हेशन म्हणतात. अरुणाचल प्रदेश, नागभूमी वगैरे ईशान्येकडील सर्वच डोंगराळ भागात ही अशी श्रेणीबद्ध शेती असतात. पण येथील वैशिष्ट्य असं की कॅटन, सीआन-प्रमाणेच जराशी सुद्धा जागा कोठे पडीत आढळली नाही. एखाद दुसऱ्या शेतात बैलाचे नागर आढळले पण त्या बैलाना वशिडे नव्हती. बहुधा विलायती अवलादीचे बैल असावेत ते. सगळीकडे लागवड मक्याचीच होती. कुठे क्वचित बाजरीसारखे धान्य दिसायच. त्याचप्रमाणे कुठे तबाखू, मिरच्या, कोहळे, रताळी वगैरेची लागवड दिसली.

वाटेत एक-दोन जाणाऱ्या-येणाऱ्या मालगाड्या भेटल्या. त्यांचे काही डबे जाड लाकडी फळ्याचे होते. रेल्वेच्या कडेला असलेले टेलिफोन्सचे आणि विजेचे खांबही लाकडीच

होते ! या अशा गोष्टी पाहिल्यामुळ मनावर एकदर छाप जी पडते ती देश आर्थिक दृष्टीनं आणि यंत्रविद्येच्या दृष्टीनंही मागासलेला असल्याची. पण थोडा विचार केल्या- नंतर लक्षात आलं की यामागेसुद्धा ग्रामोद्योगाची आणि स्वावलंबनाची दृष्टी होती. जिथे जिथे लोखंड किंवा पोलाद न वापरता काम भागण्यासारखे असेल तिथे तिथे लाकूड किंवा ग्रामीण भागात सहज उपलब्ध असेल अशी तत्सम वस्तूच वापरावयाची असं माओंच्या आर्थिक घोषणाच एक सूत्र होतं.

पुरुषाची कामे स्त्रियाही करतात

रात्री एकच्या सुमाराला कुठल्याशा स्टेशनात गाडी थांबली आणि मला जाग आली. खिडकीबाहेर पाहिलं तर सुमारे तिशीच्या वरातली आमच्या डब्याची अटेंडंट् बाई फ्लॉफॉर्मवर बाहेर जाण्याच्या फाटकाशी असलेल्या, तिकिटं तपासणाऱ्या एका तरुण रेव्हे कर्मचारी स्त्रीशी बोलत होती. स्टेशन फारसं मोठं नव्हतं. आणि रात्र असल्यामुळ तर आणखीनच शुक्रशुक्राट होता. स्टेशनावरचे दोन-चार कुशल मजूर गाडीच्या डब्यां- खालची चाक्रे तपाशीत इकडून तिकडे गेले. बाकी प्रवासी फार तर १५-२० असतील, नसतील. पण तरी ती तरुण स्त्री तिकीट-चेकर इतक्या रात्री त्या स्टेशनावर आपलं काम निर्भयपणे करू शकत होती ! आपल्याकडे अशी एखादी स्त्री-कर्मचारी रात्री एखाद्या गर्दी नसलेल्या ठिकाणी अशी निर्धास्तपणे काम करू शकेल का हा विचार मनात आल्याशिवाय राहिला नाही.

सकाळी जागे झालो ते आमच्या कूपेमधील सामानाच्या जागेच्या वर छतात बस- विलेल्या रेडिओ लाऊडस्पीकरच्या आवाजान. चिनी भाषेतच प्रचार चालला होता. तो रशियाविरुद्ध असावा असा आम्ही तर्क केला. सकाळी उठून तुकाराम, शानेश्वर, कवीर, मीराबाई किंवा सूरदास यांची भजनं ऐकण्याचा अनेक वर्षे सराव असलेल्या आमच्या कानाना तो प्रचार कर्कश व कटकटीसारखा वाटला. सुदैवान तो रेडिओ बंद करण्याची ~~कळ~~ जवळच होती. परंतु तरीही दुसऱ्या कूपेमधून किंवा कॉरिडोरमधून थंडासा आवाज येत होताच. तो बंद करणं शक्य नव्हतं. चिनी नागरिक वर्षांचे ३६५ दिवस आणि दिवसांचे अनेक तास टराविक पद्धतीचा, टराविक अभिनिवेश, त्वेष आणि द्वेष यानी मरलेला हा असा एकतर्फी प्रचार वर्षानुवर्षे कसा सहन करीत असतील असं आम्हाला कोटं पडलं.

प्रत्येक स्टेशनावर गाडी थांबली की अटेंडंट् बाई शौचकूप आणि ब्राथरूम याची दार तिच्या जवळच्या किल्लीन बंद करून ठेवायची. ही एक अडचणच वाटली आम्हाला. परंतु स्टेशनावर अस्वच्छता होऊ नये म्हणून अशी दक्षता घेतली जाते असं आम्हाला सांगण्यात आलं. पण ही दक्षता घेण्याची जबाबदारी जाणत्या प्रवाशावरच न सोपविता

चीनमध्ये ती रेल्वे अधिकाऱ्यावरच का सोपविली गेली होती असा प्रश्न आमच्या मनात उभा राहिला. युरोपमध्येही अशीच व्यवस्था असते म्हणतात. कोणास ठाऊक ! वसतराव इटलीत चार दिवस राहून हिंडून-फिरून आलेले आहेत. पण त्यांना याबाबत आता काही आठवत नाही. चीनमधील फस्ट् क्लासच्या प्रत्येक शौचकृपात मात्र सफाई-साठी अगदी गावठी पदतीचा एक खराटा किंवा चाबूची कात्र ठेवलेली आढळली. प्लष्ट होता, पण त्यातून येणाऱ्या पाण्याला जोर नव्हता. मात्र अन्यथा या स्त्री-कर्मचाऱ्यांना सफाईच जणू वेडच होतं असं आम्हाला दिसलं. दिवसा गाडी थांबली रे थांबली की त्या आपल्या दरवाजा उघडून प्लॅटफॉर्मवर उतरायच्या. हिरव्या रंगाच्या गाडीच्या डब्याला खिडकीच्या खाली बाहेरून लाबच लाब सहा इंची असा एक फिकट पिवळसर रंगाचा पट्टा असायचा, तो त्या फडक्यान पुशीत बसायच्या ! तसच इंजिनच्या कोळशाची डीझल, तेलाच्या धुराची काजळी किंवा केवळ साधी धूळ डब्याच्या दरवाज्यांच्या दोन्ही बाजूंना असलेल्या दाड्यावर बसलेली असे व ती धूळ प्रवाशांच्या हाताला लागू नये म्हणून ते दांडेही त्या न चुकता पुसायच्या. जिकडे तिकडे सरकारी नोकरीत आपल्या कामाबाबत अशी आस्था असल्याच दिसलं.

फॅन्टास्टिक प्रोग्रेस-विलक्षण प्रगती ?

पीकिंग अजून बरच दूर होतं. सकाळचा नाश्ता आटोपल्यावर एक ऑस्ट्रेलियन प्रवासी आमच्या कूपेमध्ये आला. सीआनमध्ये एका कम्यूनमध्ये त्यापूर्वी त्याची आमची भेट झाली होती. परंतु प्रास्ताविक, औपचारिक बोलणं झाल्यानंतर त्यानं आम्हांला विचारलं:

“ पाच-सहा दिवसात जे पाहिलंत त्यावरून या समाजव्यवस्थेबाबत तुमच काय मत बनल ? ”

“ पण तुम्हाला काय वाटलं ते तुम्हीच अगोदर सांगितलत तर ? ” वसतरावानी त्याला उलटा प्रश्न केला.

“ कॅटन आणि सीआनजवळच्या कम्यूनमधल्या आणि फॅक्टोर्यामधल्याही बालवाड्या पाहून मी तर बेहद खूश झालो शेतमजुरांच्या आणि कामगारांच्या मुलांना काय राजासारखं थाटात ठेवतात ही मडळी ! ” तो उत्तरला.

“ आणि शेतीबद्दल काय मत झालं तुमच ? ”

“ वा ! विलक्षण प्रगती ! (फॅन्टास्टिक प्रोग्रेस !) तुमच्या हिंदुस्थानात ब्रिटिशानी विषमता वाढविली, स्वतः शोषण केलं, पण स्थानिक लोकानाही शोषण करायला शिकविलं. हे साम्राज्यवादी असेच पिळतात गरिबांना ! ”

ऑस्ट्रेलियन असूनही त्याचा कल साम्यवादाकडे असावा असा आम्ही तर्क केला.

एडगर् स्नो या अमेरिकन लेखकाची भूमिका तर लाल चीनला अनुकूल होतीच. पण अलीकडेच 'चीनमधील प्रवास' (ट्रॅव्हल्स इन चायना) नावाच एक पुस्तक आमच्या हातात आलं होतं. त्याचा लेखक रेवी ॲली हा न्यूझीलंडचा निवासी आहे. परंतु त्यानेही चीनच्या कम्युन्सची खूप स्तुती केली आहे आणि १९६६ मध्ये झालेल्या 'सांस्कृतिक क्रांती' विषयीही त्यानं बरेच अनुकूल उद्गार काढले आहेत. या ऑस्ट्रेलियनाच चिनी समाजव्यवस्थेविषयी झालेल अनुकूल मत ऐकून, म्हणूनच आम्हांला काही नवल वाटल नाही. मात्र साम्यवादी चीनविषयी आमच स्वतःच मत बनविताना या गौरवणीय निरीक्षकाची मतसुद्धा आम्ही जमेला धरलीच होती. साम्यवादी राजवटीत हुकूमशाही मार्गाचाच अवलंब केला जात असल्यामुळ ही अशा पद्धतीन केलेली प्रगती तितकी वाञ्छनीय का मानू नये याबाबत आम्ही त्याच्याशी थोडा ऊहापोह केला आणि चर्चा तिथच सोडून दिली.

सकाळी-दुपारी रेल्वे लाईनच्या आजूबाजूच्या प्रदेशाच आमच निरीक्षण चाललं असता दोन्ही बाजूंना दगडी कोळशाचे बरेच ढीग दिसले व त्याची वाहतूकही होत असल्याच दिसलं. जवळपास कुठे तरी कोळशाच्या खाणी असल्यात. नाही तरी चीन-जवळ दगडी कोळसा व पेट्रोल वगैरे खनिज संपत्ती भरपूर आहे. आता या दोन गोष्टींच्या निर्यातीच्या जोरावर दुसऱ्या देशाच्या मदतीनं चीन आपली औद्योगिक प्रगती करून घेऊ इच्छितो दुसरी एक गोष्ट महत्त्वाची वाटली ती ही की चीनमध्ये सर्वत्र, विशेषतः कम्युन्समध्ये, बिट्टा पाडण्याच काम फार मोठ्या प्रमाणावर चालतं. त्यामुळं लोकाना कामही मिळतं आणि लोकांचा घराचा प्रश्न सोडविणही सोप जात. पीकिंग जसजस जवळ येऊ लागलं तसतशा कारखाने वगैरेच्या मोठमोठ्या इमारती दिसू लागल्या भात आणि कापूस यांचीही लागवड मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याच दिसलं.

पीकिंग स्टेशनात गाडी पोंचली तेव्हा सध्याकाळचे सव्वाचार वाजले होते. डब्यातून बाहेर पडताच रेल्वेच्या एका स्त्री अधिकाऱ्यानं आमची विचारपूस केली. आमच्या कडकटरन आमची तिकिट तिच्या हवाली केली. आमचा नवीन मार्गदर्शक ल्यू ठाव-शिन तिथे हजर होता. चीनमध्ये रेल्वेस्टेशनावर परदेशी माणसाची जातायेता नोंद ठेवली जाते. त्याबाबतचे ते ठराविक सोपस्कार पुरे झाल्यावर आम्ही बाहेर येण्यासाठी निघालो. साम्यवादी चीनच्या जगप्रसिद्ध राजधानीच्या दबदब्याला शोभेल अस भव्य होतं पीकिंग स्टेशन. इतर ठिकाणांपेक्षा अर्थातच इथे प्रवासी, रेल्वेकर्मचारी, सुरक्षा दलाचे अधिकारी आणि जन मुक्तिसेनेचे सैनिक अधिक असल्यामुळ स्टेशन कस गजबजलेलं दिसत होतं ! हॉगकॉंगप्रमाणेच बाहेर पडण्यापूर्वी ॲलेव्हेटरचा म्हणजे आधुनिक यांत्रिक फिरत्या जिऱ्याचा उपयोग करावा लागतो. स्टेशनाच्या इमारतीच्या दर्शनी भागावर माओ त्से-तुंग याचा प्रचंड रंगीत फोटो लावलेला होताच. पीकिंग स्टेशनाची बिल्डिंग विस्तीर्ण, पण जुन्या पद्धतीचीच होती. दर्शनी भागाच्या दोन्ही बाजूंना दोन व मध्यभागी

दोन असे चार बुटके मनोरे होते. मधल्या दोन मनोन्यावर मोठी घड्याळ होती.

सुप्रसिद्ध ठिअेन आन-मेन चौकातून

आमची गाडी पीकिंगच्या मुख्य रस्त्यावर वळली तेव्हा ल्यू म्हणाला

“ हा आमचा पीकिंगचा प्रसिद्ध छागान अँव्हेन्यू ! ”

नव्या दिल्लीचे रूंद रस्ते आणि दोन्ही बाजूचे रूंद फूटपाथ यानाही माग टाकील इतका तो छागान मार्ग मोठा होता. स्टेशनापासून थोडेसे दूर गेलो नसू इतक्यातच रस्त्याच्या डाव्या बाजूला मार्क्स, एंगल्स आणि नंतर लेनिन् आणि स्टॅलिन् याचे मोठेसे फोटो भिंतीवर लावलेले दिसले. आम्ही कुतूहलान काही प्रश्न विचारणार तो स्वतः ल्यूच म्हणाला

“ आपण आता ‘ ठिअेन आन-मेन नावाच्या पीकिंगमधल्या सुप्रसिद्ध चौकात शिरत आहोत. ”

त्यावेळी गाडी तिथ थांबली नाही. पण तो चौक मात्र दिल्लीतल्या आपल्या लाल किल्ल्याप्रमाणे ऐतिहासिक होता हे आम्हाला माहित होतं. यशस्वी साम्यवादी क्रांती-नंतर १९४९ च्या ऑक्टोबरच्या एक तारखेला दुपारी तीन वाजता चीनच्या जनता गणराज्याच्या उद्घाटनाचा समारंभ माओ त्से-तुंग याच्या हस्तेच या चौकात झाला होता आणि त्यावेळेला तिथे तीन लाख लोक हजर होते. शिवाय या घटनेच्या जवळ जवळ तीस वर्षे अगोदर म्हणजे १९१९ साली ह्याच चौकात जपानविरोधी, राष्ट्रीय ‘ मे चार आदोलना ’चा (मे फोर मूव्हमेंट्चा) जन्म झाला होता. तसंच १९६६ साली तक्ष्ण लाल रक्षकांच्या करवी माओंनी ‘ श्रमजीवींच्या महान सांस्कृतिक क्रांती ’चा प्रारंभही या चौकातूनच केला होता. मधला काही काळ सोडला तर छागाननंतर दहाव्या शतकापासूनच पीकिंग ही चीनची राजधानी झालेली होती. पीकिंग एक विशाल शहर आहे हल्ली पीकिंगची लोकसंख्या जवळ जवळ ८० लाखापर्यंत पोचली आहे.

ठिअेन आन-मेन चौक ओलाडताना डाव्या बाजूला ‘ चेअरमन माओ स्मारक हॉल ’ होता, तर उजव्या बाजूला एका तिमजली जुन्या घर्तीच्या बिल्डिंगच्या दोन्ही बाजूंना समारंभाच्या दिवशी पाहुण्यांना आणि प्रेक्षकांना बसण्यासाठी स्टेडियमसारख्या पाथच्या होत्या जरा पुढे गेल्यावर उजव्या बाजूलाच आधुनिक पद्धतीच एकोणीस मजली उच्च ‘ पीकिंग होटेल ’ होतं. तिथून सुमारे एक मैल अंतरावर ‘ मिन्चू होटेल ’ होतं. त्याला इंग्रजीत ‘ होटेल ऑफ नॅशनॅलिटीज ’ म्हणतात. तेही तसच भव्य होतं. उलट हे होटेल रस्त्यापासून थोडे आत होतं आणि म्हणून त्याच्या समोर एक विस्तीर्ण आवार होत. त्याच आवारात आमची गाडी जाऊन थांबली. इतर अनेक परदेशी पाहुण्याप्रमाणे आमची तिथच राहायची व्यवस्था केली गेली होती. जगद्विख्यात लेखक जेम्स मिचनेर

हे १९७२ मध्ये अमेरिकन अध्यक्ष नक्सन यांच्याबरोबर जेव्हा चीनला गेले होते तेव्हा ते या मिन्यू होटेलमध्येच उतरले होते अस आम्हाला मागाहून समजलं.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही पीकिंगमधला ग्रीष्म प्रासाद पाहायला जायच ठरविल. सकाळी ८॥ - ९ चा सुमार. मिन्यू होटेलच्या समोरच्या आवाराच्या दरवाज्यात मी पाच-दहा मिनिट सहज उभी होते. समोरच्या रस्त्यावर सायकलींची नुसती झुड्या झुड्या चालली होती. स्त्रिया, पुरुष सायकलींवरून इकडून तिकडे जात होते. परंतु सगळ्यांचे कपडे सारखेच निळी पॅण्ट आणि सफेद कुडत. सायकलींचा वेगही संथच. खाबगी गाड्या, टॅक्सीज किंवा इतर काही वाहनं नव्हतीच. सरकारी गाड्या, सरकारी बसेस किंवा सैनिकी जीप्स आणि ट्रक्स यांचीच रहदारी. क्वचित काही थोड्या सायकल रिक्षा. इतक मोठ ८० लाख लोकवस्तीच प्रचंड शहर. लोकांची सकाळी आपापल्या कामावर जाण्याची वेळ. पण ट्रॅफिक-जॅम वगैरे भानगडच इथ नव्हती. पादचाऱ्यांमध्ये वयस्क स्त्री-पुरुषांचा भरणा अधिक.

आमचा पीकिंगमधला मार्गदर्शक ल्यू ठान-शिन हा अवघा २४ वर्षांचा तरुण होता. हसतमुख आणि एखाद्या मुलीसारखा लाजरा. तीन वर्षांचा इंग्रजीचा खाल अभ्यासक्रम त्यान पुरा केला होता खरा, पण भाषांतर करतांना थोडा गडबडायचा. तरीसुद्धा उत्साह मात्र भरपूर.

ग्रीष्म प्रासादाच्या वाटेवरच पीकिंगमधील प्राणिसंग्रहालय आहे अस ल्यू म्हणाला 'चायनीज् पांडा तिथ आहे का?' या प्रश्नाला त्यानं होकारार्थी उत्तर दिलं, म्हणून आम्ही तिथं थोडा वेळ थांबायच ठरविल प्रवेशद्वारासमोर माओ त्से-तुंग याच वचन चिनी आणि इंग्रजी अक्षरात चितारलेलं होत. 'आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिका येथील मुक्तिसंग्रामांना भरभक्कम पाठिंबा द्या!' असा त्या वचनाचा आशय होता. वचनातल्या भावनेशी तर आम्ही सहमत होतोच पण निसर्गप्रेमान किंवा कुतूहलान प्राणी पाहायला आलेल्या लोकांच्या डोक्यातही राजकीय विचार कोंबण्याचा काय हा अडाहास अस मात्र मला वाटल.

अस्वलासारखाच विलक्षण प्राणी - पाडा

पाडा हा प्राणी फक्त चीनमधल्याच बाबूच्या जंगलात सापडतो अस कुठ तरी वाचल्याच वसतरावाना आठवल. सफेद अस्वलासारखाच दिसतो तो पाडा पण आकारान बराच लहान. पायावरचे केस काळे होते. जणू पायमोजेच घातले होते त्यान. कान आणि डोक्याच्या खाचाचे केसही काळेच. बाकी मात्र सगळीकडेच सफेद. विहिरीसारख्या गोल खड्ड्यात होते ते पाडे. आम्ही गेलो तेव्हा एक मोठा पाडा सुस्त झोपलेलाच होता. दुसरा एक मात्र आमच्याजवळ आला आणि जणू काही आपण फोटोला पोज

देत आहोत असा भाव दाखवून रेलून अगदी माकडासारखा बसला. आम्ही काही तरी खायला टाकाव अशी त्याची अपेक्षा दिसली. माझ्याजवळ फक्त ब्रिस्कटच होती. त्याचे तुकडे मी त्याच्यापुढ टाकले. ते त्याला चटणीसारखेसुद्धा वाटले नसतील ! निरनिराळ्या देशातून आलेले स्त्री-पुरुष प्रवासीसुद्धा पाड्याच—या वेगळ्याच प्राण्यांच—मोठ्या कौतुकानं निरीक्षण करीत उभे होते. त्यांच्याकडूनही त्याला काही वस्तू खायला मिळाल्या

ग्रीष्म प्रासादाच्या प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूला ब्रॉन्झचे दोन मोठे ड्रॅगन्स स्वागतासाठी खडे होते. त्याचे डोळे आणि एकूण शरीररचना हेंगाडीच वाटत होती. पण प्राचीन काळापासून चीनमध्ये त्यांना शक्तीच प्रतीक मानीत असत. त्यामुळ जुन्या षिमारतीत, छपरावर किंवा भिंतींवर कुठ ना कुठ तरी ड्रॅगन हा हटकून आढळतोच.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत चीनवर राजघराण्यांचीच अधिसत्ता चालत होती. शेवटच्या मांचू घराण्यातल्या विधवा सम्राज्ञीनं ग्रीष्म प्रासाद बांधविला होता. सम्राज्ञी कारस्थानी होती खरी, पण तो प्रासाद पाहताना ठायी ठायी तिच्या कलाप्रेमाची आणि रसिक दृष्टीची साक्ष पटते. तिन्ही बाजूनी डोंगर आहेत. त्यामध्ये एका सरोवराच्या किनाऱ्यावर बांधलेला हा प्रासाद, एका टेकडीवरच हिरव्या गर्ट झाडीत उठून दिसणार बुद्धमंदिर आणि तलावात उभी असलेली संगमरवरी नौका; किती तरी गोष्टी पाहण्यासारख्या होत्या ! प्रासादातलं बादशहाच सिंहासन, दरवार आणि सम्राज्ञीचा महाल वातली रगीबेरगी संगमरवरी वेलबुट्टी चिनी कलात्मकतेच दर्शन घडवीत होती. ताजमहाल किंवा लाल किल्ल्यात काही अशा प्रकारच कलाकौशल्य पाह्यला मिळत नाही, वगळच मिळतं. राणीच्या महालातली रेशमी धाग्याच्या कशिच्याची मोठमोठी चित्र पाहून तर कोर्णाही थकच होऊन जाईल. आम्ही त्या महालातून बाहेर पडलो. तेवढ्यात तलावाच्या एका बाजूला कमळाचा ताटवाच फुललेला मला दिसला, म्हणून आम्ही तिकडे वळलो. कमळाची पान खूप मोठी होती. लाल आणि शुभ्र कमळ पाहून मन वेडावून गेल.

“ चिखलात जन्मलं, तरी कमळाला चिखल अथवा पाणी चिकटत नाही, म्हणून भारतीय संस्कृतीन त्याला पवित्र अलिप्ततेच प्रतीक मानल आहे. ”

अस मी म्हटल्याबरोबर ल्यू ठाव-शिन पटकन् म्हणाला

“ आम्हीही तसच समजतो. आमचे जुने कवी कमळाच तुम्ही म्हणता तसच वर्णन करतात ! ”

क्षणभर मनात विचार डोकावला की हा साम्यवादी चीनचा प्रतिनिधी युवक जुन्या ‘ बूर्जा ’ चिनी संस्कृतीतल्या संकेताचा अभिमानान कसा उल्लेख करतो आहे ? परंतु तो माझा विचार आणि आमच बोलण तेवढ्यावरच थांबलं. कारण माझं लक्ष समोरच्या एका जोडप्याकडे गेल. अनेक चिनी नागरिक ग्रीष्म प्रासादात सहलीसाठी फिरायला आले होते. त्यात तरुण सैनिकाचा भरणा अधिक होता. त्यातले कित्येकजण आपापल्या बायका—मुलांसह आलेले होते. आमच्या समोर असलेली एक तरुण महिला वाटेतच

एका लाकडी कठड्यावर आपल्या हातातल्या लहानग्याला माडीवर घेऊन पाजायला बसली ! जाणान्या येणान्या स्त्री-पुरुषाची इतकी गर्दी होती, तरी एका वाजूला जाण्याची तिला आवश्यकता वाटली नाही. मला आमच्या आदिवासी किंवा बडार स्त्रियांची आठवण झाली त्याही अशाच सहजपणे कोणाही समोर मुलाना पाजायला बसतात. मुंबई-पुण्यातल्या पादरपेशा समाजातली आधुनिक महिला असा निःसकोच निरागसपणा दाखवू शकत नाही. का बर ?

पुरुषाशी वागण्या-बोलण्यात चिनी स्त्रिया फार मोकळ्या असतात. पण त्यांच्यात उच्चृखलपणा किंवा छचोरपणा यांचा लवलेशही आढळत नाही. तशी चिनी माणस कुटुंबवत्सलही वाटली. कित्येक जोडपी आपल्या लहान मुलाना बाबागाड्यांत घालून त्या गाड्यासह ग्रीष्म प्रासाद बघायला आलेली दिसत होती. विशेष म्हणजे लहान मुलाच्या कपड्यात रंग, डिझाईन्स याची विविधता दिसून आली. चिनी लोकांची बाबागाडी चटकन् लक्ष वेधते. बाबूच्या कावी आणि लाकडी चौकट यापासूनच ती बनविलेली असते. लोखंड फारस कुठ आढळणार नाही. चाकंच तेवढी लोखंडी आणि त्यांना रबरी धावा होत्या! क्वचित एखादी तरुणी आपल्या वयस्क आईला हातान घरूनही नेताना दिसत होती. चीनमध्ये वृद्धाना मान देण्याची परंपरा कॉन्फ्यूशियसून घालून दिलेली होती. त्या तत्त्वज्ञाविरुद्ध माओंनी एक मोठी मोहीमच उघडली होती व आधुनिक चीनन त्याची जुनाट विचारप्रणाली उखडून फेकून दिली पाहिजे असा, विशेषतः तरुणाना, आदेश दिला होता, पण तो प्रचार फारसा यशस्वी झाला नव्हता हे आम्ही तेथील जे कुटुंबजीवन पाहिल त्यावरून उघड होत होत.

ग्रीष्म-प्रासादाच वैभव

तलावाच्या कडेकडेन एक रूंद अशी पक्की बांधलेली लांबच लांब वाट होती. तिच्यावर छप्पर होतं. त्या छपराच्या आतल्या तक्तपोशीवर निसर्गाची दृश्य मोठ्या कलात्मकतेनं चितारलेली दिसत होती. त्यात जुने पेहराव केलेले स्त्री-पुरुषही रंगविलेले होते.

ल्यू म्हणाला

“ यापैकी प्रत्येक चित्रात तुम्हाला वेगळाच प्रसंग रेखाटलेला दिसेल. कोणतीही दोन चित्र एकसारखी दिसणार नाहीत. ”

परतु मी म्हटल :

“ राजेरजवाड्यांच्या जुन्या वैभवाच दर्शन घडविणारे हे असले इतिहासप्रसिद्ध प्रासाद वगैरे तुम्ही इतका खर्च करून आणि अशा चांगल्या प्रकारे कशासाठी जतन करून ठेवता ? ही सरजामशाहीच्या, भांडवलशाहीच्या शोषक समाजव्यवस्थेची प्रतीकंच नाहीत का ? ”

“ होय, षण हे प्रासाद, हे बगीचे, हे कुज मुळात बाधले आहेत मजुरानीच. त्याच्या श्रमाशिवाय काहीच होऊ शकल नसतं, हे पुढच्या पिढ्यांना दाखविण्याकरता म्हणजे केवळ लोकशिक्षणाकरता आम्ही हे सगळ जतन करून ठेवतो.” ल्यू ठाव-शिन उत्तरला.

साम्यवादी कार्यकर्त्याला प्रश्न विचारला आणि त्याच त्याच्याजवळ त्वरित उत्तर नाही अस क्वचितच घडत. कारण त्याला तो पाच वर्षांचा बालक असल्यापासून मरेपर्यंत साम्यवादी तत्त्वज्ञानाच्या अगोपागाचे, खेळ, क्रमिक पुस्तकं, नृत्य, संगीत, राजकीय सभा, वृत्तपत्र, रेडिओ इत्यादींच्या द्वारा एकसारखे घुटके पाजले जात असतात. कुठल्याही तात्त्विक किंवा व्यावहारिक प्रश्नाची तयार उत्तर त्याला तोंडपाठ झालेली असतात. ल्यूच्या बाबतीत हीच गोष्ट प्रत्यक्षात येत होती

त्या दिवशी दुपारच जेवण आम्ही ग्रीष्म-प्रासादाच्या उपाहारगृहात घेतलं. कधी नाही तो आमचा अनुवादक जेवताना आमच्याबरोबर होता चिनी भोजनातली प्रसिद्ध स्टीम्ड ब्रेड (वाफविलेली भाकरी) आम्ही तिथच प्रथम चाखली. गव्हाच्या पिटाच्या मोदकासारखी होती फक्त आपल्या मोदकात गोड चव भरलेला असतो. त्याच्या त्या उकडलेल्या ब्रेडमध्ये तिखट उसळ होती. आम्हांला काही त्याची ही भाकरी विशेष आवडली नाही. ल्यूला मात्र खूप भूक लागली असावी अस दिसलं. कारण ‘ सहनाववतु, सहनौ भुनक्तु ’ हा आमचा मंत्र म्हणून होण्यापूर्वीच त्यानं भराभरा चॉप्स्टिक्स घेऊन भात खायला सुरुवात केली ! आणि जरी भूक लागलेली नसती तरीही ‘ ज्याच अस्तित्वच मुळात सिद्ध नाही अशा त्या काल्पनिक ईश्वराच जेवण्यापूर्वी स्मरण करण्याची काय आवश्यकता ? ’ असच तो म्हणाला असता ! !

ग्रीष्म-प्रासादातून आम्ही बाहेर पडलो तेव्हा दुपार होत होती. भारतात त्यावेळी साडेदहा वाजले असावेत असं आम्ही गणित केलं. म्हणजे पवनार आश्रमातली विष्णु-सहस्रनामाची वेळ झाली असणार. तो ११ सप्टेंबर म्हणजे विनोबाजींचा जन्मदिन होता. ‘ सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति । ’ अशा कोटीतल्या त्या आधुनिक ऋषीशी आमचा गेली २७ वर्षे निकटचा संबंध आला होता असा सवध येण हे आम्ही आमचं भाग्य समजतो. रोज १०॥ वाजता पवनार आश्रमात विष्णुसहस्रनामाचा सामूहिक पाठ होतो. ते दृश्य आमच्या मनश्चक्षूंंसमोर उभं राहिलं. वसंतरावानी त्याच्याजवळची भगवद्गीतेची प्रत बाहेर काढली. त्याच्या शेवटी विष्णुसहस्रनामही छापलेलं होतं. ते बघून आम्ही दोघानी गाडीतून परतताना मोठ्यान विष्णुसहस्रनाम म्हणायला सुरुवात केली. आमचा मार्गदर्शक व ड्रायव्हर आमच्याकडे मधून मधून बघत होते. विष्णुसहस्रनाम सपल्यावर आम्ही विनोबाजींना दीर्घ व पूर्ण आयुष्य लाभव अशी मनोमन प्रार्थना केली. दीर्घ आयुष्य पूर्ण असेलच अस नाही आणि पूर्ण आयुष्य दीर्घ असेल असही नाही अस विनोबाजी म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजाच आयुष्य दीर्घ नव्हतं, पण पूर्ण होतं. याउलट

अनेक माणस शभर शभर वर्ष जगतात, पण त्याच आयुष्य पूर्ण आहे अस मानता येणार नाही. ज्यानं मानवजन्माच अंतिम ध्येय आपल्या जीवनात साध्य केल त्वाचच आयुष्य पूर्ण झालं अस समजल पाहिजे.

विनोबा, लिन युटांग आणि मांसाहार

चीनमध्ये असताना आम्हाला विनोबाजींची अकारणही आठवण होण आमच्या दृष्टीनं स्वाभाविक होत. पण एक विशेष कारणही घडल होतं. चीनला जायच निश्चित झाल्यावर आम्ही सहज विनोबाजींना भेटायला गेलो होतो. त्यांना कोणाच्याही परदेश-गमनात काही रस वाटत नाही, ते त्याला महत्त्वही देत नाहीत हे माहित असूनही, त्यांना केवळ माहिती देण्यासाठी वसंतरावांनी त्यांना आम्ही चीनला जाणार आहोत अस सांगितलं. विनोबाजींचा स्वभाव मुळातच विनोदी आहे. त्यात १९६९ च्या 'क्षेत्रसन्यासा' पामून तर विशेष भर पडली आहे. त्यातही आणखी वसंतराव त्यांना भेटायला गेले की त्या दोघाच तर सरळ अस कधी बोलणं होतच नाही. विनोबाजी वसंतरावावर विनोद करतात यात काहीच नवल नाही. ते थोर आहेत. तपस्या, ज्ञान, विद्वत्ता आणि वय या व अशा आणखी किती तरी दृष्टींनी वसंतराव त्यांच्यापेक्षा लहान आहेत. वसंतरावावर विनोद करण्याचा त्यांचा अधिकार आहे. पण गमत अशी की वसंतरावही विनोबाजींशी बोलताना अगदी धिटार्डन बोलतात. क्वचित विनोबाजींच्यावर उलट्या विनोदही करतात.

विनोबाजींचे काही ठराविक विनोद आहेत. चीनच नाव निघालं की विनोबाजींना 'मुक्तिपूर्व' काळातील सुप्रसिद्ध चिनी लेखक लिन युटांग यांची आठवण होते. याही खेपेस विनोबाजींनी त्यांचीच एक गमतीची गोष्ट आम्हाला ऐकविली. ते म्हणाले

“ लिन युटांगन लिहून ठेवल आहे की 'माझ्या पोटावर किंवा शरीराच्या दुसऱ्या एखाद्या भागावर जर शस्त्रक्रिया करावयाची झाली, तर ती मी अमेरिकन मिशनरी डॉक्टरांकडून करवून घेईन. चिनी सर्जनकडून करवून घेणार नाही. का ? तर लिन म्हणतो, की 'चिनी डॉक्टराला ऑपरेशन करता करता जर शरीरात एखादा चांगला लुशलुशीत भाग दिसला तर तो डॉक्टर तो भाग हळूच वाजूला काढून ठेवील आणि तो नंतर भाजून खाऊन टाकील ' ”

सर्व जण खदखदा हसू लागले. विनोबाजींना गभीर काही बोलायच नसल की ते बोलण अस विनोदाचारी नेतात पण नंतर त्यांनी खर्च वगैरे किती लागेल त्याबाबतचा आमचा अदाज विचारला. दोघाचा मिळून एक महिन्याचा खर्च निदान २५००० खयावर जाईल अस मी त्यांना सांगितलं. एका जिल्ह्यातल्या सर्वोदय कामासाठी जर हे पैसे

खर्च केले तर ते अधिक कारणी लागणार नाहीत का अस त्यांनी म्हटल. परंतु पुन्हा लगेच तेच म्हणाले की दोघाना चीनला जाऊन येण्यासाठी एवढे पैसे पुरणार नाहीत. या त्यांच्या उद्गारात उपरोधच असावा अशी मला शका आली परंतु त्यांच्या चिटणीस कु. कुसुम देशपांडे मला म्हणाल्या

“ ते उपरोधान बोलत नाहीत. खर्च त्यांना तस वाटतं. बरीच मडळी विदेशात जाऊन येतात. बाबाशी येऊन बोलतात. म्हणून बाबांना खर्चाचा बरोबर अंदाज आहे.”

आणखीही बरंच बोलण झालं. महाराष्ट्रीय सत चागडेव हा नावावरून तरी चिनीच असावा अस एकदा विनोदान विनोबाजी म्हणाले एकदरीन आमच चीनला जाण विनोबाजींना पसत नसाव असा आम्ही अंदाज केला पण वसंतराव काही ‘बाबा मानतील तीच पूर्वदिशा अस धरून चालणारे ‘आज्ञाधारक’ कार्यकर्ते नव्हते. म्हणून आमच्या जाण्याच्या निर्णयात काही बदल झाला नाही. या खेपेस वसंतरावानी नेहमीच्याप्रमाणे प्रतिविनोद मात्र काही केला नाही. विनोबाजींच्यावर विनोद आणि विनोबाजींना विरोध करण्याचे त्यांचे विषय दोनच होते. ते म्हणजे १९५१ पासूनच गांधीप्रणीत सत्याग्रहाचा विनोबाजींनी जाणूनबुजून जो त्याग केला होता तो चूक होता हा एक आणि १९७४ ते १९७७ च्या काळात विहार आंदोलनाबाबत आणि जय-प्रकाशजीबाबत विरोधी व श्रीमती इंदिरा गांधीबाबत मात्र अनुकूल अशी जी त्यांनी भूमिका घेतली होती तो दुसरा विषय होय. पण या भेटीत हे विषयच निघाले नाहीत.

अर्थमनर्थ भावय नित्यम् ?

पवनारहून आम्ही सेवाग्रामला पू. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे याना भेटायला गेलो. आणि आश्चर्य असं की अण्णासाहेबांनी आमच्या चीनला जाण्याच्या कल्पनेला स्वतःचा पाठिंबा दिला. एवढच नव्हे तर इतरांनाही तशी शिफारस करण्याची आमची विनती त्यांनी मान्य केली. फार पूर्वी ते स्वतः शेतीच्या अध्ययनासाठी जपानला जाऊन आलेले होते. स्वतः जवळजवळ पूर्णपणे अपरिग्रही असूनही त्यांनी आमच्या चीनच्या प्रवास खर्चाला १०० रुपयाची देणगी दिली हे विशेष. भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनाच्या विविध क्षेत्रात प्रसिद्ध असलेल्या नामवंत व्यक्तींनी आमच्या चीनच्या प्रवासखर्चासाठी देणग्या देण्याबाबत काही दिवसांनी एक आवाहन केले. जुलै १९७८ मध्ये सेवाग्रामला देशातल्या सर्वोदय कार्यकर्त्यांची विचारविनिमयासाठी एक ‘संगीति’ भरली होती तिला आम्ही गेलो होतो. त्यावेळी त्या आवाहनाच्या काही छापील प्रती मी बरोबर नेल्या होत्या. सेवाग्रामला जमलेल्या कार्यकर्त्यांनी फूल ना फुलाची पाकळी म्हणून आपापल्या देणग्या मला स्वयंस्फूर्तीन दिल्या.

त्या सगीतीच्या चर्चेतून वेळात वेळ काढून वसंतराव व मी सेवाग्रामहून विनोबा-
जींच्या भेटीसाठी जवळ जवळ एक महिन्यान पुन्हा पवनारला गेलो. या खेपेस विनोबा-
जींची वृत्ती काही वेगळीच दिसली मी माझ्याजवळच्या आवाहन-पत्राची एक छापील
मराठी प्रत त्यांना दिली. पैशाला स्पर्श न करणारे, रुपयाला 'लफगा' म्हणणारे आणि
आद्य शंकराचार्यांच्या चर्पटपजरीतील 'अर्थमनर्थ भावय नित्यम् !' या चरणानुसार अर्थाला
(पैशाला) नेहमी अनर्थ मानणारे विनोबाजी ! पण महाराष्ट्राचे शातचित्त साधुपुरुष
पू. केदारनाथजी, गुजरातचे थोर सेवक पू. रविशंकर महाराज, दादा धर्माधिकारी,
बॅ. तारकुडे, अच्युतराव पटवर्धन, एस्. एम्. जोशी, आर्. के. पाटील आदी मान्यवरांच्या
सह्या असलेल ते पत्रक पाहून या खेपेस त्यांना काय वाटल कोणास ठाऊक ! शिवाय
पत्रकाच्या अखेरीस जयप्रकाशजींचा आम्हाला आलेला चीन-प्रवासाबाबतचा शुभेच्छा-
सदेशही छापला होता. तोही त्यांनी काळजीपूर्वक वाचला त्यांनी लगेच आपल्या जय-
देव नावाच्या अंतेवासींना प्रथम एक रुपया आणायला सांगितला. जयदेवानी रुपयाची
नोट आणली विनोबाजी म्हणाले

“ हा कागद नको. खणखणीत रुपया पाहिजे. ”

त्यांनी रुपया आणला.

नंतर रुपयाची नोट परत करात विनोबाजी म्हणाले .

“ यापेक्षा मोठी नोट नाही का ? ”

जयदेवानी १० रुपयाची नोट दाखविली ! याहीपेक्षा मोठी पाहिजे अस पुन्हा
विनोबाजींनी म्हणताच त्यांनी शंभराची नोट आणली. विनोबाजी मला म्हणाले

“ मी तुमच्या प्रवासनिधीसाठी १०१ रुपये देत आहे. पण मला पावती पाहिजे ”

मी म्हटलं

“ हो, देते की ! पावतीपुस्तक मी बरोबरच आणल आहे. अगदी २० पैशाचा
रेव्हेन्यू स्टॅम्प लावूनच पावती देते. ”

सगळे हसायला लागले. मी पावती लिहीत होते तेवढ्यात विनोबाजींनी वसंतरावांच्या
हातात ते पैसे ठेवले. वसंतराव आश्चर्यचकितच झाले होते. तरी पण त्यांनी त्या
पैशाचा साभिवादन स्वीकार केला. आजपर्यंत विनोबाजींनी कधी एक रुपयापेक्षा अधिक
देणगी दिलेली नव्हती. आणि दिली होती तीही अगदी क्वचित प्रसंगी. म्हणून आमच्या
चीन प्रवास-निधीला त्यांनी एकशेएक रुपये द्यावे याच वसंतरावानाच नव्हे, तर तिथ
उपस्थित असलेल्या सगळ्यांनाच आणि नंतर सर्व आश्रमवासियानासुद्धा आश्चर्य वाटल.
आश्चर्य एकशेएक रुपयाच्या रकमेबाबतच नव्हत, ते विनोबाजींनी द्यावेत याबाबतच
होत.

विनोबाजींची आठवण आम्हाला झाली नाही असा साधारणपणे आमचा एकही दिवस
जात नाही. परंतु पीकिंगमध्ये जुन्या सम्राटाचे प्रासाद बघून परत येताना त्यांचा तो

८३ वा वाढदिवस म्हणून आम्हाला जशी त्यांची जरा विशेष आठवण झाली, तशीच त्या वेळी या देणगीवात्रतच्या गमतीदार प्रसंगाचीही पुन्हा आठवण झाली.

आम्ही निरोप घेत असताना विनोबाजींनी आपल्या स्वभावानुसार 'अभद्र' की 'भद्र', पण विनोद केलाच होता :

“ जगलावाचलात तर जरूर भेटायला या ! ”

त्यावर वसंतरावानी खालील आशयाचा मजकूर लिहून दिला .

‘ आपल्या शिकवणीनुसार आम्ही ‘ जय जगत् ’चे उपासक आहोत. येथे मरण आलं काय किंवा चीनमध्ये आलं काय, ‘ स्वदेशीच ’ मेल्यासारखे आम्हाला वाटेल. पण तिथे आलच तर गीतेचा ‘ ॐ इत्येकाक्षर ब्रह्म व्याहरन् ’ हा श्लोक म्हणत मरेन, एवढं आश्वासन मात्र मी आपल्याला देतो ! ’

तसं पाहिल तर मरणाविषयीचा विनोबाजींचा विनोद ‘ भद्र ’च असतो. कारण मरणाची माणसाला वाटणारी अकारण मीती घालविण हा त्याचा त्यामागील उद्देश असतो.

हे सर्व विचार मनात चालले होते, एवढ्यात ‘ मिन्चू होटेल ’ आल आणि आम्ही विश्रांतीसाठी आमच्या पाचव्या मजल्यावरच्या खोलीवर गेलो.

साम्यवादी व्यवस्थेबाबत काही प्रश्न

मिन्चू होटेल 'मधून भारताचे त्यावेळचे राजदूत श्री. नारायणन् यांच्या कायद्यात मी फोन केला होता. फोनवर त्यांच्या चिटणीसानी सांगितल की नारायणन् आमची वाटच पाहात होते कारण आमच पत्र त्यांना पोचल होतं. श्री. नारायणन् त्यावेळी नियं नव्हते, पण त्यांनी विचारलं आहे की ता. १२ ला दुपारी आम्ही त्या ठिकाडे जेवायला जाऊ शकू का म्हणून. मी हो म्हटल. कारण आमचा मूळचा कार्यक्रम स आन-वरून सुप्रसिद्ध ताचाय कम्यूनला भेट द्यायचा होता; पण ताचाय विभागात अनपेक्षितपणे पाऊस पडल्यामुळ आम्ही तिकडे न जाता सरळ पीकिंगला आलो होतो. परतु त्याचाय अधिकृतल्याशिवाय चीन सोडणं योग्य नव्हतं. कारण आत्मनिर्मरतेच्या, स्वावलंबन आच्या तत्वानुसार ग्रामीण क्षेत्रात प्रगती कशी करावी याचा ताचाय हा राष्ट्रीय आदर्श अस-त्याच माओ त्से-तुंग यांनी १९६४ सालीच घोषित केल होतं. म्हणून आमच्या इष्टीन ताचायला विशेष महत्त्व होत. ताचायच्या नव्या मातीच्या रस्त्यातला विखल गाडी जाण्याइतका मुकला की तिथून आम्हाला तशी सूचना मिळणार होती. त्या सूचनेची आम्ही वाट पाहात होतो. श्री. नारायणन् यांना भेटण्याचीही उत्सुकता होती. म्हणून १२ तारखेच जेवणाच निमंत्रण मी चटकन् स्वीकारल.

सामान्यांना मज्जाव असलेली नगरी

मिन्चू होटेल 'मधून भारताचे त्यावेळचे राजदूत श्री. नारायणन् यांच्या कायद्यात मी फोन केला होता. फोनवर त्यांच्या चिटणीसानी सांगितल की नारायणन् आमची वाटच पाहात होते कारण आमच पत्र त्यांना पोचल होतं. श्री. नारायणन् त्यावेळी नियं नव्हते, पण त्यांनी विचारलं आहे की ता. १२ ला दुपारी आम्ही त्या ठिकाडे जेवायला जाऊ शकू का म्हणून. मी हो म्हटल. कारण आमचा मूळचा कार्यक्रम स आन-वरून सुप्रसिद्ध ताचाय कम्यूनला भेट द्यायचा होता; पण ताचाय विभागात अनपेक्षितपणे पाऊस पडल्यामुळ आम्ही तिकडे न जाता सरळ पीकिंगला आलो होतो. परतु त्याचाय अधिकृतल्याशिवाय चीन सोडणं योग्य नव्हतं. कारण आत्मनिर्मरतेच्या, स्वावलंबन आच्या तत्वानुसार ग्रामीण क्षेत्रात प्रगती कशी करावी याचा ताचाय हा राष्ट्रीय आदर्श अस-त्याच माओ त्से-तुंग यांनी १९६४ सालीच घोषित केल होतं. म्हणून आमच्या इष्टीन ताचायला विशेष महत्त्व होत. ताचायच्या नव्या मातीच्या रस्त्यातला विखल गाडी जाण्याइतका मुकला की तिथून आम्हाला तशी सूचना मिळणार होती. त्या सूचनेची आम्ही वाट पाहात होतो. श्री. नारायणन् यांना भेटण्याचीही उत्सुकता होती. म्हणून १२ तारखेच जेवणाच निमंत्रण मी चटकन् स्वीकारल.

प्यासारखे आहेत ते राजमहाल ! ”

आम्ही त्याच म्हणणं मान्य केलं.

पीकिंगमध्ये प्रवेश केल्यावर लगेच आम्ही टिअेन आन-मेन या चौकात पोचलो होतो. छागान अॅव्हेन्यू हा रस्ता पूर्व-पश्चिम पसरलेला होता. माओंच स्मारक दक्षिणेला होत आणि छागान अॅव्हेन्यून पूर्वेकडून पश्चिमेला आमच्या मिन्वू होटेलकडे जात असतानाच उजव्या बाजूला म्हणजे उत्तर दिशेला या फर्बिडन् सिटीच जे पहिल मोटं लाल रंगान रगविलेलं प्रवेशद्वार होतं, त्यालाच खरोखरी टिअेन आन-मेन हे नाव पूर्वीच्या बादशाहानी दिलेलं होतं. टिअेन आन-मेन म्हणजे 'स्वर्गीय शांततेचा दरवाजा !' त्या दरवाज्यावरून त्याच्या समोरच्या चौकाला टिअेन आन-मेन चौक हे नाव पडलं होतं. त्या दरवाज्यावर बाहेरच्या बाजूला माओंचा भला-मोठा रंगीत फोटो होताच.

स्वर्गीय शांततेच्या दरवाज्यातून प्रतिबधित नगरीत प्रवेश केल्याबरोबर समोरच मोट-मोठ्या चिनी अक्षरात माओंच एक वचन होतं. मात्र इथं ते वचन चांगलं शोभून दिसत होतं.

‘जगाचा इतिहास वडविण्याची शक्ती केवळ सामान्य जनतेतच आहे, ती दुसऱ्या कोणातही नाही.’ असा त्या वचनाचा अर्थ होता. माओंची जनतेच्या शक्तीवर सारी भिस्त असे. क्रांती ही जनशक्तीच्या जोरावरच होऊ शकते असं ते मानीत. माओ आणि चिनी साम्यवादी पक्ष प्रचार-तंत्रात मोठे तत्पर आणि कुशल होते. पूर्वी चिनी बादशाहानी स्वतःसाठी कडेकोट बंदोबस्त करून जी प्रचंड राजनगरी वसविली होती आणि जिथं त्या बादशाहाच्या अमदानीत सामान्य जनतेला प्रवेश नव्हता, त्याच राजवाड्याच्या दिंडीदरवाज्यासमोर जनशक्तीच अनन्यसाधारण महत्त्व प्रतिपादणार माओंच वचन आज वरकरणी तरी माओंच्याच नेतृत्वानुसार चालणाऱ्या साम्यवादी सरकारनं चितारून ठेवलं होतं, यात खरोखरीच औचित्य होतं.

चानच्या इतिहासात मिंग राजघराण्याचा सत्ता चौदाव्या शतकाच्या अखेरीपासून ते सतराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत म्हणजे सुमारे पावणेतीनशे वर्षे टिकली.

मिंग राजघराण्याच्या कारकीर्दीत सुरुवातीलाच म्हणजे १४०६ मध्ये पीकिंगमधील हे राजनगर आणि त्यातले राजवाडे व महाल बांधले गेले. ते वसवायला १४ वर्षे लागली अस म्हणतात. सभोवारची भक्कम तटबंदी पाहून आपल्याकडच्या किल्ल्याची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. तटबंदीच्या बाहेर किल्ल्यासारखाच खोल खंदकही आहे. प्रवेशद्वारासमोर विस्तीर्ण चौक आणि त्यात उतरण्यासाठी संगमखरी पायऱ्या आणि कठडे आहेत. समोरच बादशाहाच्या दरबाराचा भव्य दिवाणखाना. त्याला म्हणतात 'सर्वोच्च सुसंवादित्वाचा दिवाणखाना (हॉल ऑफ सुप्रीम हार्मनी). सम्राट् आणि प्रजा यांच्यामध्ये संपूर्ण एकोपा असल्याची भावना व्यक्त करणार हे त्या दिवाण-

... वाटलं. त अकतपत साथ होत ईश्वर जाणे ! त्या भव्य

महालाच्या दोन्ही बाजूंना चिनी घाटणीच्या रंगीवेरगी लावट चौकोनी एकमजली इमारती होत्या त्याच्या कौलारू छपराची सोनेरी झाक दुरूनसुद्धा मदपणे चमकत होती.

एकामागोमाग एक असे सात-आठ चौक आणि त्याच्यामध्ये प्रचंड महाल. कुठ चौकात दोन्ही बाजूंना प्रचंड पेरूच्या फळाच्या आकाराचे पितळी हडे, तर कुठे भल-मोठ कासव, तर कुठे महालात सिंहासनासमोर धूप जाळण्याचे ब्राँझचे मोठे मोठे उभे पक्षी. हे पक्षी किंवा प्राणी आतून सुद्धा पोकळ केलेले असत व त्यांत धूपदाणी ठेवीत असत. त्यामुळ पक्ष्याच्या किंवा प्राण्याच्या तोंडातून धूर येत असल्यासारखे दिसे. एका महालात एका बाजूला सम्राटाचा घोडा, तर दुसऱ्यात सम्राज्ञीची पालखी, जवळ उभे मातीचे शिलेदार तर कुठ बादशाहाची चिलखत व शस्त्रास्त्र होती. राजमहालाच्या चारी कोपऱ्यावर पहान्यासाठी उच्च मनोरेवजा बाधलेले बुरूज. राजवाड्यातल्या सर्व इमारतींची बाधणी एकमजलीच किंवा फार तर दुमजली. पण त्या काळात त्या इमारती-पेक्षा अधिक उच्च इमारत बाधण्याची कुणाही प्रजाजनाना परवानगी नव्हती. राजवाड्यात काय घडतय याचा बाहेर कुणाला थागपत्ताही लागता कामा नये. यासाठीच जणू हा सर्व कडेकोट बंदोबस्त असावा ! त्या राजमहालातील घटनाबाबत एक ना दोन अनेक दंतकथा ऐकायला मिळतात. आपल्याकडे ताजमहाल किंवा अजिंठा-वेरूळ बघायला कोणी परदेशी पाहुणे आले म्हणजे तिथले वाटाडे कसे लाव लांब गप्पा सांगतात, तशा गप्पा व कहाण्या चीनमध्येही ऐकायला मिळाल्या त्या राजवाड्यात फिरत असताना !

राजवाड्यात मागच्या बाजूच्या इमारतीमध्ये उच्च रेशमी भरजरी कपडे, दागदागिने, बगैरे राजेश्वर्यांचे प्रदर्शनच होतं. चीनला इतर राष्ट्राकडून जे नजराणे मिळाले होते तेही त्या प्रदर्शनात ठेवलेले आढळले. मागच्या अगणात एका भिंतीवर पिवळ्यानिळ्या रंगाच्या पार्श्वभूमीवर नऊ ड्रॅगन्स काढलेले होते. नऊ ही सर्वात मोठी संख्या आणि ड्रॅगन् हे शक्तीचे प्रतीक. म्हणून नऊ ड्रॅगन्स म्हणजे प्रचंड शक्ती असा त्या चित्राचा अर्थ होता ! चित्र मात्र फारच आकर्षक दिसत होत.

जसजसे आम्ही राजवाड्याच्या माग गेलो तसतसा सर्वच थाट, डामडौल एकंदरीन कमी झाला. शेवटच्या खोल्यातल्या जमिनीची किंवा पायऱ्याची डागडुजीसुद्धा केलेली नव्हती. चिनी सम्राटाच्या ऐश्वर्याचे प्रदर्शन करणाऱ्या त्या प्रतिबंधित नगरीचे जेवढे वर्णन आम्ही ऐकल होत तेवढी काही ती मला फार मोठी आकर्षक वाटली नाही. अर्थात ' भिन्नरुचिर्हि लोकः । '—कोणाला कशाची आवड, कोणाला कशाची !

राजदूत—द्वयाशी चर्चा

दुपारी भारताचे चीनमधील राजदूत श्री. नारायणन् याच्याकडे आम्ही जेवायला गेलो. योगायोगाने तेव्हा त्याच्याकडे व्हिएतनाममधील आपले राजदूत श्री. शिवराम-

कृष्णन् हेही आलेले होते. दोषानाही कम्युनिस्ट् राष्ट्रात वकिलातीच काम करण्याचा बराच अनुभव. त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेमुळ त्या अनुभवावर आधारलेली त्यांची मतं आम्हाला ऐकायला मिळाली हा आमचा लाभच झाला.

आम्ही चीनला जायला निघण्यापूर्वी मी पंतप्रधान श्री. मोरारजीभाई देसाई याना भेटले होते. बोलणं झाल्यानंतर शेवटी मी त्यांच्याकडे, थोड्या सकोचान, एखाद्या परिचयपत्राची मागणी केली. त्यांनी मात्र तस एक पत्र मला आनदान दिल. ते परिचयपत्र श्री. नारायणन् याना उद्देशूनच त्यांनी लिहिले होते.

‘मी या दोषाना ओळखतो. त्याची भेट सरकारी पातळीवरची नाही. तरीसुद्धा त्यांना लागल्यात तुम्हाला योग्य वाटेल ती मदत त्यांना करावी.’ या आशयाचा मजकूर त्यात होता.

—ब्रजल मटात मा त पत्र नारायणन्ना दिल. सौ उघाताई नारायणन्ही तिय त्यावेळी उपस्थित होत्या.

साम्यवादी देशात राजदूताच काम करण म्हणजे तारेवरची कसरत असते, मोकळेपणानं लोकात मिसळायला वाव नसतो असा त्यांचा अनुभव नारायणन्नी आम्हाला सांगितला. आम्ही कोणत्या उद्देशान चीनमध्ये आलो, इथ आल्यापासून काय काय पाहिलं, आम्हांला काय वाटलं वगैरे हकीकत प्रथम त्यांनी आम्हाला विचारून घेतली. आमच्या आठ-दहा दिवसांतल्या निरीक्षणावरून आम्ही काढलेले निष्कर्ष जेव्हा वसंतरावांनी त्यांना सांगितले तेव्हा त्यांनी आश्चर्य व्यक्त केलं. इतक्या अल्प काळात फारच बारीक-सारीक माहिती मिळविण्यात आम्हाला कसं यश मिळाल हेच त्यांना कोड पडल !

चीनमध्ये दारूच व्यसन कितपत आहे, खून, मारामान्या वगैरे गुन्हेगारीच प्रमाण काय आहे, बालगुन्हेगारी आहे काय, वेश्याव्यवसाय नष्ट केला असल्याचा चिनी कम्युनिस्टाचा दावा कितपत खरा आहे, बेकारीचा प्रश्न चीननं सोडविला आहे हे खरं आहे ना, गुन्हेगारांना शासन करण्याची कायदेशीर व्यवस्था कशी आहे असे अनेक प्रश्न मी उपस्थित केले. शिवरामकृष्णन्नाही त्यात बराच रस दिसला. विहएतनामविषयी त्यांना विशेष माहिती होती. ते सहज म्हणाले की चीनपेक्षाही विहएतनाममध्ये फारच दारिद्र्य आहे. कारण प्रथम फ्रेंच आणि नंतर अमेरिकन सैन्याच्या आक्रमणाला त्या जनतेला तोंड द्याव लागलं होतं. त्यावेळेला रशियाप्रमाणं चीनही विहएतनामला मदत केली होती. पुढ म्हणजे फेब्रुवारी १९७९ मध्ये विहएतनामला चिनी आक्रमणालाही तोंड द्यावं लागेल याची आम्हांला काय, पण शिवरामकृष्णन्नाही कल्पना असणं शक्य नव्हत !

‘शु त्याच अस आहे की दारू पिण वाईट आहे अस चीनमध्ये कोणीच मानीत नाहीत.’ दारूचदीनाबत बोलताना नारायणन् म्हणाले, “तसा मासाहारही कोणी निषिद्ध समजत नाहीत. बौद्धधर्मीय मासमच्छर खातात हे तुम्हाला माहीतच आहे. पण फारसे

आ.पा.ची. ६

दारुडे इथे नाहीत. कारण दारू पिऊन बेहोश होणं, शिवीगाळ अथवा मारामारी करणं हे इथे समाजविरोधी कृत्य समजल जातं. त्याला शिक्षाही होते.”

“ थोडक्यात म्हणजे रशियासारखा अल्कोहोलिझमचा प्रश्न इथं अजून उपस्थित झालेला नाही. ” शिवरामकृष्णन् यांनी त्यांना पुस्ती जोडली.

“ वेष्ट्या—व्यवसाय नष्ट करण्यासाठी सुरुवातीला इथ फार कडक उपाय अवलंबण्यात आले. कोवळ्या मुलींना फसवून त्यांना या अनैतिक धंद्यात खेचणाऱ्या निगरगट्ट स्त्री-पुरुष व्यावसायिकांना शाघायसारख्या शहरात भरवस्तीत सर्वांच्या समक्ष गोळ्या घालून देहात शासन करण्यात आलं होतं. ” नारायणन् म्हणाले, “ आणि त्या मुलींपैकी बहुतेकींना क्षमा करण्यात आली. इतकंच नव्हे तर त्यांच्यापैकी अनेकांची लग्न करून देण्यात आली, त्यांना काम मिळवून देण्यात आलं. अशा रीतीनं त्याच पूर्णपणे पुनर्वसन केलं गेलं. ”

“ पण म्हणून हा प्रश्न संपूर्णपणे सुटला आहे असं आपण मानणं म्हणजे मनुष्य-स्वभावाच आपल्याला ज्ञान नाही असच म्हणावं लागेल. ” शिवरामकृष्णन् म्हणाले, “ तुम्ही शांवायला जाणार आहात ना ? मग सायंकाळच्या वेळेला शाघाय बीचवर जाऊन जरा बार्काईन पाहा ! ” थोडा वेळ थांबून पुढं तेच म्हणाले, “ अर्थात भाडवल शाही समाजव्यवस्थेत जसं या प्रश्नाच हिडीस स्वरूप सर्वत्र आढळतं तसं ते इथं नाही. साम्यवादी सरकारानी हा प्रश्न जवळ जवळ सोडविला आहे हे मान्यच कराव लागेल. ”

सौ. नारायणन्ही चर्चेत सामील

प्रथम नमस्कार—चमत्कार झाल्यानंतर लगेच सौ. उषाताई नारायणन् या भोजनाच्या व्यवस्थेबद्दल काही सूचना देण्यासाठी आत गेल्या होत्या. त्या परत दिवाणखान्यात आल्यामुळं मी आणखी काही प्रश्न विचारले.

“ मानसिक रुग्ण, बालगुन्हेगारी वगैरेंच प्रमाण चिनी समाजात कितपत आहे ? ” अस मी सौ. उषाताईंना उद्देशून म्हटलं. पण त्या काही बोलणार त्याआधीच शिवरामकृष्णन्नी मला विचारलं:

“ कम्युनिस्ट देशाला तुमची ही प्रथमच भेट दिसते ! ”

“ अहो, केवळ कम्युनिस्ट देशालाच नाही, तर यापूर्वी मी भारताबाहेरच्या दुसऱ्या कोणत्याच देशात गेलेलें नाही. भारतात मात्र आम्ही पुष्कळच फिरलो आहोत. तुमच्या केरळ आणि तामिळनाडूमध्ये सुद्धा. ” मी म्हटलं.

“ मानसिक रुग्ण किंवा बालगुन्हेगार हे फक्त समृद्ध पाश्चात्य देशातच निर्माण होतात. तसे ते निर्माण व्हावेत अशी समृद्धी इथं अद्याप आहेच कुठ ? इथली अर्थ-व्यवस्था कमी मजुरीची आणि कमी खर्चाची (लो वेज्, लो कॉस्ट् इकॉनॉमी) आहे. ”

शिवरामकृष्णन्नी आपल म्हणण पुर केलं.

नतर नारायणन् म्हणाले

“ इथ लोकाना भरपूर काम असतं आणि अन्नही पुरेस असल, तरी जरूरीपेक्षा ज्यादा खायला मिळत नाही. मात्र चिनी लोक कामसू असतात हा समज सर्वसाधारणपणे बरोबर असला, तरी अनेक मजूर कामावर असताना अळंढळ करतात. माझ्या इथच या विल्डिंगच्या दुस्तीच काम सरकारी खात्यातर्फे चालल होतं, त्या वेळेस मी हे निरीक्षण केल आहे. पण याला दुसरीही बाजू आहे. करमणुकीची साधन इथ लोकाना अगदी अल्प खर्चात उपलब्ध असतात, तरुणपिढीही बेकार नसते. सगळ्यानाच कामात गुतबल जातं. म्हणून इकडचा-तिकडचा फारसा विचार करायला लोकाना मोकळेपणाचा नसतो. ”

“ आणि त्याबरोबरच खून, मारामान्या, बलात्कार यासारख्या अपराधांवद्दल प्रारम्भी या लोकानी फार कडक शिक्षा देऊन लोकावर एक प्रकारची जख बसविली आहे. ” उघाताई म्हणाल्या, “ काही महिन्यांपूर्वी पीकिंगमध्येच एक की दोन अमेरिकनाचा भर रस्त्यात खून झाला. त्या गुन्हेगाराला पकडण्यात आलं आणि त्याची तडकाफडकी चौकशी करून त्याला देहान्त शिक्षा देण्यात आली. तो बहुधा ‘ चाडाल चौकडी ’च्या (गॅंग ऑफ फोर्च्या) बाजूचा कोणी तरी अतिरेकी कार्यकर्ता असावा. ”

“ ती एक विशिष्ट घटना होती. मीही त्याबाबत वर्तमानपत्रात वाचल्याच मला आठवत. पण सर्वसाधारणपणे जर एखाद्यान गुन्हा केला तर त्याला शिक्षा देण्याची पद्धत काय असते ? ” वसंतरावानी विचारलं.

“ अत्यंत अडल गुन्हेगार असेल तरच त्याला मॅजिस्ट्रेटसमोर आणतात. ” नारायणन् सांगू लागले, “ नाही तर पुष्कळशा कटकटी कम्यूनमध्ये किंवा नेबरहूड कमिटीत जियल्या तिथच सोडवितात. आणि जरो केस मॅजिस्ट्रेटसमोर आणली तरी पोलिसातर्फे आणि पार्टीतर्फे सर्व पुरावा वगैरे अगोदरच गोळा करून जवान्या घेतलेल्या असतात त्यामुळं निकाल जवळ जवळ ठरलेला असतो. ”

“ त्यामुळच इथ धंदेवाईक असा वक्रीलवर्ग नाही ” शिवरामकृष्णन् यानी त्यांच वाक्य पुर केल

“ होय, मला ते सांगितलं काहींनी नुकतंच. ” वसंतराव म्हणाले.

“ प्रथम गुन्हेगारांनी माफी मागावी अशी त्यांच्या मनाची तयारी करतात आणि मग त्याच शिक्षण करण्याची शिक्षा त्याला फर्मावण्यात येते ! ” सौ. उघाताई म्हणाल्या आम्ही आमच्याजवळ असलेलं रशियन लेखक अलेक्झाडर सोल्झेनित्सिन् याच ‘ द गुलाग आर्किपेलागो ’ हे पुस्तक चाळलेल होतं. त्यामुळं अधिक खुलासा आम्ही विचारला नाही. वसंतरावानी त्या पुस्तकाचा उल्लेख मात्र केला

“ गुन्हेगाराच शिक्षण हा खरोखरी चिनी कम्युनिस्टाचा खास शोध आहे. ” अस

म्हणून नारायणन् हसले आणि सांगू लागले, “गुन्हेगाराचे शारीरिक हाल करण ह ‘असंस्कृतपणाच’ आहे, अस इयं तुम्हाला सागतील. पण विविध वैधअवैध उपायांनी गुन्हेगाराच मनोधैर्य हळूहळू खच्ची करून त्याला तात्त्विक दृष्टीनं पाहता आपण चुकलो आहोत अस वाटायला आणि कबूल करायला लावण यात मात्र आपण त्याच्या स्वाभिमानावर, आत्मप्रतिष्ठेच्या भावनेवर आघात करीत आहोत, असं कम्युनिस्टाना वाटत नाही.” हे सागत असताना नारायणन् याची चीनमधील न्यायपद्धतीविषयीची व शिक्षेच्या पद्धतीविषयीची नापसंती स्पष्टपणे व्यक्त होत होती.

“आम्हाला तुमच्या ओळखीमुळं इथला एखादा तुम्हा वधायला मिळेल का ?” वसंतरावानी विचारलं.

“अहो, तुम्हालाच काय, पण कुणालाच इथला तुम्हा वधायला मिळण शक्य नाही. एडगर स्नो हा विख्यात अमेरिकन लेखक माओंचा इतका मित्र होता, पण त्यालासुद्धा जेल पाहण्याची परवानगी मिळाली नाही.” नारायणन् म्हणाले.

ही त्यांची माहिती चुकीची असावी असं मला वाटलं. कारण एडगर स्नो याला प्रथम नव्हे, पण मागाहून चीनमधील जेलच जीवन पाहायला मिळालं होत असं वाचल्याच मला आठवलं. पण मी तिथं नारायणन् याच्या विधानाला विरोध केला नाही.

“आणि आमच इथ कोणाजवळ खास वजन आहे असं समजू नका तुम्ही. हा शेवटी कम्युनिस्ट देश आहे. इथ सगळ्या गोष्टी ठरलेल्या धोरणानुसारच चालतात त्यात बदल होत नाही. त्यामुळं आम्हालाही त्याची ती चौकट सांभाळूनच आमची कामं करावी लागतात.” आपली असमर्थता नारायणन्नी व्यक्त केली.

“पण आमच्या मानानं तुम्हाला बरच पाहायला-ऐकायला मिळतय असं मला वाटतं.” सौ. उषाताई म्हणाल्या.

“कुटुंबनियोजनाच्या कार्यक्रमाची इथ कशी काय प्रगती आहे ?” विषय बदलण्यासाठी मी खास उषाताईंना हा प्रश्न विचारला. त्या म्हणाल्या

“तसा खेड्यापाड्यांतून या कार्यक्रमाला प्रथम विरोध झाला. अजूनही म्हणावा तितका पाठिंबा जुन्या पिढीकडून मिळत नाही. पण साम्यवादी राजवटीत लहानाची मोठी झालेली जी तरुण पिढी आहे तिला या कार्यक्रमाच महत्त्व पुरेपूर समजून चुकलं आहे अर्थात ज्याचा विरोध असतो, त्यांना सुद्धा समजावून सांगूनच हा कार्यक्रम

अमलात आणतात सक्ती करत नाहीत

मला आश्चर्य वाटलं आणि भारतात १९७५-७६ च्या आणीबाणीच्या काळात घडलेल्या घटनांची आठवण झाली. उषाताई आपण होऊन पुढं म्हणाल्या :

“कुटुंबनियोजनाचा उद्देश साधण्यासाठीच लग्नासाठी मुलीच वय २३ आणि मुलाच २६ ठेवलेलं आहे. त्या वयाच्या पूर्वी तरुण-तरुणी लग्न करू शकत नाहीत.”

नंतर विहणतनामच्या परिस्थितीबद्दल शिवरामकृष्णन्ना वसंतरावानी काही प्रश्न

विचारले. चीनहून परतताना आम्हाला विहएतनाममध्ये चार दिवस उतरून काही पाहता येईल का असं म्हटल्यावर ते म्हणाले.

“ तुम्ही भारतातून निघण्यापूर्वीच भारतातल्या विहएतनामच्या वकिलातीतून तसा विहसा मिळविला असतात, तर ती शक्यता होती. चीन आणि विहएतनाम याचे सध्याचे कटु संबंध लक्षात घेता इथून विहसा कसा मिळणार ? ”

त्याच म्हणणं बरोबरच होत. आम्हाला ते त्यावेळीं तर मान्य झालच, पण चीनहून परतल्यानंतर तर त्याच्या म्हणण्याची सत्यता अधिक पटली

१९६६ ची सांस्कृतिक क्रांती फसली ?

नंतर थोडा वेळ शिक्षण आणि १९६६ ची सांस्कृतिक क्रांती याबाबत चर्चा झाली. श्री. नारायणन् म्हणाले,

“ जगभर गाजलेल्या सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात ज्या तरुणाना शहर सोडून खेड्यात जाव लागलं ते असमाधानी राहिले. एखाद्या शेतकऱ्याच्या मुलाला शाळेत प्रवेश देण्यात अग्रक्रम दिला जात असे, इतकंच नव्हे तर त्याला 'हीरो' बनवून त्याचा अवास्तव गौरव करण्यात येत असे. ”

आदिवासी, हरिजन व मागासलेल्या जाती-जमातींसाठी शैक्षणिक सस्थात आणि सरकारी नोकऱ्यांच्या बाबतीतही राखीव जागा ठेवण्याच भारत सरकारच, तसंच काही राज्य सरकाराच पण धोरण आहे. त्याविरुद्ध तथाकथित उच्चवर्णीय, पण होतकरू तरुणांच्या मनात जी चीड निर्माण होते आणि जी आज आपल्या इथ सर्वत्र उफाळून आल्यासारखी दिसते, तिची मला आठवण झाली. अर्थात शतकानुशतक ज्यांना शिक्षणाची संधी मिळालेली नव्हती, त्यांना ती उपलब्ध करून देण्यासाठी उच्चवर्णीयानी थोडी कळ सोसायला पाहिजे अस आमच मत आहे. हीच गोष्ट चीनमध्ये सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात बडली. पुस्तकी शिक्षणाच उगाच वाढवून ठेवलेलं महत्त्व कमी करण हे माओंच्या प्रेरणेन सुरू झालेल्या सांस्कृतिक क्रांतीच एक अंग होत.

“ पण मग अशी खास संधी ज्या शेतकऱ्यांच्या मुलाना दिली जाते तिचा ते फायदा घेतात ना ! त्यांच्यात उच्च शिक्षणाची आकांक्षा निर्माण होते की नाही ? ”

“ छे: हो, कुठले शिकताहेत ते ! १० व्या इयत्तेनंतर शिक्षण सोडून कम्युन्समध्येच परततात ते. ” शेतकरी मुलांच्याबद्दल माझ्या मनात सहानुभूती आहे हे पाहून सौ. उषाताईनीच आपली नाराजी व्यक्त करीत म्हटल.

“ असं का बर व्हाव ? उच्च शिक्षणाचे फायदे त्यांना दिसत नाहीत का ? ” मी विचारल.

“ हे पाहा, उच्च शिक्षण घेऊनसुद्धा इथ चीनमध्ये पैसा अधिक थोडाच कमावता

येणार आहे ? ” नारायणन्नी पटकन् उत्तर दिलं.

कमावलेल्या सपत्तीवर व्यक्तिगत मालकी राहणार नाही, हे माहीत असतानाही केवळ राश्ट्रोन्नतीसाठी अधिक काम केल पाहिजे, अधिक उत्पादन केल पाहिजे आणि अधिक सपत्ती निर्माण केली पाहिजे ही भावना क्रांतिकाळात असते. ज्यानी क्रांती घडविली त्याच्यांत ती वृत्ती बाणलेली असते. पण त्यानंतरच्या पिढीत ती भावना दृढमूल करण कठीण जातं असा अनुभव आहे. किबुट्झच्या काही वयोवृद्ध व्यू कार्यकर्त्यांनी वसंतरावना इस्राइलमध्ये आपला असाच अनुभव सांगितला होता, त्याचा त्यानी या सदर्भात उल्लेख केला. किबुट्झसारख्या सामूहिक शेती-प्रयोगाच जेवढ आकर्षण त्या जुन्या पिढीला होत, तितक ते नव्या पिढीला राहिल नव्हतं असा त्या कार्यकर्त्यांच्या म्हणण्याचा सूर होता. क्रात्युत्तर काळात सुखासीनता येण हीही गोष्ट मनुष्य-स्वभावाला धरूनच आहे. आणि म्हणूनच क्रांतीची धार सतत पाजळवीत ठेवायला पाहिजे. ‘ सतत क्रांतीची ’ (परमनट् रेव्होल्यूशनची) कल्पना यातूनच उद्भवली आहे. वसंतरावानी आपले विचार थोड्या विस्तारान मांडले.

भोजनाची तयारी झाल्याची सूचना मिळाल्यामुळ गप्पा तिथच थांबल्या. उघाताईनी आमच्यासाठी खास शाकाहारी भोजन तयार करविल होतं. चीनमध्ये प्रवेश केल्यापासून चांगल शाकाहारी जेवण हे तिथच काय ते मिळाल.

बोलता बोलता उघाताईनी मोरारजीभाईबद्दल आपली एक आठवण सांगितली. १९७६ साली पीकिंगमध्ये नेमणूक होण्यापूर्वी केव्हा तरी श्री. नारायणन् जपानमध्ये की कुठ होते. आणि मोरारजीभाई देसाई त्या देशाला भेट देणार होते. त्यांच्या जेवणाची व्यवस्था करण्याच काम उघाताईकडे आल होत. मोरारजीभाईंच्या आहारा-विषयक पथ्यपाण्याची, त्याना काय चालत, काय चालत नाही याची त्यानी अगोदरच वारकाईन चौकशी करून माहिती काढली. त्याच्यासाठी बनविलेल्या वस्तू त्याना आवडतील की नाही अशी उघाताईना शका होती. पण ती खोटी ठरली आपल्याला त्यावेळी खूप मेहेनत पडली खरी, पण मोरारजीभाईंना सतोष वाटला, या गोष्टीचा उघाताईनी जेवताना मोठ्या अभिमानानं उल्लेख केला. मोरारजीभाईंच्या साध्या राहणीच आणि व्रतनिष्ठेच त्यानी आदराने वर्णन केल. पण गांधीवाद्यांची पथ्य सांभाळण जरा कठीणच असत असाही एक ओझरता टोमणा मात्र त्यानी मारला. आम्हालाही तो लागू होत होता की काय या शकेन, मी गमतीनं पण मुद्दाम म्हटल

“ मग आमच्यासाठीसुद्धा तुम्हाला असाच चास पडला की काय ? ”

त्यावर त्या म्हणाल्या

“ छे. ! छे: ! ह्याच्या सक्टेरींनी मला सांगितल की तुमच पथ्य म्हणजे केवळ शाकाहार व मद्यनिषेध एवढ्यापुरतच मर्यादित आहे, मिरची, मीठ वगैरे सर्व तुम्हाला चालत. म्हणजे मग काहीच प्रश्न नव्हता. मला विशेष वेगळ काही कराव लागल

नाही. ”

आम्ही कोणतच ' पेय ' घेत नाही, याचा जेव्हा शिवरामकृष्णन् यानी जेवता जेवता थोडा गमतीनं उल्लेख केला, त्यावेळी मात्र मला असं वाटलं की आमच्यामुळ त्यांची याबाबतीत थोडी अडचण झाली की काय ! पण मी माझी शका बोलून दाखविली नाही.

चीनमधील एकतर्फी वृत्तवितरण

भोजनोत्तरही पुन्हा थोड्या गप्पा झाल्या. चीनमध्ये १९७६ पर्यंत आणि १९७८ च्या जानेवारीपर्यंतसुद्धा कम्युनिस्ट् आणि मित्र राष्ट्रांमध्ये पाहुणे सोडल्यास अन्य कुठल्याही देशातल्या पर्यटकाना फारस हिंडून देत नसत. त्यामुळ चिनी जनतेचा परदेशी माणसांशी फारच थोडा संबंध येत असे. त्याच कारण असं होतं की भिन्न समाजव्यवस्था असणाऱ्या देशातील लोकांना जर चिनी लोकात मिसळू दिलं, तर त्यांच्याशी बोलल्या-चालल्यामुळ नागरिकांचा बुद्धिभेद होईल, त्यांना चिनी साम्यवादी सरकारन प्रचारातून पढविलेल्या काही गोष्टींबाबत शका येऊ लागेल अशी भीती होती. हुकूमशहाना आणि हुकूमशाही राजवटींना भिन्न विचाराच, भिन्न समाजव्यवस्थेतील परिस्थितीविषयीच्या माहितीच नेहमीच भय वाटत असतं असा एकंदर चर्चेचा सूर होता.

“ पण मग चीनमध्ये नागरिक जागतिक घडामोडींविषयी पूर्ण अधारात असतात का ? ” मी विचारलं.

“ अगदी तसंच काही नाही. बाहेरच्या जगातल्या ज्या घडामोडींचा चीनच्या नागरिकांवर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही, अशा बातम्या ' पीपल्स डेली ' (येन मिन यीषाओ) या त्यांच्या अधिकृत दैनिकात आणि रेडिओवरही संपादित करून दिल्या जातात. बाकीच्या बातम्या एक तर अजिबात गाळल्या जातात किंवा त्या सरकारला पाहिजेत तशा बदललेल्या स्वरूपात लोकांपुढे ठेवल्या जातात. ” नारायणन् म्हणाले.

“ हा, एक आणखी गोष्ट आहे. ' शिन ख्वा ' ह्या सरकारी वृत्तसंस्थेमार्फत एक बुलेटिन निघत असतं. पण त्याच संक्युलेशन चिनी साम्यवादी पक्षाचे सदस्य, सरकारी अधिकारी वगैरेपुरतच सुद्धा मर्यादित ठेवल जातं ” शिवरामकृष्णन् म्हणाले. पुढे त्यांनी आणखी माहिती दिली : “ त्या बुलेटिनमध्ये थोडक्यात पण बाहेरच्या घडामोडींविषयी सर्व बातम्या विशेष संपादन न करता दिल्या जातात हेतू हा की निष्ठावत पक्षसदस्य आणि सरकारी अधिकारी यानाही जर सर्वसामान्य जनतेप्रमाणे बाहेरच्या घडामोडींबाबत अधारात ठेवलं तर त्यांना चीनच्या हिताच्या दृष्टीनं धोरणविषयक योग्य निर्णय घेण शक्य होणार नाही. ”

दुपारचे अडीच वाजत आले होते. आमचा मार्गदर्शक आमच्यासाठी गाडी घेऊन परत आला होता आणि खाली आमची वाट पाहत होता. म्हणून आम्हाला आवडेल असं भोजन तयार केल्याबद्दल मी उषाताईंचे तर आभार मानलेच, पण नारायणन् आणि शिवरामकृष्णन् यानीही आमच्याशी चर्चा करून आम्हाला बरीच माहिती दिल्याबद्दल आणि आपली मत काहीशा मोकळेपणाने सांगितल्याबद्दल आम्ही त्या दोघाबाबतही कृतज्ञता व्यक्त केली. श्री नारायणन् तर मला विशेष मोकळे आणि निरहकारी वाटले. गुजरातचे सुप्रसिद्ध साहित्यिक आणि साहित्य अकादमीचे अध्यक्ष श्री. उमाशंकर जोशी आणि श्री. यशवतराव चव्हाण या दोघाना मी दिल्लीत वेगवेगळ्या वेळी भेटले असता बोलण्याच्या ओघात त्या दोघानीही नारायणन् याच्या स्वभावाबाबत जे प्रशंसोद्गार काढले होते ते खरे असल्याच प्रत्यतर प्रत्यक्ष भेटात मला आलं.

भारतीय म्हणून कम्यूनमध्ये स्वागत !

त्यानंतर लगेच दुपारी तेथूनच आम्ही 'सचीचिंग येनमिन क्रूगश (नित्य-हरित सामूहिक शेतीवसाहत) या कम्यूनकडे निघालो. पीकिंगपासून २० किलोमीटरवर वसलेलं हे कम्यून चांगलं भरभराटीला आलं आहे तिथल्या रेव्होल्यूशनरी कमिटीची उपाध्यक्षा वांग श्यू-यिंग हिन ठराविक पद्धतीनं आमचं स्वागत केलं. चाळिशीच्या वरातली असावी ती. आतापर्यंतच्या अनुभवामुळं त्या स्वागतातला शब्दन् शब्द आम्हाला पाठ झाला होता

“भारतातून आलेल्या आमच्या या मित्राच सर्वप्रथम नित्य हरित कम्यूनच्या सदस्यातर्फे आम्ही स्वागत करित आहोत. आपल्या आगमनात आम्हाला आनंद झाला आहे.”

चीनच्या दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जा किंवा पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जा, कुठल्याही कम्यूनमध्ये जा, शहरातल्या मोहल्ल्यात जा, एखाद्या जुन्या धार्मिक समाधिस्थानाला जा, म्यूझियम बघायला जा, कारखाना पाहायला जा, कॉलेजात जा, विश्वविद्यालयात जा, तुम्ही पोचण्यापूर्वी तिथे तुमच्या भेटीबाबतची फोनन पूर्वसूचना जाणारच. आणि ठराविक पद्धतीनं ठराविक शब्दात तुमचं स्वागत होणारच. तुमच्याऐवजी ऑस्ट्रेलियन किंवा झारियन किंवा पाकिस्तानी लोक गेले, तर फक्त त्या देशाच नाव प्रारंभी भारता-ऐवजी वेतलं जाईल इतकंच. पाच वर्षांपूर्वी कुणी गेले असतील तरी त्याच तसच आणि त्याच शब्दात स्वागत झालं असेल आणि यापुढे पाच वर्षांनंतर गेले तरी तसच होईल असं मला वाटतं ! हुकुमशाही राष्ट्रातील टोकळेबाजपणाचाच तो एक लहानसा नमुना होता. आपल्याकडे असं होणार नाही. 'अतिथिदेवो भव !' म्हणून

स्वागत सगळीकडेच होईल. पण एखाद्या सस्थेत अस, तर दुसऱ्या सस्थेत तस, एखाद्या कार्यकर्त्यांच्या घरी भरपूर आदरातिथ्य, तर दुसऱ्याच्या घरी काटकसरीच असे स्वागताचे वेगवेगळे अनुभव येतील परदेशी पाहण्याला. शिवाय प्रत्येक ठिकाणी चर्चेतही-विविधता असल्याच आढळून येईल. तसं चीनमध्ये नव्हतं.

वाग र्यू-यिंग यानी प्रथम आम्हांला त्या कम्प्यूनची माहिती दिली. त्या कम्प्यूनमध्ये १०,००० कुटुंब सामील झालेली असून त्याची लोकसंख्या सुमारे ४०,००० आहे. त्याची एकूण जमीन २६६७ एकर असून ती १४ प्रोडक्शन ट्रिगेड्समध्ये विभागलेली आहे. शेतीसाठी लागणारी छोटी अवजार बनविण्याचे व इतर १२ कारखाने कम्प्यूनमध्येच काढलेले आहेत. कम्प्यूनच्या मालकीचे १८० ट्रॅक्ट्स असून ७० मोठे आणि ३०० लहान ट्रॅक्टर्स त्याच्याजवळ आहेत. शेती अवजाराच सशोधन करणार एक केन्द्रही त्यांनी चालविलेले आहे. कम्प्यूनमधल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी १८ प्राथमिक आणि ७ माध्यमिक शाळा आणि ५८ बालवाड्या व अर्मकगृहे कम्प्यूनतर्फेच चालविली जातात. शिवाय कम्प्यूननं १४ वैद्यकीय मदत केंद्राची सोय करून ठेवलेली आहे. तिथे कम्प्यूनच्या सभासदाना जवळ जवळ विनामूल्य औषधोपचार केले जातात.

“कम्प्युनिस्ट् पक्षाच्या पाचव्या ऐतिहासिक अधिवेशनाच्या अचूक मार्गदर्शनानुसार आम्ही आता झपाट्यान यांत्रिकीकरण करणार आहोत.” अस वाग यानी शेवटी मोठ्या आत्मविश्वासान सांगितलं.

कम्प्युनिस्ट् पक्षाची सगळी अधिवेशनं ‘ऐतिहासिक’च असायची आणि त्याच मार्गदर्शनही ‘अचूक’च असायच हेही आम्हाला आता पाठ झालं होतं.

बेअरफूट डॉक्टरांच्या द्वारा खेडुतांच आरोग्य

कम्प्यूनच्या स्वागतकक्षापासून जवळच असलेल्या एका वैद्यकीय केंद्रात आम्ही गेलो तेव्हा तिथे दोन तरुण ‘अनवाणी डॉक्टर्स’ (बेअरफूट डॉक्टर्स) रुग्णांना औषध देत होत्या. केंद्रात प्रवेश केल्याबरोबर समोर एका मोठ्याशा कपाटात किती तरी मुळ्या, पाला, शेंगा अशी झाडपाल्याची वाळविलेली औषधं छोड्या छोड्या खणात ठेवलेली आढळली. डॉक्टरणींच्या वागण्या-बोलण्यात उत्साह नुसता ओसडत होता. आत इजेक्शन्स आणि काही औषधं ठेवण्यासाठी रेफ्रिजरेटर होता. मायक्रोस्कोप्, अॅक्युपंकचरच्या सुया वगैरे होत्याच. त्या दोघींच्या पायात पायमोजे, सॅण्डल्स होत्या, तरी त्यांना ‘अनवाणी डॉक्टर्स’ अशी संज्ञा का दिली जाते हा प्रश्न मी वागना विचारला.

“त्याच कारण डॉक्टरकीचा रीतसर ५, ६ वर्षांचा अभ्यासक्रम या अनवाणी डॉक्टर्सनी पुरा केलेला नसतो. खेड्यापाड्यात सर्वत्र हिंडून प्रथमोपचार करण्याच मामुली शिक्षण त्यांना सहा महिने दिलं जातं आणि त्या कामाला सुरुवात करतात. खेड्यांत

हिंडत असता त्यांना एखादा गभीर आजार असलेला रुग्ण आढळला तर त्याला त्या जवळच्या मध्यवर्ती हॉस्पिटलमध्ये पाठविण्याची व्यवस्था करतात. मधून मधून त्यांचे उजळणी वर्ग (रिफ्रेशर् कोर्स) घेऊन त्यांचे ज्ञान वाढविण्याचा आणि ते ताज ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. डॉक्टर्स फावल्या वेळात कम्यूनच्या शेतीतही काम करतात. त्यावेळी त्यांच्या पायांत वूट वगैरे नसतात. त्या अस काम करीत असतात ते पाहून एका परदेशी पाहुण्याने त्यांना ' अनवाणी डॉक्टर्स ' ही संज्ञा दिली आणि मग तेच नाव रूढ झालं. चिनी भाषेत आम्ही त्यांना ' छी चियाव ईशंग ' म्हणतो. ”

“ ‘ अनवाणी डॉक्टर्स ’ बहुधा स्त्रियाच असतात का ? ” मी विचारलं.

“ तसा काही नियम नाही. पण ७५, ८० टक्के स्त्रियाच या कामात आहेत ” वागबाई म्हणाल्या, “ खेडूत स्त्रियाच्यात या संततिनियमनांचही काम करतात. ”

कम्यूनच्या शेती-वागायत भागात चकर मारताना एक तरुणी शेतात भाजीवर जतुनाशक द्रवाची फवारणी करताना आढळली. जतुनाशक पावडर पाण्यात मिसळताना तिच्या हातून शेताच्या कडेला ती थोडी साडलेली आढळली. वागबाईंचे लक्ष तिकडे गेल्याबरोबर त्यांनी काही न बोलता तिथे जाऊन ती पावडर गोळा केली आणि तिथेच पडलेल्या एका कागदाच्या तुकड्यात ती भरून पावडरच्या पोत्यात नेऊन टाकली ! आपण एवढ्या मोठ्या कम्यूनच्या उपाध्यक्षा आहेत अशी ऐट त्या बाईंना नव्हती. शिवाय वैयक्तिक काटकसर पै-पैशानी करणारी माणसं सार्वजनिक किंवा सस्थेच्या मालकीच्या वस्तूविषयी बहुधा बेफिकिरी दाखवितात आणि सार्वजनिक, सरकारी पैशाची उधळपट्टी करतात. वाग बाई तशा दिसल्या नाहीत. त्या एवढ्याशा गोष्टीवरूनही त्यांची कर्तव्यतत्परता आमच्या लक्षात आली व आम्हाला त्यांच्याविषयी आदर वाटला.

फळवाग विभागाची देखरेख चाव व्हे-फन नावाच्या एका प्रौढ महिलेकडे होती. त्या बाई १७ वर्षे त्या कम्यूनच्या फळ विभागात काम करीत असून त्यांचे यजमान कॅन्टनला एका फॅक्टरीत नोकरीला आहेत अस त्यांनी सांगितलं. त्या बाईंना ५० युअॅन (अंदाजे २५० रुपये) आणि त्यांच्या पतीला ६० युअॅन (३०० रुपये) मिळतात असंही त्या म्हणाल्या त्यांच्या हाताखाली त्या विभागात सुमारे १०० माणसं कामाला असून त्यात ७० स्त्रिया आहेत अस वागनी आम्हाला सांगितलं. ही सर्व माहिती घेत असतानाच चाव बाईंच्या हाताखालच्या एका तरुण मुलीने एका टोपलीत १५-२० उच्चम मोठी सफरचंद आणून ठेवली. ती आम्ही खावीत म्हणून वागबाईंचा आग्रह सुरू झाला. जेवण झाल्याला पुरे चार तासही झाले नव्हते. तरीसुद्धा आम्हाला एकएक सफरचंद खाव लागलंच. उरलेल्यातली दोन-तीन आम्ही बरोबर घेतल्यावर कुट त्या दोघींना बर वाटलं. ल्यून तर दोन सफरचंद तिथेच खाल्ली ! आम्ही गेलो होतो तो मोसम सफरचंद, नास्पती वगैरे फळाचा होता

वृद्धांच्या जीवनात निश्चितता

परत येताना वाटेत शेताच्या बाजूला भाताच्या जुन्या पेंढ्यान शाकारलेल्या झोपड्या दिसल्या. त्या कोणाच्या म्हणून विचारता उत्तराची वागनी टाळाटाळ केली असं मला वाटलं. नंतर त्यांनी आपण होऊन आम्हाला एका वयोवृद्ध कम्यून सदस्याच्या घरी नेलं. बाईच्या ऑफिस जवळच ते घर होतं. स्यू टिंग-तुंग नावाच्या त्या म्हातारबाबाचा प्रथम परिचय करून दिल्यानंतर बांगनी म्हटलं की त्याच्या या कम्यूनमध्ये वृद्ध समासदाना पाच गोष्टींची शाश्वती दिली जाते. अन्न, वस्त्र, निवारा, औषधोपचार आणि मरणोत्तर अंत्यसंस्कार या त्या पाच गोष्टी होत. ल्यून इंग्रजीत त्यांना 'फाइव्ह गॅरंटीज्' म्हणतात असं सांगितलं. या पंचविध हमींमुळं वृद्धांच्या जीवनात निश्चितता निर्माण झालेली आहे. याच नव्हे, तर इतरही कम्यूनमध्ये आणि कारखान्यामध्ये वृद्धांना या पाच गोष्टींची हमी दिली जाते. मुळात चीनमध्ये कॉन्स्युशिअस्ची विचारसरणी प्रभावी होती त्याच्या विचारानुसार मुलामध्ये आपल्या आईबापाविषयी आणि अन्य वृद्धां-विषयी आदराची भावना असली पाहिजे. म्हातारपणामुळं काम न करू शकणाऱ्या वृद्ध मंडळींची कम्यूननं किंवा फॅक्टरीन अशी हमी घेतल्यामुळ तरुणांना वृद्ध व्यावहारिक दृष्ट्याही नकोसे वाटत नाहीत. म्हणून साम्यवादी चीनमध्येसुद्धा कुटुंबव्यवस्था अजून तशी मोडकळीला आली नाही. आपल्याकडे अलीकडे वृत्तपत्राकडे येणाऱ्या पत्रा-तून वृद्धाश्रमाची कल्पना सुचविली जात आहे त्याची मला आठवण झाली.

स्यू टिंग-तुंग मोठे खुशीत दिसले. जुन्या चिनी पद्धतीचा एक लहानसा पाईप ते ओढीत होते. ८० वर्षांचे असूनही म्हातारबाबा मला चांगले खुटखुटीत वाटले. आपल्याला लिहिता-वाचता येतं हे सांगण्यात त्यांना अभिमान वाटत होतासं दिसलं. ते म्हणाले

“ लहानपणी मी कुठ्यासारखं पशूचं जीवन जगत होतो. आता माझ्या या घरावर कौलारू छप्पर आहे. ”

बोलता बोलता त्यांनी तंबाखू वेढला, तो पाईपमध्ये भरला, मध्येच ते स्वतःशी हसले. त्यांनी एक झुरका घेतला आणि ते पुन्हा बोलू लागले

“ मी मालकाकडे गुलामासारखं काम केलं. पण मला मोबदला काय मिळत होता ? काहीच नाही. जमीनमालकाच्या आणि त्याच्या मुलाच्या अगात रेशमी कपडे आणि माझ्या अगात जाडीभरडी लकतर ! जेमतेम खायला मिळायचं मजुरीतून ”

“ साम्यवादी क्रांती सफल झाल्यानंतर जेव्हा जमीनवाटप झालं तेव्हा तुम्हाला जमीन मिळाली की नाही ? किती मिळाली ? ” वसंतरावानी विचारलं.

‘ चीनमध्ये कसेल त्याची जमीन पुन्हा कशी झाली ? ’ (हौ द टिलर्स गॉट् बेक् देअर् लॅण्ड् ?) हे पीकिंगहूनच वीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेलं चोपडं आमच्या छोट्याशा

प्रथाल्यात अजूनही आहे. ते आम्ही त्याच वेळी वाचलेल होत. वसंतरावाचा प्रश्न त्या अनुषंगानं होता.

पण या प्रश्नाच उत्तर देताना म्हातारखुवा गडबडले. त्याची स्वतःची थोडीशी जमीन होती. म्हणून त्यांना फेरवाटपात फारशी नवीन जमीन मिळाली नव्हती. अगदी जे भूमिहीन होते त्याच्यात ती वाटली गेली होती. वागबाई आणि आमचा अनुवादक ल्यू दोघंही थोडी वेचैन झाल्यासारखी दिसली. ल्यू ठिंग-तुंग वृद्धत्वामुळं थोडे बहिरे झालेले होते.

“तो तुमचा जमीनदार आता कुठ आहे ?” हा माझा प्रश्न ल्यून अनुवादकाना जरा मोठ्यानं ओरडूनच विचारला.

“होय, तो जमीनदार अजून हयात आहे.”

ल्यू म्हणाले.

“पण आता तो काम करीत नाही, म्हातारा झालाय. जेव्हा तो काम करीत होता, तेव्हातुद्धा आमच्या इतकं काम त्याला होत नसे. पण तरी त्याला मजुरी मात्र आमच्या इतकीच मिळायची.”

बोलता बोलता त्यांनी वागबाईकडे पाहिल. वागबाई मध्येच उठून जवळच असलेल्या आपल्या न्बोलीकडे जाऊन आल्या होत्या. येताना त्यांनी हातात लोकरीचा स्वेटर विणायच साहित्य आणल होत. म्हातारखुवा आता आणखी काय सांगतील, जमीनदाराच्या नातेवाइकाना मुक्तिसेनेन टार मारल वगैरे घटना सांगतील की काय अशा चिंतेन त्या ल्यूकडे बघत होत्या. आम्ही ल्यूला इंग्रजीत सांगितलं की जमीनवाटपाच्या वेळी विरोध करणाऱ्या जमीनमालकाना जाहीरपणे गोळ्या घालून ठार मारल असं आम्ही त्या चिनी सरकारच्या चोपड्यात वाचल होतं. पण कुठल्याच कम्यूनमध्ये किंवा अन्यत्रही कोणीच कार्यकर्ता कसा त्या ‘क्रातिकारी’ घटनाचा उल्लेख करीत नाही ? ल्यू म्हणाला की त्याला स्वतःला हा इतिहास काही माहीत नाही. त्याचा त्यावेळी जन्मही झालेला नव्हता वगैरे. आम्ही पाहिल की मुद्दा अधिक ताणून धरण्यात अर्थ नव्हता. वसंतरावांनी मला तसं मराठीत सांगितलं आणि विषय बदलण्याकरिता त्यांनी म्हातारखुवाना विचारल की त्यांनी माओ त्से-तुंगना पाहिल होतं का ? लगेच वागबाईच्या चेहऱ्यावरची अस्वस्थता गेली. म्हातारखुवा म्हणाले

“नाही. आमचे महान नेते माओ चूशी याना पाहायच भाग्य मला लाभलं नाही, पण १९४९ च्या पूर्वाच्या घामधुमीत जन मुक्तिसेनेचे (पीपल्स लिबरेशन आर्मीचे) काही सैनिक काही दिवस माझ्या झोपडीत राहिले होते.”

म्हातारखुवाची अधिक ‘उलट तपासणी’ वेणं शिष्टाचाराच्या दृष्टीनंही योग्य नव्हत असं आम्हाला वाटल आणि म्हणून आम्ही वागबाईंना आपण आता तेथून निघाव म्हणून सुचविलं.

सामूहिक शेतीतही थोडी खाजगी लागवड

तेथून निघाल्यावर वाटेत आम्ही वागवाईना विचारल की कम्यूनमध्ये सभासदाना खाजगी कसणुकीसाठी जमिनीचे लहान लहान तुकडे देतात ना ? त्या ' होय ' म्हणाल्या. त्यावर आम्ही ते बघण्याची इच्छा दर्शविली. त्यानी त्याच्या स्वतःच्या खोलीपासून सुमारे १५० पावलावर आम्हांला नेलं. तेवढ्यात वसंतरावानी ल्यूला विचारल की एका सदस्याला खाजगी कसणुकीसाठी जमीन देण्याच साधारण प्रमाण काय असत ? त्याने वागवाईना विचारून सांगितल की साधारणपणे २० माणसाना फक्त एक मू जमीन खाजगी प्लॉट म्हणून देण्यात येते. वसंतरावानी गणित केल. एक मू म्हणजे हेक्टरचा पधरावा हिस्सा अथवा $\frac{1}{2}$ एकर. एका एकरात ४० गुठे बसतात. म्हणजे बीस सदस्याना फक्त सहा, साडेसहा गुठे जमीन मिळते. अर्थात आम्हाला ही फारच कमी वाटली. कारण या हिशेबानं एका व्यक्तीच्या वाढ्याला फक्त $\frac{1}{3}$ गुंठाच जमीन येईल. गुठा म्हणजे ३३ फूट लांबीचा व ३३ फूट रुंदीचा चौरस जमिनीचा तुकडा. त्याचा $\frac{1}{3}$ हिस्सा म्हणजे एका सदस्याच्या ताब्यात कम्यूनच्या सामूहिक जमिनीपैकी फक्त ११ फूट रुंद व ३३ फूट लांब एवढ्याच क्षेत्रफळाचा जमिनीचा तुकडा मिळणार. इतक्यात वागवाईनी भाजीपाल्याची लागवड असलेला एक प्रायव्हेट प्लॉट आम्हाला दाखविला व तो सात माणस असलेल्या कुटुंबाकडे खाजगी कसणुकीसाठी आहे म्हणून सांगितलं. कैनाडला आम्ही आश्रमशेती करतो; त्यामुळं जमिनीकडे पाहून तिच्या क्षेत्रफळाचा अंदाज आम्ही करू शकतो. वागवाईनी दाखविलेला प्लॉट जवळ जवळ सहा सात गुठे होता ! एका सदस्याला जवळ जवळ एक गुठा म्हणजे १०८९ वर्गफूट क्षेत्रफळाइतकी जमीन वाढ्याला येत होती असा निष्कर्ष निघाला ! अर्थात हीही काही फार जमीन म्हणता येणार नाही. पण मुळात कम्यूनच्या सभासदाना स्वतःची खाजगी जमीन ठेवण्याची व कसण्याची इच्छा होते, हे कबूल करणच कम्यूनमधील सामूहिक शेतीच्या पद्धतीच गुणगान करणाऱ्या साम्यवादी कार्यकर्त्यांना जड जातं म्हणून खाजगी कसणुकीसाठी जी जमीन खरोखरी दिली जाते त्यापेक्षा ती कमी दिली जाते अस असत्य सांगण्याचा मोह त्याना होतो हे उघड आहे. तो प्लॉट पाहिल्यानंतर आम्ही आमची मोटरगाडी उभी होती तिकडे निघालो. तेवढ्यात म्हातारबुवा आम्हाला निरोप द्यायला आले. आम्ही त्याचे व वागवाईचे आभार मानले आणि ' चाय चिएन, चाय चिएन ' म्हणत गाडीत बसलो. पीकिंगला होटेलमध्ये परत येईपर्यंत काळोख पडला होता.

दुसऱ्या दिवशी पीकिंग शहराच हवामान तितकंस चांगलं नव्हतं. सकाळपासून आकाश ढगाळलेलं होतं. विस्तीर्ण रस्त्याच्या दोन्ही बाजूना उंच खांबावर कलिंगडाच्या आकाराचे, पण पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रासारखे दिसणारे व एकेका ठिकाणी आठआठ असलेले मोठमोठाले शुभ्र दिवे अजून विझविले गेले नव्हते.

ठरल्याप्रमाणे ल्यू आम्हाला नेण्यासाठी बरोबर आठ वाजता आला, ठिअेन आन-मेन चौकात जाऊन सकाळीच 'माओ स्मारक हॉल' पाहायचा आणि तिथून लगेच 'ग्रेट वॉल्' (मोठी भिंत) बवण्यासाठी निघायच असा त्या दिवसाचा दुपारपर्यंतचा कार्यक्रम ठरला होता.

माओंच भव्य स्मारक

प्रतिबंधित नगरीच्या ठिअेन आन-मेन दरवाज्यातमोरच्या त्याच नावाच्या चौकावरून आम्ही एकूण सात-आठ वेळा तरी आलो-गेलो असू. दुरूनही उठून दिसणारे मार्क्स, एंगल्स, लेनिन् आणि स्टॅलिन यांचे फोटोही आता चागलेच परिचयाचे झाले होते. गाडीतून आणि पायी फिरताना दक्षिणेला असलेली माओ स्मारकाची भव्य चौकोनी इमारत दुरून पाहिली होती. पण आज त्या इमारतीत आत जाऊन माओंच्या शवाच दर्शन घ्यावयाच होतं. गाडी त्या इमारतीपासून बरीच दूर थांबविली गेली कारण कोणतीही गाडी त्या इमारतीजवळ जाऊ दिली जात नव्हती.

ठिअेन आन-मेन चौक फारच प्रचंड आहे. माझ्या समजुतीप्रमाणे मॉस्कोमधला 'रेड् स्क्वेअर्' ही इतका विस्तीर्ण नसेल, आपल्याकडच्या १५ ऑगस्टप्रमाणे दरवर्षी या चौकात १ ऑक्टोबरला चीनच्या मुक्तिदिनाचा वार्षिकोत्सव मोठ्या थाटामाटाने साजरा केला जातो. माजी पंतप्रधान चौ एन-लाय जेव्हा दिवंगत झाले तेव्हा त्यांच्या मृत देहावर फुलं अर्पण करण्यासाठी इथ लोकांच्या झुडीच्या झुंडी आल्या होत्या. परंतु त्यावेळी 'चाडाल चौकडीन' त्यांना तसं करायला प्रतिबंध करणारे आदेश दिले होते. लोकानी मात्र चौ एन-लायवरची आपली भक्ती व्यक्त करण्यासाठी ते आदेश झुगारून देऊन फुलं अर्पण केलीच आणि अशा रीतीने त्या चौकाच्या इतिहासात एक महत्वाची भर टाकली होती. शेवटी ९ ऑक्टोबर १९७६ रोजी माओ स्ने-तुंग वारले आणि सत्ता हस्तगत करण्यासाठी 'दुष्ट चतुष्टया' नं देशात धुमाकूळ घातला. परंतु ६ नोव्हेंबरला पीकिंगमध्येच त्या चौघाना अटक झाली, तेव्हा याच चौकात लाखोंच्या संख्येनं जमून लोकांनी आपला आनंद व्यक्त केला होता. अशा या भव्य चौकात माओंच्या स्मरणाची ती भव्य इमारत कोणाचही लक्ष अगदी सहज वेधून घेते. तिची उंची १०० फूट आणि लांबी रुंदी प्रत्येकी ३१५ फूट आहे. चार कोपण्याचे चार आणि चार बाजूंचे प्रत्येकी दहा आहेत त्यात सर्वांच्या अभिनिवेशानं उभे ठाकलेले शेतकरी व कामगार स्त्री-पुरुष आहेत ठिअेन आन-मेनच्या दिशेला एक उंच हुतात्मा स्मारक-स्तंभ आहे.

आम्ही त्या स्तंभाच्या जवळ गेलो लो हजार-दोन हजार चिनी नागरिक तिथे

चारचारच्या रागा करून अत्यंत शिस्तीन उभे असल्याच आम्हांला दिसून आलं. सगळ्यांचे कपडे एकजात सारखे ! निळ्या रंगाची विजार आणि बंद गळ्याचा निळ्या रंगाचा कोट. एका बाजूला चाळीस-पन्नास परदेशी पर्यटकही उभे होते. त्यात गौरे लोक बरेच होते. ल्यून आम्हाला त्या सगळ्यांच्या पुढं नेऊन उभं केलं. चिनी नागरिकांना आत सोडण्यापूर्वीच आम्हाला आत सोडण्यात आलं. आम्ही संख्येन थोडे असल्यामुळे आमची राग संपताच चिनी नागरिकही आत आले. हॉलकडे नेणाऱ्या वाटेच्या दोन्ही बाजूला डाळिंबाची झाडे ओळीन लावण्यात आली होती. आणि नवल अस की ती झाडे केवळ पाच-सहा फूट उंचीची असूनसुद्धा त्यावर लालभडक, सुंदर लहान-मोठी फळ लागलेली होती.

चिनी नागरिकांना शिस्तीत उभं करण्यासाठी सगिनी धारण केलेले पोलीस जागोजागी होते. तसंच स्मारक-गृहाच्या समोरही काही सशस्त्र द्वाररक्षक होते. कडक शिस्त व शांतता यामुळे एक प्रकारचा दबदबा निर्माण केला जात होता. चिनी नागरिक काहीच बोलत नव्हते. परदेशी पर्यटक मात्र आपआपसात हळूहळू कुजबुजत होते. तरी तेही नाही म्हटलं तरी आमच्या मागून दोनदोनच्या रागांनीच आणि अगदी शिस्तीन पुढं पुढं सरकत होते. ती शांतता, तो थाट, ती भव्यता, ती शिस्त आणि तो दबदबा पाहून मनात विचार आला की आपल्या इथ दिल्लीला महात्मा गांधींची समाधी आहे. नेहरूंच्या नावानंही शांतिवन उभारण्यात आलं आहे. तिकडे पॉडिचेरीला योगी श्री अरविंदाची समाधी आहे. पण तिथं त्या स्थानाच दर्शन घ्यायला आलेल्यांच्यावर अशा प्रकारचं कोणत्याही कृत्रिम शिस्तीचं दडपण लादलं जात नाही. गांधींच्या समाधीशी सकाळी सहा वाजल्यापासून तो संध्याकाळी सहा वाजेपर्यंत कोणीही, केव्हाही जावं एकट्यान जावं, गटागटान जावं किंवा आणखी बऱ्याच मोठ्या संख्येन जावं. तिथं तुम्हाला शिस्त लावायला शस्त्रधारी पोलीस उभा नाही, त्याची आवश्यकताच नाही. मग माओंसारख्या लोकप्रिय नेत्यांच्या शवदर्शनासाठी येणाऱ्यांवर ही शिस्त कशासाठी लादली जाते ? लोकशाही जीवनपद्धती आणि हुकुमशाही जीवनपद्धती यातील हा फरक आहे असाच निष्कर्ष यातून निघत नाही का ?

इमारतीच्या पायथ्या चढून गेल्याबरोबर समोरच उत्तरेकडच्या दालनात चेअरमन माओ यांचा नऊ फूट उंचीचा सगमरवरी पुतळा आहे. माओ एका भल्यामोठ्या खुर्चीवर एका माडीवर दुसरी माडी ठेवून बसलेले आहेत. त्यांच्या धीरगर्भीर चेहऱ्यावर किंचित हास्य आहे आणि डोळे घेऊन समोर उभ्या असलेल्या प्रेक्षकाकडे पाहात आहेत असं वाटतं. या पुतळ्याच्या मागच्या भिंतीवर पार्श्वभूमी म्हणून ७० फूट लांब आणि २० फूट उंच असं लोकरीच भरतकाम आहे. त्यात चीनमधले उंच पर्वत, नद्या, खोरी दालविलेली आहेत. दक्षिणेकडच्या दालनात माओंची एक कविता भिंतीवर कोरलेली आहे आणि त्यातील हस्ताक्षर माओंचच आहे. मधल्या दालनात एका काचेच्या हवा-

बद पेटीत माओंच शव आहे. त्या पेटीच्या भोवती फुलाचे ताटवे आहेत. त्या पेटीचा पाया निळसर काळ्या संगमखरी दगडाचा असून समोरच्या बाजूला सोनेरी रंगात हातोडा-कोयता काढलेला आहे. मागच्या भिंतीवर ' महान् नेते आणि आचार्य चेअरमन माओ तसे-तुम याचे यशोवैभव शाश्वत आहे ! ' अशा आशयाची चिनी अक्षर सोनेरी रंगानं कोरलेली आहेत. माओ नेते होते, अध्यक्ष होते; पण त्याबरोबरच ते ' आचार्य ' (टीचर) होते. माओंच्या नावाच्या माग ही तीन-चार विशेषण नेहमी लावली जात असत.

‘ माती अससी, मातित मिळसी..

शवपेटीतला मृत देह प्रेक्षकाना सहज दिसेल अशा उबीवर ती पेटी ठेवली आहे. माओंनी डोळे मिटलेले आहेत. त्यांच्या अंगात बंद गळ्याचा निळा कोट आहे. त्यावर चिनी कम्युनिस्ट पक्षाचा लाल रंगाचा ध्वज पाधरुणासारखा घातलेला आहे. डोक्याखाली जरा वेगळ्या लाल रंगाची उशी आहे.

आम्ही सर्वांच्या पुढ असल्यामुळं आम्ही ज्या गतीनं पुढ सरकत होतो त्याच गतीन मागचे विदेशी पर्यटक पुढ सरकत होते. दुसऱ्या बाजून चिनी नागरिकाची राग सैन्यातील शिस्तबद्ध शिपायाप्रमाणे थोडी झरझर पुढ सरकत होती. मी निरखून पाहिलं तो दर्शनो-त्सुक चिनी नागरिकापैकी काही जण त्या शवाच्या दर्शनान गच्चिरत आणि क्षणात मुस-मसन रड लागत ! माओंवरची ती लोकांची भक्ती पाहून आम्हाला आश्चर्य तर वाटलच,

पण त्या क्रांतिकारकापुण्या जगना ..

रसायनाचा उपयोग करून मृतदेह जसाच्या तसा जतन करून ठेवण्याची ती पद्धत मात्र मला कशीचीच वाटली. दुकानात कपड्यांच्या -विशेषतः साड्यांच्या -जाहिराती-वाठी मातीच्या मनुष्याकाराच्या प्रतिमा उभ्या करून ठेवतात, तसाच माओंचा तो मृत देह मला वाटला ! प्रतिमा कितीही हुबेहूब तयार केली गेली तरी ती निर्जीवच असते. जुन्या परिभाषेत बोलायच झाल तर हा देह म्हणजे पंचमहाभूतांचा केवळ सघात आहे. त्यातला प्राण गेला की सपलं. चैतन्य निघून गेलं की उरतं ते कलेवर ! मग त्या देहात काय राहत ? त्या ढालनातून बाहेर पडता पडता वसंतराव माझ्याशी पुढपुढले .

“ माती अससी, मातित मिळसी, आत्म्याला हें लागू नसे ! (डस्ट् दाऊ आर्ट्, डु डस्ट् दाऊ रिटर्नेस्ट्, बॉज नॉट् सेड् ऑफ् द सोल् !) हे तत्त्वज्ञान साम्यवाद्यांना अजून उमगावयाच बाकी आहे आणि त्यांच्या ते पचनी पडायच आहे. त्यांच्या नास्तिक, भौतिक विरोधविकासात्मक मनोभूमिकेमुळ त्यांना ते तस उमगावयाला थोडा वेळ लागेल इतकच. ”

मृतदेहाला अग्निसंस्कार देण्याची भारतीय पद्धतीच आम्हाला शास्त्रशुद्ध वाटते

देहाच क्षणभंगुरत्व आणि आत्म्याच अमरत्व या दोहोंची जाणीव त्या सस्कारामुळ सहज होते.

माओ देवाच्या भेटीला जातात !

आम्ही त्या स्मारकगृहातून दक्षिणेच्या दरवाज्यान बाहेर पडलो. गाडीच्या चालकान तेवढ्यात गाडी उत्तरेकडच्या रस्त्यावरून दक्षिणेकडच्या रस्त्याला आणून एका शिला-शिस्पाशी उभी केली होती. आम्ही गाडीत बसलो आणि प्रचंड भिंतीकडे जाणाऱ्या रस्त्याला लागलो. पण माओंच ते निस्तेज, निर्जीव शव डोळ्यांपुढून काही हलेना. मी एडगर् स्नो याच १९७३ साली प्रसिद्ध झालेलं 'द लॉग् रेव्होल्यूशन' हे पुस्तक चाळल होतं. त्यात माओंचा आणि स्नोचा १९६५ साली झालेला एक महत्त्वाचा संवाद आहे. तो मला आठवला. वसंतरावानी एडगर् स्नोच 'रेड स्टार ओव्हर चायना' हे जुनं पुस्तक केव्हाच वाचलं होत पण हे नवीन पुस्तक त्यानी चाळलसुद्धा नव्हतं. म्हणून त्या संवादाचा मथितार्थ मी त्यांना सांगितला. १९६५ साली माओंच वय ७२ वर्षे होतं. एडगर् स्नो लिहितो

मी माओंना म्हटलं ' आज सध्याकाळपासून मी जे पाहतो आहे, त्यावरून तुमची प्रकृती चांगली दिसते. '

माओ रक्षपणे हसले आणि म्हणाले : ' माझी प्रकृती चांगली आहे की नाही याबद्दल थोडी शंका आहे. ईश्वराला लवकरच भेटण्यासाठी मी आता तयार होत आहे. तुमचा या गोष्टीवर विश्वास बसतो का ? '

' ईश्वर आहे की नाही हे शोधून काढण्याचा तुम्ही प्रयत्न करणार आहात असा तर याचा अर्थ नाही ? खरोखरी ईश्वरावर तुमचा विश्वास आहे का ? ' मी विचारलं.

' नाही, माझा विश्वास नाही. परंतु ज्यांना या विषयात बरचस गम्य आहे ते म्हणतात बुवा की ईश्वर आहे म्हणून. '

यानंतर एडगर् स्नोने झालेल्या संवादाचा आणखी थोडा तपशील दिला आहे. यशासाठी ईश्वराची प्रार्थना करून परस्पराशी लढणाऱ्या ख्रिश्चन लोकांची माओंनी थोडी टर उडविली होती. परंतु त्याबरोबरच क्रातियुद्धात त्यांचे दोन भाऊ कसे कामी आले, १९३० साली त्यांच्या पहिल्या बायकोला कसं ठार मारण्यात आल आणि १९५०-५१ च्या कोरियाच्या युद्धात त्यांचा मुलगा कसा मारला गेला तेही त्यानी सांगितलं.

" मलाच मृत्यू कसा टाळतो ते मला समजत नाही. मी किती तरी वेळा मरायला तयार झालो होतो. पण मृत्यूची मेहरनजर माझ्याकडे काही वळली नाही माझ्याजवळ उभा असलेला माझा शरीररक्षक मारला गेला, पण मी बचावलो. दुसऱ्या एका वेळी

आ.पा.ची....७

माओ देवाच्या भेटीला जातात ! ९७

वॉम्बस्फोटामुळ माझ्याबरोबरच्या एका सैनिकाच्या शरीराच्या चिंध्या उडाल्या व त्याच्या रक्तानं माझे कपडे माखले. पण मला काही इजा झाली नाही ! ”

नास्तिक साम्यवादी तत्त्वज्ञानाचे एक थोर उपासक माओ यांना ‘देव तारी त्याला कोण मारी ?’ ही साधी म्हण माहीत नव्हती हे यावरून उघड होतं. एडगर् स्नो म्हणतो की पुन्हा १९६९ साली सुद्धा ‘मी आता देवाच्या भेटीला जाणार आहे’ असे उद्गार माओंनी त्याच्याजवळ काढले होते. माओ केवळ विनोद करीत होते ही जशी एक शक्यता आहे, त्याचप्रमाणे अनुभवानं माणूस शहाणा होतो, विचारांमध्ये परिपक्वता येते आणि मग माणसाला या विश्वाच्या मागे असणाऱ्या अगम्य, अतर्क्य, विश्वव्यापी शक्तीच अंधुकस दर्शन होऊ लागतं. तसं माओंच्या बाबतीत झाल नसेल कशावरून हाही एक तर्क संभवतो. जवाहरलालजींच्या बाबतीत शेवटी शेवटी असच झाल होत म्हणतात. मृत्यूची चाहूलसुद्धा माणसाचा ज्ञानचक्षू उघडायला कारणीभूत होत असावी.

आम्ही ल्यू ठाव-शिन या आमच्या तरुण मार्गदर्शकाला विचारलं की त्याचा ईश्वरावर विश्वास आहे का म्हणून. तो जवळ जवळ तुच्छतेनं हसला आणि म्हणाला,

“ छट् ! मुळीच नाही. आणि तुमचा ? ”

“ आमची ईश्वरावर नितात श्रद्धा आहे. गरिबांचा पक्ष घेऊन भाडण्याची आणि त्यांना न्याय मिळवून देण्याची जी प्रेरणा कम्युनिस्टांना होते ती त्या ईश्वराकडूनच मिळते अस आम्ही मानतो. ” वसंतराव म्हणाले.

व्य चंचकळ्यात पडला आणि त्याचा चेहरा गंभीर झाला.

नागरिक जीवनाचं ओझरतं दर्शन

माओ स्मारकगृह सोडल्यानंतर आम्ही चीनच्या जगप्रसिद्ध प्रचंड भिंतीकडे जायला निघालो होतो. पीकिंगपासून सुमारे ७५ किलोमीटरसवर पातालिंग नावाच्या पठाराजवळ त्या प्रचंड भिंतीचा एक भाग चिनी नागरिक आणि परदेशी पर्यटकांसाठी मोकळा राखून ठेवला होता. शहरापासून जसजसे दूर जाऊ लागलो तसतसं डोंगराळ भाग, छोटी छोटी घरे, गुहातून वस्ती, खेचराच्या गाड्या वगैरे ग्रामीण भागाच व गोष्टींच दर्शन होऊ लागलं. रस्ता नागमोडी होता. म्हणून वळणावळणावर २-३ फूट उंचीचे, पण मोठे गोल आरसे खांबांवर लावलेले होते. त्यामुळ येणाऱ्या-जाणाऱ्या वाहनाना दुसऱ्या वाजून येणाऱ्या वाहनांच प्रतिबिंब त्यात दिसे. अपघात टळावेत म्हणून ही योजना होती. भारतात कुठेही अशी व्यवस्था आमच्या पाहण्यात आली नव्हती.

‘प्रचंड भिंती’च्या (ग्रेट वॉलच्या) पायथ्याशी आमची गाडी उभी राहिली. दुसऱ्याही काही गाड्या व लक्झरी बसेस तिथं होत्या. चिनी नागरिक तर खूपच होते. कुणी कुठे, तर कुणी कुठे हिंडत होते. समोरच ती प्रचंड भिंत पाहायला मिळाली. खूपच डोंगराळ भाग होता. जिकडे तिकडे विस्तीर्ण पसरलेल्या डोंगराचे उंच उंच माथे व दऱ्याखोरी दिसत होती. त्यामधून ती लावच लाव भिंत दूरवर वरखाली चढली-उतरलेली दिसत होती. भिंतीवर जायला एके ठिकाणी मोठमोठ्या पायऱ्या बांधलेल्या होत्या. प्रेक्षकांची गर्दी होती. आम्हीही उत्साहान त्या पायऱ्या चढून वर गेलो. सकाळचे अकरा वाजण्याचा सुमार होता. पीकिंगमध्ये सकाळी हवा खराब होती, पण इथे मात्र स्वच्छ ऊन पडलं होतं. आकाश निरभ्र होत, त्यामुळ सूर्याच्या प्रकाशात ती भिंत स्पष्टपणे उठून दिसत होती. आम्ही वर गेल्यावर पाहिल तर किती तरी प्रवासी त्या भिंतीच्या दोन्ही दिशानी गमतीखातर दूर दूर जात होते. थोड्या थोड्या अंतरावर मोठमोठाले व उंच चौकट बुरूज होते. एखाद्या किल्ल्याला जर सुमारे वीस फुटांच्या अंतरावर दोन समांतर तीस फूट उंच दगडी तट बांधले आणि त्यामधली जागा जर

मातीन भरून काढली तर जशी तटबंदी तयार होईल तशीच ती प्रचंड भिंत दगडांनी बांधून काढली होती. बुरुजाच्या ठिकाणी तर भिंतीची रुंदी अधिकच असे व बुरुजही उंच होते. त्यावर पर्यटक चढून भोवतालच्या दृश्याची मजा लुटत होते.

सुप्रसिद्ध प्रचंड भिंत—छागछग

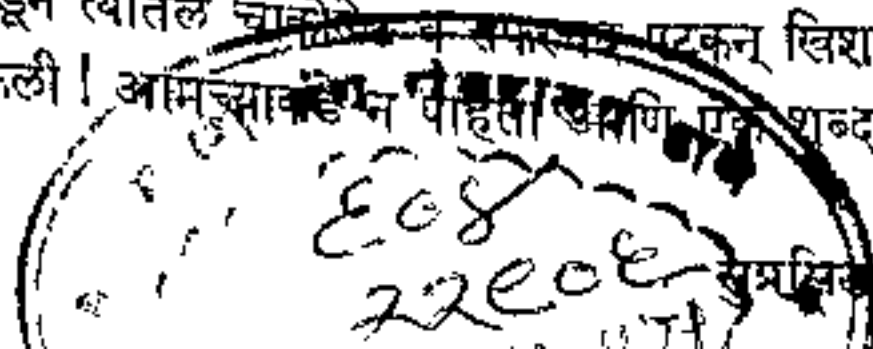
चिनी भाषेत या ग्रेट् वॉल्ला मोठी भिंत न म्हणता, छागछग (म्हणजे लांब भिंत) म्हटल जात. कारण ती जवळ जवळ १२००० ली लांब पसरलेली आहे. ती हे अंतर मोजण्याच चिनी माप आहे. एक ली म्हणजे अर्धा किलोमीटर. अर्थात छाग-छगची लांबी सुमारे ६००० किलोमीटर आहे ! खरोखरीच जरी जगातल्या सात-आठ आश्चर्यांत या प्रचंड भिंतीची गणना होत नसली, तरी एवढ्या लांबीची भिंत बांधणे म्हणजे एक आश्चर्यच नाही का ? समजा, भारतात एखादी अशी भिंत मद्रासहून बांधायला सुरुवात केली, ती बांधित बांधित मुंबईला आणली, मुंबईहून ती दिल्लीला नेली, दिल्लीहून मोगलसराई-पाटणा मार्गे कलकत्याला नेली आणि शेवटी कलकत्याहून जर ती पुन्हा मद्रासला आणली तर त्या भिंतीची लांबी सुमारे साडेपाच हजार किलो-मीटर होईल ! म्हणजे चीनमधल्या भिंतीपेक्षा ही भिंत ५०० किलोमीटरसुनी कमीच भरेल !! यावरून छागछगच्या लांबीची सहज कल्पना यावी.

या भिंतीला बराच इतिहास आहे. त्या भिंतीवर अेका बुरुजावरून दुसऱ्या बुरुजाकडे जाताना ल्यूनं तो आम्हाला सांगितला. तस लहानपणी भूगोलाच्या पुस्तकात चीनच्या प्रचंड भिंतीविषयी मी वाचलं होतं; पण तो तपशील इतक्या वर्षांनंतर कोणाच्या लक्षात राहणार ? ल्यू म्हणाला की पीत नद (ख्वाग ख) आणि यांग त्से नदी (छाग चियाग) यांच्या खोऱ्यात प्राचीन चीनची छोटी छोटी राज्य वसलेली होती. त्या वेळी उत्तरेकडच्या भटक्या टोळ्यांच्या आक्रमणापासून आपापल्या प्रदेशाच रक्षण करण्यासाठी त्यांनी तटबंदी केली होती. आपल्या इकडच्या भगवान बुद्धाच्या काळात म्हणजे इसवी सनापूर्वीच्या पाचव्या शतकाच्या अखेरीस चीनमध्ये अनेक छोट्या राज्यांचे परस्पराशी संघर्ष चालले होते. चीनच्या प्राचीन इतिहासात इ. स. पूर्वीची ४७५ ते २२१ ही वर्षे ' युध्यमान राष्ट्रांचा काळ ' म्हणून ओळखला जातो. त्यानंतर छिन नावाच्या राजघराण्यानं चीनवर अगदी अल्पकाळ राज्य केल. त्या घराण्याच्या पहिल्याच बादशाहानं आपलं तीन लाख सैन्य उत्तरेकडे पाठवून उत्तरेकडच्या शिकारी व भटक्या टोळ्यांचा वंदोवस्त केला. तसच छिन, चाव व येन या तीन राज्याची वेगवेगळी तटबंदी जोडून एकत्र केली आणि अशा रीतीनं इ. स. पूर्वी २२१ ते २०६ या काळात चीनची सुप्रसिद्ध प्रचंड भिंत अस्तित्वात आली. पण त्यावेळेला ती फारशी लांब नव्हती.

त्यानंतर बरीच शतक गेली. उत्तरेकडून हल्ले होतच राहिले. त्या भिंतीची डागडुजी

होतच राहिली. पण चौदाव्या शतकात चीनवर मिंग राजघराण्याची सत्ता स्थापन झाली. पंधराव्या शतकाच्या मध्याला चीनवर त्या घराण्याचा छिंग ठी हा सम्राट राज्य करीत असताना तार्तर लोकांनी प्रचंड भिंत ओलाडून दक्षिणेकडील प्रांतावर आक्रमण केलं. पीकिंगलाही घोका निर्माण झाला. परंतु सम्राटाच्या सैन्यान त्यांना उत्तरेकडे हुसकावून लावला आणि त्या संरक्षक भिंतीची उंची आणि लांबी वाढविली पूर्वेकडे शान ख्वाय् र्वान नावाची खिंड होती. त्या खिंडीपासून पश्चिमेकडच्या चिया यू ख्वान या खिंडीपर्यंत भिंतीची लांबी २७०० किलोमीटर्स होत होती. तस पाहिल तर लांबीचा हा आकडा बरोबर नाही. तो फक्त त्या दोन खिंडींतल अंतर दाखवितो. भिंत खूपच नागमोडी वळणं घेत असल्यामुळ आणि उच-सखल प्रदेशातून जात असल्यामुळ तिची खरी लांबी ६००० किलोमीटर्स भरते शेकडो वर्षांपासून किती लाखो चिनी मजूर, किती हजारो चिनी कारागीर त्या भिंतीसाठी मरमर खपले असतील, थंडीत कुडकुडून मेले असतील, त्याची काही खिजगणतीच नाही, आणि दुर्दैव अस की एवढं करूनही ही भिंत चीनच उत्तरेकडील आक्रमक टोळ्याजमातीपासून पुरेस रक्षण करू शकली नाही. इ. स. १२७९ पासून १३६८ पर्यंत चीनमध्ये ज्या युआन राजघराण्यान आपल साम्राज्य स्थापन केलं होतं ते घराण मंगोलिअन वशाच होत आणि मंगोलिअन लोकांची वस्ती ही प्रचंड भिंतीच्या उत्तरेलाच होती. त्याचप्रमाणे माचू अथवा छिंग या १६४४ ते १९११ पर्यंत राज्य केलेल्या राजघराण्याच्या सस्थापकाच मूळ वसतिस्थान या संरक्षक तटबंदीच्या पलीकडेच होतं. पण ते काही असो. ही प्रचंड भिंत प्रत्यक्ष पाहिल्यावर चिनी माणसाच्या जिद्दीपणाची आणि उद्योगी स्वभावाची साक्ष आजही पुरेपूर पटते. एका अमेरिकन लेखकान म्हटलं आहे की ज्या वेळेला अमेरिकन अतराळ-वीरानी आकाशात उड्डाण केल त्या वेळेला त्यांना पृथ्वीवरची शेवटची जी वस्तू काही काळ दिसत राहिली ती म्हणजे चीनची ही छागछगच होय !

पायथ्याशी बांधलेल्या उपाहारगृहाच्या बाहेर भल्यामोठ्या चौरगासारख्या चौकट शिळा एकमेकींपासून सारख्या अंतरावर ठेवलेल्या होत्या. प्रचंड भिंत बघायला आलेले प्रवासी त्यांचा टेबलासारखा उपयोग करीत होते. मला वाटत त्याच उद्देशान त्या शिळा तिथं ठेवल्या असल्यात. आम्हीही एका शिळेच्या भोवती असलेल्या स्टुलासारख्या टागडावर बसलो. तेवढ्यात ल्यू गाडीच्या ड्रायव्हरकडे गेलो आणि गाडीच्या डिकीतून त्यानं तीन मोठीशी पुडकी व ऑरेजच्या पाचसहा बाटल्या काढल्या. ते सामान घेऊन तो आमच्या 'टेबलापाशी' आला. त्यान आम्हाला दोन व्यवस्थित बांधलेली पुडकी दिली. त्यात आमच जेवण होतं ! आज जरा जेवणामध्ये विशेष वस्तूचा समावेश होता. आम्ही आमची पुडकी उघडून त्यात काय आहे ते पाहातोय इतक्यात ल्यूनं स्वतःच पुडक उघडून त्यातलं चॉकोलेट व सफरचंद पटकन् खिशात टाकला आणि केक खायला सुरुवात केली ! आमच्याकडेन पाहता आणि एक शब्दही न बोलता तो खायपदार्थांवर

ज्या अधाशीपणानं तुटून पडला ते पाहून आम्हाला आश्चर्य वाटलं. दोन दिवसापूर्वी त्याच्याबाबत असाच अनुभव आम्हाला आला होता. ल्यू तरुण होता, थोडा अननुभवी होता हे खर, पण त्याच्या त्या वृत्तीवरून चीनमध्ये साम्यवादी कार्यकर्त्यांना रोज अगदी सामान्य जेवण मिळत असाव आणि म्हणून कधी विशेष पदार्थ त्यांना खायला मिळाले की त्याच अतृप्त मन शिष्टाचार विसरून त्या पदार्थांचा स्वाद घेण्यात गुग होत असाव. या एका किरकोळ गोष्टीवरूनच चीनच्या नागरिकांना उपलब्ध असणाऱ्या खाण्यापिण्याच्या वस्तूबाबतच्या परिस्थितीवर आणि संस्कृतीवर थोडासा प्रकाश पडला. अर्थात मनुष्य-स्वभाव इथूनतिथून सारखाच असतो. संस्कृतिसंस्कारामुळं जो फरक पडतो तो विशेष जाणवण्यासारखा नसतो. मला अस वाटण्याच कारण, वसतरावानी मला आपली आठवण म्हणून वन्याच वेळा सांगितलं होतं की ते इस्त्राएलमध्ये असताना त्याच्या बरोबरच्या काही थोड्या भारतीय सहयात्रिकांनी भोजनसमारंभाच्या वेळी अशाच प्रकारच्या अधाशीपणाच प्रदर्शन केलं होतं. म्हणजे ल्यूला एकट्यालाच विशेष दोषी धरण योग्य नव्हतं हे माझ्या लक्षात आलं.

बालमनाला भिंती माहीत नसतात

आम्ही आमच जेवण सुरू करणार इतक्यात योगायोगान दोन तरुण चिनी स्त्रिया आणि त्यापैकी एकीचा जेमतेम तीन वर्षांचा लहान मुलगा आमच्या जवळून गेला. त्या स्त्रिया आपसात बोलण्यात गुंगल्या होत्या. परतु जाता जाता त्या मुलाच लक्ष सहज आमच्या सफरचदाकडे गेलं. माझ्या ते लक्षात आलं. तो गोबऱ्या गालाचा मुलगा मला खूप आवडला आणि मी चटकन त्याच्या हातात एक सफरचद दिलं. त्याच्या आईनं ते पाहिल्यावर तिन त्याच्याकडे बघून थोडे डोळे बटारले. आईन दिलेला इशारा लगेच त्याला समजला व त्यान ते सफरचद हातातून सोडून दिलं. ते खाली जमिनीवर पडलं. ती आई त्याला जवळ जवळ फरफटत ओढीत पुढं घेऊन गेली. मला काही हे तिचं कर्णं रुचलं नाही. मी उठले, ते सफरचद घेतलं आणि त्या मुलाच्या मागोमाग गेले. थोड्या अंतरावरच्या एका चौकट दगडाभोवती तो मुलगा आणि त्याचे आईवडील बगैरे मडळी बसली होती. मी पुन्हा ते सफरचद त्या मुलाच्या हातात ठेवलं. ती आई पुन्हा त्याला 'घेऊ नको' म्हणून सुचवीत होती. पण जवळच्याच आणखी एका शिल्लेपाशी बसलेल्या दोघी-तिघीनी तिला चिनी भाषेतच सांगितलं, की 'घेऊ दे की! त्यात काय मोठंस?' तेव्हा ती बाई गप्प बसली. मुलगा हसू लागला. मोवतालचे सुमारे पन्नास स्त्री-पुरुष या गमतीदार घटनेकडे कुतूहलानं बघत होते. त्यांनाही बर वाटलंसं दिसलं.

खरोखरच आपण प्रौढानी जातींच्या, जमातींच्या, धर्मांच्या, आणि राष्ट्रांच्या भल्या मोठ्या भिंती उभारून एकमेकांना एकमेकापासून दूर ठेवलं आहे. त्या लहानग्या

मुलाला काय माहीत की आम्ही भारतीय पाहुणे म्हणजे परके आहेत आणि आमच्या-कडून असा खालू घेण म्हणजे शिष्टाचाराच्या विरुद्ध आहे ? त्याला सगळेच आप्त वाटत होते व आप्ताकडून हक्कान खालू मागून घेण हा तर लहान मुलाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे अशी त्याची धारणा होती. मला वर्डस्वर्थच्या ' इंटिमेशन्स ऑफ इम्पोर्टॅलिटी ' या कवितेची आठवण झाली :

“ हेवन् लाइज् अबालुट् अस् इन् अवर इन्फन्सी !
शेड्ज् ऑफ् द प्रिझन-हौस् बिगिन् टु क्लोज्
अपॉन् द प्रोइग् वॉय् ”

त्या कवितेचा मागचा सदर्भ लक्षात घेतला, तर या ओळींचा आशय असा होतो की लहान मुल ही खरोखरी तरळ ईश्वराकडूनच आलेली असतात. म्हणून त्यांच मन निर्मळ आणि विशाल असत. पण जसजस त्यांच वय वाढत जातं आणि प्रौढाशी त्यांचा संबध येतो तसतस त्यांच्या मनाच क्षितिज आकुचन पावतं आणि त्यांच्या भोवती सकुचिततेच्या तटवशा उभारल्या जातात.

प्रचंड भिंत बघून झाल्यावर तिथून परत येताना आम्ही आमचा अनुवादक ल्यू याला त्याच्या घरगुती परिस्थितीबद्दल काही प्रश्न विचारायला सुखात केली. ल्यूच लग्न झालेलं नव्हत. त्याला फक्त ४५ युअॅन (म्हणजे सुमारे २२५ रुपये) महिना वेतन मिळत होतं. त्याचे आईवडीलही पीकिंगमध्येच एका कारखान्यात काम करतात. आई कारखान्यात काही हिशेब लिहिण्याच काम करीत होती. आपला घरचा पत्ता सागायला इतर सरकारी कर्मचाऱ्यांप्रमाणेच ल्यूही काकू करीत होता. पण ' तू घाबरू नकोस, आम्ही तुझ्या घरी काही जेवायला येणार नाही ! ' अशा आशयाचा विनोद करून वसतरावानी त्याला ती साहाय्यी सागायला लावलीच. पीकिंगच्या हाय ठियेन नावाच्या उपनगरात तो राहतो. त्याच्या राहत्या ब्लॉकच भाड दरमहा फक्त पाच युअॅन (पचवीस रुपये) होत. दोन खोल्या, वेगळ स्वयंपाकघर, शौचकूप आणि स्नानघर एवढा तो ब्लॉक होता.

चीनमध्ये वेतन फार कमी असतात आणि कनिष्ठ, वरिष्ठ नोकरवर्गांतल्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतनात तफावतही फार कमी असते याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे मर्न जामान्प मजुराना (आणि आमच्याबरोबर आलेल्या स्त्री-पुरुष डायव्हरानासुद्धा) महिना फक्त ३५ युअॅन (म्हणजे १७५ रुपये) मिळतात. याउलट लोखंड, पोलाद यांच्यासारख्या कारखान्यात, गोदीत किंवा कोळशाच्या खाणीत अवघड आणि अवजड काम करणाऱ्यांना कमीअधिक प्रमाणात, पण महिना ७० युअॅनपर्यंत वेतन मिळू शकत. काही काही समृद्ध कम्प्यून्समध्येही १०० युअॅनपर्यंत वेतन कमाविणारे कुशल मजूर असतात. प्राध्यापक, यंत्रज्ञ, तंत्रज्ञ, डॉक्टर किंवा साम्यवादी पक्षाचे अनुभवी

कार्यकर्ते याना २०० युअॅनपर्यंत (म्हणजे महिना १००० रुपयापर्यंत) वेतन मिळतं. सर्वांत अधिक वेतन ३०० युअॅन इतकं आहे अस ल्यू म्हणाला. इतर अनेकांच्याही बोलण्यात असेच आकडे आले होते. याचा अर्थ चीनमध्ये कमीत कमी वेतनाच्या फक्त आठ ते नऊ पट अधिकतम वेतन आहे असा होतो. आपल्या इकडचा विचार केला तर चीनमधल्या परिस्थितीशी काही तुलनाच होऊ शकणार नाही. आपल्या येथे एकीकडे वर्षातून काही दिवस उपाशीपोटी राहणारे आदिवासी आहेत. त्यांची दिवसाची सरासरी आवक रुपया दीड रुपयापेक्षा अधिक नाही याउलट दिवसाला किमान एक लाख रुपये व्यक्तिगत संपत्ती मिळविणारे पधरावीस उद्योगपती तरी आपल्या देशात निश्चितपणे असतील. लोकशाहीचा आणि अहिंसेचा मार्ग न सोडता, पण लवकरात लवकर आणि निश्चितपणे विषमतेची ही खाई आपल्या देशात आपल्याला कशी बुजविता येईल याबाबतचे विचार चीनमध्ये अशी माहिती ऐकत असताना आमच्या मनामध्ये घोळत असत

चीनचा युअॅन ' लफगा ' नाही

अर्थात चीनमध्ये वेतन कमी आहेत तरी सर्वांच्या प्राथमिक गरजा त्या वेतनात सहजपणे भागत असतात. याच मुख्य कारण म्हणजे प्राथमिक गरजा भागविणाऱ्या अन्नवस्त्रादी वस्तू तेथे स्वस्त मिळतात. गेली २८, २९ वर्षे चीनने चलनफुगवटा होऊ दिला नाही. त्यामुळ आपल्या रुपयासारखा तेथील युअॅन हा ' लफगा ' झालेला नाही. आपला एक रुपया १९५० मध्ये एखादी गरजेची वस्तू जितकी मिळवून देत होता, त्याच्या एकतृतीयांश वस्तूही आता तो मिळवून देत नाही. म्हणजेच तो लबाड, ' लफगा ' झालेला आहे ! थोडक्यात म्हणजे चलनफुगवट्यामुळ रुपयाच अवमूल्यन झालेलं आहे आणि त्या प्रमाणात खेडोपाडी मजुरी वाढलेली नाही. त्यामुळ आपल्या इथे सरसहा गरिबांचा आणि काही प्रमाणात मध्यमवर्गीयांचाही सतत आर्थिक शोषण चाललं आहे. गरीब अधिक गरीब होत चालला आहे आणि पैशाला पैसा ओढतो या न्यायान श्रीमत अधिक श्रीमत होत चालला आहे

चीनमधल्या तरुण पिढीला ' चलनफुगवटा ' किंवा ' चलनाच अवमूल्यन ' ही काय भानगड आहे ते माहीतच नाही अस आम्हाला सांगण्यात आलं. भोजन वगैरेंचा खर्च तिथे वीस वर्षांपूर्वी १३ ते १४ युअॅनपर्यंत येत होता. आताही तितकाच येतो. कपड्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीच्या मागे वर्षाला सरासरी २५ ते ३० युअॅन खर्च येतो. ल्यूशी आणि इतर अनेकांशी याबाबतीत आमच जे बोलण झालं त्यावरून चीनमध्ये नित्योपयोगी वस्तूच्या किंमती पुढील तक्त्यात दिल्याप्रमाणे आहेत अस मला आढळून आलं .

काही नित्योपयोगी वस्तूंच्या किंमती दाखविणारा तक्ता

वस्तूचे नाव	१ किलोचा भाव युर्मेनमध्ये	१ किलोचा भाव रुपयामध्ये
तांदूळ	०.३० ते ०.४४	१.५० ते २.२०
गहू	०.३७ ते ०.४२	१.८५ ते २.१०
मका	०.२२ ते ०.३६	१.१० ते १.८०
सोयाबीन, चवळी	०.३० ते ०.४०	१.५० ते २.००
गोडे तेल	१.४७ ते १.५२	७.३५ ते ७.६०
भाज्या	०.०४ ते ०.१६	०.२० ते ०.८०
दूध	०.५२	२.५०
अडी (२० नग)	१.६० ते १.८०	८.०० ते ९.००
डुकराचे मास	१.८० ते २.००	९.०० ते १०.००
कोंबडीचे मास	१.५०	७.५०
फळे (सफरचंदे)	०.४० ते ०.६०	२.०० ते ३.००
चहाची पत्ती	६.०० ते ९०.००	३०.०० ते ४५०.००
साखर	२.००	१०.००
साबू वडी	०.२२	१.१०
कोळसा	०.०५	०.२५

सर्वसामान्य चिनी भाणसाचा आहार साधारणपणे खालीलप्रमाणे असतो असं आम्हाला दिसून आलं सकाळी उठल्यावर विनदुधाचा, विनसाखरेचा चहा; साडेसातच्या सुमाराला कण्हेरी आणि सोयाबीनची उसळ आत असलेली मोदकासारखी उकडलेली गव्हाची भाकरी असते. दुपारच्या आणि सायंकाळच्या जेवणात भात, मांसाचे दोन-चार तुकडे आणि भरपूर पाणी असलेलं मद्रासी रसमसारखं पातळ सूप, उकडलेली भाजी आणि पुन्हा उकडलेले गव्हाचे मोदक व बदकाची अडी वगैरे वस्तू असतात. हे लोक ढारू वर्ज्य मानीत नाहीत. पण ती त्यांना नेहमी परवडण्यासारखी नसते. ते मासही नित्य सेवन करू शकत नाहीत. दूध, तूप तसच साखर किंवा गूळ याचाही रोजच्या आहारात समावेश नसतो. मसाले तर ते फारसे वापरीत नसावेत. उत्तरेकडील खेडुताच्या आहारात गव्हाऐवजी मका किंवा त्याहूनही हलकी धान्य असतात. दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे मात्र भात खाण्याचा प्रघात अधिक आहे.

क्रत्युत्तर काळातल्या चिनी भाणसाच्या नित्यकर्मात पूजाअर्चा वगैरे काही नसतंच, तशीच रोजची आघोळ वगैरेही भानगड नाही. नेहरूनी आपल्या 'जागतिक इतिहासाचे ओझरते दर्शन' या ग्रथातही याबाबतीतल्या चिनी आणि भारतीय नागरिकांच्या

भिन्न सवयींविषयी उल्लेख केला आहे. पाश्चात्य राष्ट्रातील कामगाराप्रमाणे पुष्कळसे चिनी लोक केलीच तर सध्याकाळी आघोळ करतात.

बोलण्याच्या भरात ७५ किलोमीटर्स अंतर केव्हा कापल गेल व आम्ही आमच्या होटेलच्या दाराशी केव्हा पोचलो, ते समजलसुद्धा नाही. त्या दिवशी संध्याकाळी आम्ही पीकिंगच्या बाजारात फेरफटका मारून यायच ठरविल. कॅमेऱ्यातला फिल्म रोल धुवायला द्यायचा होता व कॅमेऱ्याचा शटर अडकून बसल्यामुळ तो वरखाली होत नव्हता. तो कॅमेराही दुरुस्त करायचा होता. जमल्यास काही पुस्तक खरेदी करायचा विचार होता. आम्ही पीकिंग होटेलच्या बाहेर गाडी उभी केली आणि पायीच बाजाराच्या मुख्य रस्त्याकडे वळलो कामावरून सगळेजण हुटले होते, त्यामुळ छगान अॅव्हेन्यू आणि त्याला आडवा जाणारा मुख्य बाजाराचा रस्ता यावरून सायकलींची ये-जा मोठ्या प्रमाणावर सुरू झालेली होती. पादचान्याचीही गर्दी खूपच होती. भाजीपाला आणि फळ यांच्या दुकानासमोर सगळ्यांत अधिक गर्दी दिसली. फ्रूटपाथवर आइस्क्रीम विकणाऱ्या गाड्या बऱ्याच होत्या आणि अनेक स्त्री-पुरुष आइस्क्रीमच्या कांड्या विकत घेऊन खात खात रस्त्यातून जात होते. अशा काही निवडक वस्तूच्या बाबतीत चीनमध्ये रेशनिंग नाही.

‘ माझीही एक सायकल आहे ! ’

नंतर एका सायकलच्या दुकानासमोर आम्ही जरा थांबलो. किमती काही कमी नव्हत्या. सायकलची कमीत कमी किंमत १५० युअॅन म्हणजे सुमारे ७५० रुपये होती.

“ पीकिंगमध्ये सायकल वापरणारे किती असतील अंदाजे ? ” मी विचारल.

“ असतील साधारण २५ लाख ! ” ल्यून सांगितल. नंतर पुढे तो आपण होऊन म्हणाला, “ माझीही एक सायकल आहे. ”

त्याच्या या बोलण्यात केवढा अभिमान व्यक्त होत होता. ‘ माझीही कार आहे ’ किंवा ‘ आमच्याकडे रेफ्रिजरेटर आहे ’ अस एखादा उच्च मध्यमवर्गीय भारतीय ज्या थाटात सांगेल तसा भाव ल्यूच्या चेहेऱ्यावर उमटला होता. यावरून चीनमध्ये अजून गरिबीच आहे असा निष्कर्ष कोणीही पाश्चात्य पत्रकार काढील यात आम्हांला संशय नाही. परंतु आमचा निष्कर्ष थोडा वेगळा होता. काही मूठभर लोकासाठी मोटार-गाड्या तयार करण्यापेक्षा लाखो लोकांना सायकली उपलब्ध करून देणे हा चिनी अर्थ-व्यवस्थेतील धोरणाचा एक भाग होता आणि तो बरोबरच होता अस आमच स्पष्ट मत आहे.

साम्यवादी पक्षाच्या ‘ पीपल्स डेली ’ (येनमिन यीपाओ) नावाच्या मुखपत्राच ऑफिस आम्हांला वाटेत लागलं. बाहेर भिंतीवर त्या दैनिकाची पान शो-केसेसमध्ये लावून

ठेवलेली होती. लोक येता जाता थावून ती वाचीत होते. थोड अंतर चालून गेल्यावर एका दुकानासमोर उभ्या असलेल्या माणसाच्या भल्या-मोठ्या रागेकडे आमच सहजच लक्ष गेल. आवाळवृद्ध स्त्रीपुरुष त्या रागेत दिसले. कशासाठी होती ती राग ? नव्यानच प्रकाशित झालेल 'चिनी-इंग्रजी' भाषा शिकण्याच पुस्तक तिथ विकत मिळत होतं ! चीनच्या सध्याच्या बदलत्या धोरणानुसार इंग्रजी शिक्षणावर आता खूपच भर दिला जात आहे. इंग्रजी आलच पाहिजे अशा प्रकारची एक नवी जाणीव नागरिकात सुद्धाम निर्माण केली जात आहे. कॅटनचा आमचा अनुवादक याग वसंतरावाकडून काही इंग्रजी वाकप्रचार सुद्धाम पुन्हा वदवून घेत असे व ते टिपून घेत असे. वसंतरावही त्याच्या-कडून चिनी भाषा शिकत असत.

त्या भागातला सबध बाजार आम्ही पालथा घातला. पण आपला माल उटविण्या-साठी भडक जाहिरातींवर वारेमाप खर्च करण्याची व्यापारी वृत्ती कुठ आढळली नाही. 'आमच्याकडे या, वाईसाहेब, काय पाहिजे तुम्हाला ?' अस म्हणून गिन्हाइकाना आकर्षित करण्याची आणि चढाओढीची भावना कोठेही दिसून आली नाही. फूटपाथ-वरून जागजागी लॉटरीची तिकिट विकणाऱ्यांचा अभाव चागलाच जाणवला ! कोना-कोपन्यात कुठेही भिकारी दिसले नाहीत. शिरडीच्या साईबाबांच्यासारख एखाद भल मोठं चित्र डाबरी रस्त्यावर काढून त्याच्याशेजारी मुका चित्रकार पैसे मागायला बस-लेला दिसला नाही. हा विद्वान, हा शिक्षक, हा तंत्रज्ञ, हा मजूर, हा कार्यकर्ता या प्रकारचा भेदभाव करता येईल असे वेगळे पेहेराव नव्हते. सगळ्याचे कपडे सारखेच ! कामकरी मधमाश्यासारखे किंवा मुग्यासारखे सगळेजण आपापल्या कामात मग्न ! फक्त आमच्या शुभ्र खादीच्या वेगळ्या कपड्यामुळ, वेगळ्या पद्धतीच्या पेहेरावामुळ आमच्या-कडे मात्र झाडून सारे वळून वळून बघत होते आणि थोड्या सकोचानं, हळूच एक-दुसऱ्याला दाखवीतही होते. सुरुवातीसुरुवातीला आम्हाला अवघडल्यासारख वाटत असे. पण नंतर पूर्ण सराव झाला.

पीकिंगचा आणि इतर ठिकाणचा सर्वसामान्य नागरिक आम्हाला सकृत्दर्शनी तरी समाधानात दिसला. त्याच्या आज्ञी-आजोबांच्या काळातल्यासारख्या अतर्गत यादवी-युद्धाचा किंवा परकीय आक्रमणाचा धोका त्याच्या जीवनात आता अस्थिरता निर्माण करीत नव्हता. दुष्काळाच सावट त्याला भेडसावीत नव्हत. कारण दुष्काळ आलाच तर रेशनिंगमध्ये मिळणार धान्य तितक थोड कमी मिळत असे एवढच; उपाशी राहण्याची पाळी त्याच्यावर येत नसे. वृद्धापकाळाची चिंता त्याच्या मनात धर करीत नव्हती. कर्ज-बाजारीपणा, सावकाराच्या, जमीनदाराच्या धमक्या या गोष्टी भूतकालात जमा झालेल्या होत्या. त्याला वाचायला मिळणाऱ्या दैनिकात खून, मारामान्या, दरोडे यासारख्या खळबळजनक बातम्यांना जागा नव्हती. नित्य गरजेच्या वस्तूचा नियमित पुरवठा होत होता. सिनेमा, पोहोण, खेळ, सर्कस या सर्व बाबतींत दर कसे माफक, त्याच्या आटो-

क्यातले होते. कोणाच्या अध्यात नाही, कोणाच्या मध्यात नाही असच बहुतेकांच जीवन दिसलं. चीनच्या बाहेरच्या जगात काय चाललय याची व्यर्थ उठाठेव त्याला करावी लागत नव्हती. नाही म्हणायला जीभ मात्र सैल सोडण्याची मुभा नव्हती. साम्यवादी सरकारन आणि पक्षान ठरविलेल्या मूलभूत घोरणाविरुद्ध कधी ब्रही काढायचा नाही एवढा कटाक्ष 'शहाणपणान साभाळायला लागत होता ! त्या घोरणाच्या चौकटीच्या आत हवी तितकी टीका करण्याच स्वातंत्र्य (?) मात्र नागरिकाना होत.

माओंनी शिकविलेली श्रमनिष्ठा

दुसऱ्या दिवशी सकाळी पीकिंगमध्येच आम्ही त्या शहराच्या एका विभागाला भेट द्यायला चाललो होतो वाटेत मैला वाहून नेणारी एक ट्रक आढळली. जपानप्रमाणे चीनमध्येही मानवी मलमूत्राच पद्धतशीरपणे शेतीसाठी मौल्यवान खत बनविण्यात येतं. एका कम्प्यूनमध्ये पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रियाही हे 'घाणेरडं' काम करताना आढळल्या होत्या. चीनमध्ये भगीकाम किंवा झाडूकाम करणाऱ्यांना कमी लेखण्यात येत की काय हे मला जाणून घ्यायचं होतं. पीकिंगसारख्या शहरातून मलमूत्र हलविण्याच्या कामात आता थोडा यत्राचा वापर सुरू झाला आहे. तसं काम एके ठिकाणी रस्त्याच्या कडेला सुरू होतं. तिथून जाताना आम्हाला घाण आली. म्हणून हे काम करणाऱ्यांची निवड कशी करतात हा प्रश्न मी ल्यूला विचारला. ग्रामीण भागात कम्प्यूनमध्ये असो की शहरात असो, चीनमध्ये सर्वत्र विकेंद्रित प्रशासनव्यवस्था असते. प्रत्येक नागरिक हा अशा प्रशासनव्यवस्थेतल्या कोणत्या ना कोणत्या तरी गटाचा घटक असतो. त्या घटकाचे नेते इतर सर्व कामाप्रमाणेच भगीकामही सर्वांसमक्ष कोणत्या तरी एका गटाकडे सोपवितात. भगीकाम करणाऱ्यांची वेगळी जात किंवा वर्ग तिथं नाही.

“तुझं हे दुभाष्याचं काम सोडून तू भगीकाम करायला तयार होशील का ?” असा आपला एक तरळच प्रश्न वसंतरावांनी ल्यूला विचारला. तो जरा चपापला. त्याने एका पाहुण्याकडून अशा 'असभ्य' प्रश्नाची अपेक्षा केली नव्हती. पण पू. आप्पासाहेब पटवर्धन व विनोबाजी यांच्याकडून प्रेरणा वेळून वसंतरावांनीही आमच्या आश्रमातच काही काळ सडास-सफाईच आणि त्याहून घाणेरडं समजलं जाणार भूत गुरांची चामडी फाडण्याचं-चर्मालयाचं-काम म्हेच्छेनं केलेलं होतं, म्हणून त्यांना तो प्रश्न विचारण्याची हिमत झाली.

ल्यूचा चेहरा थोडा गोरामोरा झाला खरा, पण त्यानं लगेच स्वतःला सावरलं. सावकाश आणि ठामपणे तो उत्तरला

‘माझ्या युनिटच्या नेत्यांनी जर मला या कामात घातलं तर ते मी आनंदानं करीन.’

आमच त्या उत्तरान समाधान झाल आणि वसतरावानी तस ल्युला बोलूनही दाख-
वल. आपल्या इकडच्याप्रमाणे तो केवळ दुभाष्या नव्हता, तर तो एक तरुण साम्यवादी
कार्यकर्ताही होता. समाजसेवेच बरवाईट कोणतही काम असो, देशभक्तीच्या किंवा
ध्येयवादाविषयीच्या उत्कट भावनेनं प्रेरित होऊन ते केल पाहिजे ही माआंची शिकवण
त्याच्या अग्नी पुरती बाणली होतीसं दिसल.

प्रशासन-व्यवस्थेच्या दृष्टीन ग्रामीण भागाची जशी कम्युन्स, काऊन्टीज् वगैरेंमध्ये
विभागणी करतात तशी शहराची काऊन्टीज्, डिस्ट्रिक्ट्स् मध्ये करतात. पीकिंग, शावाय
आणि टिएन्स्टिन ही तीन शहर केन्द्रशासित आहेत. त्याचा कोणत्याही प्रांतात समा-
वेश केलेला नाही त्याच्या स्वतंत्र म्युनिसिपालिच्या आहेत. पीकिंगचे नऊ प्रमुख
शहरी आणि नऊ उपनगरीय, असे अठरा विभाग असल्याच समजल या प्रत्येक
विभागात आपल्याकडच्या शहराच्या वॉर्ड्ससारख्या नेबरहुड् कम्युनिच्या असतात. या
नेबरहुड् कम्युनिटीची म्हणजेच त्या विशिष्ट विभागाची प्रशासन-व्यवस्था बघणारी जी
समिती असते तिला नेबरहुड् कमिटी म्हणतात. आम्ही गेलो ती नेबरहुड् कमिटी
(शेजार समिती) पीकिंगच्या पश्चिम भागात होती. तिच्याकडे एकूण २००० कुडं-
बाची व्यवस्था होती आणि त्या नेबरहुड् कमिटीची लोकसख्या २०००० होती. या
कमिटीकडे शहराचा जो विभाग होता त्याच क्षेत्रफळ अडीच वर्गकिलोमीटर होतं
आपापल्या विभागाची सफाई, आरोग्य, सततिनियमन, वृद्ध, अपंग याची व्यवस्था, बेका-
रांना काम, बालकल्याण, भाडण मिटवण, वाचनालय वगैरे कामाच नियोजन, नियंत्रण
आणि व्यवस्थापन करण ही नेबरहुड् कमिटीची जबाबदारी समजली जाते. परकीय हल्ल्या-
पासून लोकाच सरक्षण करण्यासाठी भूमिगत आश्रयस्थान (अडरग्राऊंड् शेल्टर्स) बाघणं
हेही त्याच एक महत्त्वाच काम मानलं जातं. नेबरहुड् कमिटीच्या व्यवस्थापकात बहुधा
निवृत्त वयस्क माणस आणि नोकऱ्या न करणाऱ्या गृहिणी असतात. ते सर्वजण विनावेतन
काम करतात. आम्ही गेलो तेथील उपाध्यक्ष लिन छी-चू हे ५४ वर्षांचे होते.

धूम्रपानाची समता नको !

मुक्तिपूर्वकालात म्हणजे १९४९ पूर्वी त्या भागाला ' कटु-जल-कूप ' (बिटर् वॉटर्
वेल्) म्हणून नाव होतं. आता आणि विशेषतः सांस्कृतिक क्रांतीनंतर त्या जागेच
' सौख्य-निधान ' असं नागरिकानी नामांतर केलेलं आहे ! त्या नेबरहुड् कमिटीच्या
एकूण छोट्या छोट्या ३४ उपसमित्या होत्या. त्या प्रशासनाच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण
होत्या. आम्ही ज्या नेबरहुड् कमिटीच्या कार्यालयात बसलो होतो तिथही माओ आणि
खा याचे मोठे फोटो होतेच उपाध्यक्ष लिन छी-चू आणि इतर सभासद यांनी त्याच्या
कामाची माहिती सागायला सुरुवात केली. मात्र अपेक्षेप्रमाणे प्रथम त्याची ठराविक

पोपटपंची सुरू झाली. इकडे ल्यूनने एकदोघाना सिगरेट्स देऊन स्वतःही सिगरेट् ओढायला सुरुवात केली. माझ्याजवळच लियाग आणि चांग नावाच्या दोन तरुण स्त्री-सभासदही बसल्या होत्या. एकजण चर्चेची टिपण घेत होती. मी गमतीनं म्हटलं:

“तुमच्या देशात तुम्ही स्त्री-पुरुष समानता आणली आहे अस म्हणता, मग सिगरेट् ओढण्याच्या बाबतीतला तुमचा समान हक्क तुम्ही लिन स्त्री-चू वगैरेंच्या बरोबर का बजावीत नाही ? ”

त्यावर त्या दोघी हसल्या. मी पुढ म्हटलं

“वसंतराव इस्त्राइलला गेले होते, तेव्हा तिथल्या स्त्रिया सिगरेट् ओढतात आणि पुरुषांची सर्व बाबतींत बरोबरी करू पाहतात असं त्यांना तिथ आढळलं होत.”

“आम्हाला असली समानता नको आहे ! ” लियांगनं पटकन उत्तर दिलं
“आमच्यात एखादी महिला सिगरेट् ओढायला लागली तर आम्ही ते वाईट समजतो.”

मला ते उत्तर ऐकून बरं वाटलं. हाच प्रश्न यापूर्वीही मी काहीजणींना विचारला होता. त्यावेळी अशाच आशयाची उत्तर मला मिळाली होती. राज्य कसही चालो, ते कोणाचही असो, स्वतः व्यसनापासून अलिप्त राहून, समाजात काही मूल्ये टिकवून स्थैर्य राखण्याची जबाबदारी स्त्रियांच्यावर अधिक असते अशी एक आपली भारतीय संस्कृतीची अलिखित धारणा आहे. तीच वृत्ती आधुनिक चिनी महिलांच्यांत दिसून आली, म्हणून मला आनंद झाला.

त्या नेबरहुड् कमिटीच्या गल्लीतच एका घरी आम्ही गेलो थोडा वेळ तिथ गप्पा मारीत बसलो. चांग श्यू-यिंग ही एकटीच वयस्क गृहिणी आपल्या नातवाला सांभाळीत होती. तिच्या नवऱ्याची साठी उलटलेली होती, तरी तो कामावर गेला होता. तिचा मुलगा, सून, मुलगी आणि जावई - सगळेचजण कामावर गेले होते. दोन खोल्याच छोटस घर आणि सामान बेताबाताच असूनही बाईच्या चेहऱ्यावर समाधान दिसत होत. म्हणून मी कुतूहलान तिचा पूर्वेतिहास विचारला. ती खुल्या मनानं सांगू लागली :

“आता गेले ते दुःखीकष्टीपणाचे दिवस ! माझ्या लहानपणी माझे वडील एका जमीनदाराकडे मजूर होते आम्हाला राहायला घड कुटं जागा नव्हती. गोठ्यासारख्या जागेत दिवस काढले आम्ही. त्या जमीनदारानं रयतेवर खूप अत्याचार चालविले होते. पण त्याच्याविरुद्ध कोणाची ब्र काढायची छाती नव्हती... माझ लग्न झालं तेव्हा माझा नवरा शिक्षा चालवीत असे. पण ती शिक्षा त्याच्या मालकीची नव्हती. दुसऱ्याची होती. त्याला क्रमावलेल्या भाड्यातून अर्धे पैसे मालकाला द्यावे लागायचे. पीकिंगच्या छाऊ याग गेटच्या जवळच एका फूटपाथवर निवान्याच्या जागी आम्ही संसार माडला होता शेवटी आमचे महान् नेते माओ त्से-तुंग चूशी यांच्या अचूक मार्गदर्शनामुळ झालेल्या क्रांतीनंतर आम्ही मुक्त झालो. आता कसं सगळ ठाकठीक आहे. आम्हाला आता प्रतिष्ठेनं जगता येतय ”

“ तो जुलमी जमीनदार अजून ह्यात आहे का ? ” अस मी विचारल्यावर तिन नकारार्थी उत्तर दिले.

“ — आणि त्याची मुल, कुटुंबीय ? ”

हा पुढचा प्रश्न विचारला, तेव्हा ती म्हणाली .

“ त्याचे दोन मुलगे आहेत. त्यांनाही थोडी जमीन दिली होती. आता आलेत ते चांगले वठणीवर. पण त्यांच्या वडिलांनी केलेल्या अन्यायामुळे त्यांना अजूनही मताधिकार मात्र नाही. ”

“ आम्ही असं ऐकल आणि वाचलंही होतं की क्रांतिकाळात ज्या मालकानी जमीन-वाटपाच्या कार्यक्रमाला विरोध केला त्यांना ठार मारण्यात आलं, खर आहे का हे ? ” वसंतरावानी पृच्छा केली.

“ हो. खर तर काय ? आम्हाला छळणाऱ्यांना मारूनच टाकायला पाहिजे होतं. ” सहजपणे ती बोलून गेली.

नेबरहुड् कमिटीचे उपाध्यक्ष लिन छी-चू याना थोड अवघडल्यासारखे वाटले पण ते काही बोलणार तत्पूर्वीच वसंतरावानी आणखीही एक प्रश्न विचारला

“ मग अस कुणाला मारलेलं तुम्ही पाहिलंत का ? ”

“ हो, आमच्या देखतच अशा काही जुलमी जमीनदारांना मुक्तिसेनेन ठार केलं. आणि म्हणूनच आमच्यासारख्याची शोषणातून कायमची सुटका झाली ! ”

तिच्या नातवासह तिचा फोटो घ्यावा अस माझ्या मनात आलं. पण त्यावेळी तो पाळण्यात शात झोपलेला होता. त्याची उगाच झोपमोड कशाला करायची ? असा विचार करून मी तो बेत रद्द केला.

बालकांनाही माओंच ‘ अचूक ’ मार्गदर्शन !

त्यानंतर तिथून जवळच असलेल्या एका बालसगोपनगृहाकडे लिन छी-चू यानी आम्हाला नेले. त्या भागातले स्त्री-पुरुष कामाला जाताना आपापली मुलं त्या सगोपन-गृहात आणून ठेवतात. मुलापाठीमागे पालक दरमहा पाच युअॅन (म्हणजे सुमारे २५ रुपये) देतात. त्यातूनच त्या मुलाना दुपारच जेवणही दिलं जात. ३ वर्षांपासून ६ वर्षांपर्यंतची मुल तिथे होती. बयाप्रमाणे वेगळे वर्ग होते. मुलांचे विविधरंगी कपडे पाहून मला फार बर वाटलं. एका वर्गात खेळण्यांच्या साहाय्यानं मुलाना अंकाची, बेरजेची, बजाबाकीची कल्पना दिली जात होती दुसऱ्या वर्गात शिक्षिका पियानो वाजवीत होती आणि मुल गात होती. आम्ही तिथे थांबलो. ‘ लिट्ल् नेव्ही मॅन् ’ हे गाण चिनी भाषेत सुरू होतं. ‘ सकट्याच्यामुळ मी डगमगून जाणार नाही. मला माओ त्से-तुंग चूशी याच अचूक मार्गदर्शन लाभलं आहे. त्यामुळ मी शत्रूवर मात करीन ! ’ अशा आशयाच

बालकांनाही माओंच ‘ अचूक ’ मार्गदर्शन ! १११

ते गाण होतं ! आम्ही ते गाण ट्रेप केल. आणखी एकदोन गाणी आम्ही ऐकली. एकात अध्यक्ष ख्या यांच नाव येत होत. सगळ्या गाण्याचा अर्थ आम्ही लिन छी-चू याना विचारून घेतला. कोवळ्या बालकाना उवड उवड त्वेषाची, द्वेषाची शिकवण देण्याचा तो प्रयत्न होता ! प्रत्येक वर्गात माओ आणि ख्या यांचे फोटो होतेच.

मला स्वर्गीय साने गुरुजींच स्मरण झाल्याशिवाय राहिल नाही. प्रभु माझी जीवन-वाग फुलव, चारित्र्याचे, पावित्र्याचे थुई थुई कारजे तेथ उडव !' अस म्हणून सदाचरणाच महत्त्व बालमनावर विंबविण्यासाठी धडपडणारे साने गुरुजी कुठे आणि जमीनदार वर्गान 'तुमच्या पूर्वजावर केलेले जुलूम विसरू नका, त्याचा नायनाट करण्यासाठी द्वेषाची आणि वर्गविग्रहाची तलवार सतत पाजळवीत ठेवा !' अशी शिकवण लहान बालकाना देणारी चीनमधली बालसंगोपनगृहे कुठ !

आम्ही जेव्हा परतायला लागलो तेव्हा मुलानी उम राहून 'आन्टी, चाय चिएन, चाय चिएन' (नमस्कार, नमस्कार ! पुन्हा भेटू !) म्हटलं. आम्हीही 'चाय चिएन' म्हणून निवालो. त्याच्या शिक्षिकेनं त्याना 'आन्टी' (आत्या) हा इंग्रजी शब्द मुद्दाम शिकविला होता. आम्ही मार्ग वळून पाहिलं तर त्या चिमुकल्या हातापैकी काही हात आम्हाला निरोप देण्यासाठी अजूनही हवेत हलतच होते !

नेबरहुड् कमिटीचा महिला उद्योगासारखा एक विभाग होता. स्त्रियांनी फावल्या वेळात शिवलेले कपडे आणि रेशमाची वेलबुडी काढलेल्या चादरी, अग्रे वगैरे वस्तू तिर्यं ठेवलेल्या दिसल्या. त्याची विक्री नेबरहुड् कमिटीतर्फे केली जाते आणि तेवढे खाजगी म्हणून त्या गृहिणींना उत्पन्न मिळतं. रंगीबेरंगी कपडे वापरण्याची आपली हौस चादरी, अग्रे, रजया एवढ्यांपुरतीच मर्यादित ठेवून स्त्रिया ती भागवून घेतात. लहान मुलांच्या कपड्यातही त्यांना ती विविधता साधता येते. बाकी त्यांना स्वतःला ठराविक रंगांचे, ठराविक पद्धतीचे गणवेशासारखे कपडे घालण्याचा सराव झालेला होता !

नेबरहुड् कमिटीच्या आरोग्य विभागाच्या व्यवस्थापिका या लाल सेनेतून निवृत्त झालेल्या एक नर्सवाई होत्या. त्या बऱ्याच अनुभवी व वयस्कर असल्यामुळ त्यांच्याकडून पीकिंगसारख्या शहरातही सर्व नागरिकांना आजारीपणात औषधोपचार कसे स्वस्तात व सहजपणे उपलब्ध होतात हे समजलं. तसंच अँक्युपॅक्चरबाबतही चांगली माहिती मिळू शकली.

शरीरामधल्या सर्व अवयवामध्ये, शरीराच्या चाललेल्या सर्व क्रियांमध्ये एक प्रकारचा समतोल असतो. हा समतोल बिघडल्यामुळ आजार उद्भवतात. अँक्युपॅक्चरमुळ बिघडलेला समतोल पूर्ववत होतो आणि जीवनचेतनेचा प्रवाह पूर्वीप्रमाणे सुरळीत चालू होतो. चादीच्या किंवा अन्य धातूच्या थंड आणि गरम सुया शरीरात विशिष्ट ठिकाणी टोचून अँक्युपॅक्चरचा उपचार करण्यात येतो. ३ सेंटिमीटर पासून २४ सेंटिमीटरपर्यंत लांबीच्या सूक्ष्म आणि गुळगुळीत, त्याचप्रमाणे साध्याही, अशा दोन्ही प्रकारच्या सुया

असतात. सुया ज्यावेळी सूक्ष्म शिरात, घमन्यात, नसात किंवा मासल भागात टोचल्या जातात, त्यावेळी त्या सुयाचा प्रतिकार करण्याची संवेदना शरीरात उमटते, ती मेंदूपर्यंत पोचते आणि तिथे विशिष्ट उत्तेजना निर्माण करते. त्या उत्तेजनेत दुखणं दूर करण्याची क्षमता असते. मानवी शरीरात अशा सुया टोचण्याच्या एकूण ६४९ जागा शोधून काढल्या गेल्या आहेत. चिनी औषधोपचाराचा मूळ सिद्धान्त द्विधात्मक प्रतिक्रियांचा आहे. अक्युपचरच्या शास्त्रातही तो ग्राह्य धरला जातो.

इसवी सनाच्या ४७५ वर्षे पूर्वी चीनमध्ये प्रथम अक्युपचरचे प्रयोग सुरू झाले. ख्रिस्तपश्चात इसवी सन २२० मध्ये वैद्यकशास्त्रात त्याला रीतसर मान्यता मिळाली. १९२७ ते १९४९ या संवर्षांच्या काळात माओच्या लाल सैन्याला लढताना जेव्हा हॉस्पिटलपर्यंत पोचण शक्य नसे, तेव्हा ग्रामीण भागात प्रचलित असलेली कदमुळ्यांची औषध आणि अक्युपचर यांच्याच उपचारावर भागवावं लागत असे. तेव्हापासून या शास्त्रात अधिक संशोधन कराव आणि त्याचा सर्वांस उपयोग करावा असं माओ त्से-तुंग यानी सांगितलं होतं. आज ग्रामीण चीनमध्ये झाडपाल्याची औषध आणि अक्युपचर याचा वापर 'वेअरफुट् डॉक्टर्स' करतातच. परंतु मोठमोठ्या शास्त्रक्रियांच्या प्रसंगीही मूल देण्यासाठी अक्युपचरचा उपयोग चीनमध्ये केला जातो आणि त्यात यश लाभतं, असा चिनी डॉक्टरांचा अनुभव आहे. अक्युपचरला सूचिचिकित्सा हा पर्यायी शब्द योजता येईल. पाश्चात्य डॉक्टरांनीही या सूचिचिकित्सेच्या परिणामकारितेबद्दल आपली खात्री करून घेतलेली आहे.

पीकिंगच्या त्स्न रव्वा विश्वविद्यालयात

दुपारच मोजन उरकून आम्ही पीकिंगच्या त्स्न रव्वा या विश्वविद्यालयात गेलो. पीकिंग शहरात पीकिंग आणि त्स्न रव्वा ही दोन विश्वविद्यालये प्रमुख मानली जातात. त्स्न रव्वा विश्वविद्यालयात विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शिकविण्याचे विभाग अधिक विकसित झालेले आहेत. इलेक्ट्रॉनिक्स, ऑटोमेशन, रेडिओ इंजीनियरिंग, केमिकल् इंजीनियरिंग, मेकॅनिकल् इंजीनियरिंग, गणित वगैरे अनेक विषय शिकविण्याचे विभाग त्या विश्वविद्यालयात आहेत. एकूण ४० तंत्रज्ञ असून अध्यापकांची संख्या २८०० होती. आम्ही गेलो, तेव्हा विद्यार्थी मात्र फक्त ६००० च होते! हे अस का, म्हणून आम्ही विचारल्यावर 'दुष्ट चतुष्टयाच्या' घातपाती कृत्याच्यामुळे विश्वविद्यालयच बंद पडण्याच्या वेतात आलं होत, आता आम्ही ते सावरीत आहोत असं सांगण्यात आलं! १९८० साली १०,००० विद्यार्थी घेण्याची आणि १९८५ पर्यंत ती संख्या २०,००० पर्यंत वाढविण्याची योजना आहे असंही समजलं. प्रोफेसर्सची संख्या मात्र आहे तीच राहणार होती.

“बाहेरचे तंत्रज्ञ इथे कधी शिकवायला होते का?”

“ होय, १९५२ मध्ये रशियन तंत्रज्ञ इथे होते. ते रशियन भाषेतून शिकवीत असत आणि विद्यार्थ्यांसाठी सुशिक्षित अनुवादक त्याच चिनी भाषेत भाषांतर करीत असत. अर्थात त्या त्या विषयाच्या प्राध्यापकांना रशियन भाषा अवगत असेच ”

“ आणि इंग्रजी ? ”

“ इंग्रजी शिकविण्याची सोय १९५० पासूनच आहे. पूर्वी चायनीज्खेरीज रशियन ही दुसरी भाषा म्हणून शिकविली जात असे. पण १९६४-६५ पासून इंग्रजीच दुसरी भाषा आहे.

आता रशियन तंत्रज्ञ नाहीत. कुठलेच नाहीत. आता आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तंत्रज्ञान-विषयक पुस्तक उपलब्ध करून ठेवलेली असतात. शिवाय आम्ही आमच्याच काही विद्यार्थ्यांना अमेरिका, जर्मनी, जपान या देशात पाठविलेले आहे. ते परतल्यावर तेच तंत्रज्ञ म्हणून शिकवू शकतील. ”

“ येथे विद्यार्थी वसतिगृहात राहतात, का वरून येतात ? ”

“ वसतिगृहात राहणारेच बहुधा सर्वजण. फक्त गेल्या वर्षीपासून २०० बाहेरचे विद्यार्थी व्यायला सुखात केली आहे वसतिगृहात वीस टक्के विद्यार्थिनीही आहेत. ”

“ विद्यार्थ्यांना फी काय पडते ? भोजनखर्च किती येतो ? ”

“ फी नसते. भोजनखर्च हा विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीप्रमाणे कमीअधिक घेतला जातो ”

“ बर, कम्युन्समध्ये विद्यार्थी इथं शिकायला येतात का ? ”

“ होय, साधारण तास टक्का ~~वधाचा~~ ~~कम्युन्समध्ये~~ ”

“ प्रोफेसरमध्ये स्त्रियांची संख्या किती आहे ? ”

“ सरासरी एक चतुर्थीश स्त्रिया आहेत. व्यवस्थापनाच्या कामात मात्र १२ पैकी चार स्त्रिया आहेत. ”

प्रथम आम्ही विश्वविद्यालयाच्या स्वागत-कक्षात बसलो होतो. नंतर आमच्याच सूत्रनेवरून जवळच असलेल्या मेकॅनिकल् इजीनियरिंग् विभागाच वर्कशॉप् होतं, तिथं आम्हाला नेण्यात आलं. बरेच विद्यार्थी तिथं काम करीत होते. काही विद्यार्थिनीही होत्या. माओंची प्रचंड अक्षरांतली वचन त्या वर्कशॉप्मध्ये चितारलेली दिसली.

“ काम करून, स्वतः कमावून त्यातून होस्टेलचा खर्च करण्यास तुम्ही विद्यार्थ्यांना प्रवृत्त करता का ? ”

“ नाही, तस काही आज आमच घोरण नाही ! ”

“ कॉलेज-शिक्षण पूर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांना पदव्या वगैरे देण्यात येतात का ? ”

“ नाही, फक्त दाखले देण्यात येतात. ”

यानंतर काही विद्यार्थ्यांशी आम्ही बोललो.

“ तुम्हाला शिक्षणानंतर नोकऱ्या, कामधंदा शोधण्यात कोण मदत करतं ? ”

वर्कशॉपमध्ये काम करणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी एका विद्यार्थ्यांनं सांगितलं

“ काम शोधण्याचा काही तसा प्रश्नच उद्भवत नाही. आम्हांला विश्वविद्यालयातफेंच काम दिलं जातं. ”

“ पण तुमची काही स्वतःची आवडनिवड असते की नाही ? कोणतं काम करायला तुम्हाला आवडेल ? ”

“ पार्टीचे नेते आमच्यावर जे काम सोपवितील, ते आम्ही करू ! ”

या उत्तरानंतर वसंतराव काय विचारणार ? ते निरुत्तरच झाले ! जेव्हा तिथून आम्ही बाहेर पडायला लागलो, तेव्हा उपाध्यक्ष सुग युन-चेन आणि कुमारी मियाव शियेन दोघं आमच्याबरोबर आमच्या गाडीपर्यंत आम्हांला पोचवायला आले आणि त्यांनी आम्हाला निरोप दिला.

सांस्कृतिक क्रांती आणि उच्च शिक्षण

यापूर्वी या पुस्तकात ‘चाडाळ चौकडी’चा एक-दोनदा उल्लेख आला आहेच. कम्प्युन्समध्ये, कारखान्यामध्ये ‘गॅंग ऑफ फोर्’ नं जो काय धुमाकूळ घातला, त्या सदर्भात तो उल्लेख होता. पण शिक्षणाच्या क्षेत्रात तर ‘दुष्ट चतुष्टया’न जो हस्तक्षेप केला, त्यामुळ कॉलेजं आणि विश्वविद्यालयं यामधील जुन्या शिक्षण-व्यवस्थेचा पुरा खेळखडोवाच झाला, असं आम्हाला वारवार सांगण्यात आलं. तिन रखा विश्वविद्यालयाला आम्ही भेट दिली, त्यावेळीं तिथं विद्यार्थ्यांची संख्या जी कमी असल्याच आढळून आलं, त्याच कारण, ‘चाडाळ चौकडीची’ चुकीची धोरण आणि ‘दुष्ट कृत्यंच’ होती, असं उपाध्यक्ष सुग युन-चेन याच म्हणण होतं.

‘चाडाळ चौकडी’चा थोडा सविस्तर इतिहास एका निराळ्या सदर्भात पुढे येणारच आहे. पण चाडाळ चौकडीचा जन्म होण्याच्या अगोदर माओ त्से-तुंग याच्या नेतृत्वाखाली १९६६ साली चीनमध्ये जी ‘सांस्कृतिक क्रांती’ झाली, तिथूनच तेथील साम्यवादी सरकार आणि पक्ष यांच्यात एक जबरदस्त वैचारिक आणि संघटनात्मक फूट पडायला प्रारंभ झाला होता. सर्वोत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या क्रांतीचे जनक माओ त्से-तुंगच होते. १९४९ ते १९६६ या १७ वर्षांच्या काळात माओंनी १९५८ साली एकदा साम्यवादी क्रांतीची धार बोथट होऊ न देण्यासाठी एक देशन्यापी आंदोलन केलं होतं. परंतु सरकारी अधिकाऱ्यात, खालपर्यंतच्या नोकरशाहीत आणि पक्षाच्या वरिष्ठ कार्यकर्त्यांतही सुखासीनता, खुर्चीला चिकटून राहण्याची वृत्ती आणि भाडवल-शाही समाजव्यवस्थेप्रमाणे स्वार्थावर लक्ष ठेवून काम करण्याची पद्धती आणि इतर मूल्य यांचा प्रभाव वाढत होता. तो कमी कसा करावा या चिंतेत माओ होते. क्रांतीची धार सतत पाजळवीत ठेवली नाही तर शिक्षक, प्राध्यापक, तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ आणि सर्वसाधा-

रण बुद्धिजीवी वर्ग हा गरिबांच्या हिताविषयी व विकासाविषयी बेफिकीर व्रनू लागतो हा अनुभव त्यांना येता होता भाडवळशाहीकडे, व्यक्तिगत संपत्तिसंग्रहाकडे व सुखासीनतेकडे वळणाऱ्या या वृत्तीला आळा घालण्यासाठी माओंनी 'सांस्कृतिक क्रांती' (कल्चरल् रेव्होल्यूशन) करण्याच ठरविले. १९५९ सालापासून माओंच्याऐवजी त्यांचे पूर्वीपामूनचे एक निकटचे सहकारी ल्यू शाओ-छी हे चीनचे राष्ट्रपती झालेले होते. पण त्यांचाच माओंच्या 'सांस्कृतिक क्रांती'ला विरोध होता. पक्षातही असे अनेक बुद्ध्याचार्य होते, ज्यांना माओंची क्रांतिकारक दृष्टी पसंत नव्हती. माओंच जनतेवर पुष्कळच वजन होतं. पक्षावरची पकड मात्र थोडी ढिली झाली होती. सैन्यसुद्धा त्यांच्याच कलाप्रमाण वागणार होत. म्हणून माओंनी एक युक्ती योजली.

त्यांनी शाळा, कॉलेज व विश्वविद्यालय अशा सस्थातील विद्यार्थ्यांना आणि निरनिराळ्या सस्थातील तरुणांना साम्यवादी सिद्धान्त आणि समतावादी मूल्य यांना प्रच्छन्नपणे विरोध करणाऱ्या नेत्यांच्या, कार्यकर्त्यांच्या आणि बुद्धिजीवी वर्गांच्या विरुद्ध चढ करून उठण्याच आवाहन केले आणि त्यांची 'रेड डिफेन्स गार्ड्स' (लाल संरक्षण दल) नावाची संस्था स्थापन केली. माओंच्या या जहाल धोरणाच समर्थन करणाऱ्या-मध्ये त्याची चौथी तरुण पत्नी चियांग चिंग हीही होती. ५ ऑगस्ट १९६६ रोजी माओंनी स्वतःच्या हस्ताक्षरात एक मोठा भित्तिफलक रगविला आणि तो प्रकाशित केला. त्यात 'मुख्य कार्यालयावरच तोफा डागा ! (बंबार्ड द हेडक्वार्टर्स !)' असा आदेश होता ठिभेन आन-मेन चौकात जेव्हा लाल संरक्षण दलाच्या १६ ते २३ वर्षे वयाच्या व साऱ्या देशातून आलेल्या अक्षरशः लाखो तरुणांपुढे माओंनी भाषण केले, तेव्हा ते युवक क्रांतिभावनेन भरून गेले. त्या युवकांनी प्रथम महत्त्वाच्या शिक्षणसंस्थांवर सर्वत्र जोरदार हल्ला चढविला पहिला हल्ला त्यांनी पीकिंग विश्वविद्यालयातील जुनाट मतं धारण करणाऱ्या प्राध्यापक, तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ आणि व्यवस्थापक यांच्यावरच चढविला. हे तरुण सैनिक मात्र अगदी रानटीपणाने वागले.

१९६६ ते १९६९ या तीन वर्षांत चीनमध्ये अनेक कॉलेज व विश्वविद्यालये वद पाडली गेली. माओंच्या क्रांतिकारी विचारांना आणि श्रमनिष्ठेच्या तत्त्वाला विरोध करणाऱ्यांची खेडेगावात खानगी करण्यात आली. अस म्हणतात की याच काळात रेड गार्ड्सनी पीकिंगमधील एका अणुशास्त्रज्ञाला खेडेगावात कॅम्पमध्ये पाठवून त्याला पिण्याच्या पाण्याचे नळ जोडणाऱ्या प्लंबरच काम करायला लावले ! उच्चपदस्थ सरकारी नोकरांचा, शहरात राहणाऱ्या पक्षातील पदाधिकाऱ्यांचा आणि विद्वानांचा उत्पादक कामाशी संबध राहात नाही. देशातल्या, विशेषतः ग्रामीण भागातल्या परिस्थितीशी त्याची फारकत होते, त्यांच्यात 'उच्चमरू' वृत्ती निर्माण होते ती घालवावी, त्यांनी शेतकऱ्यात मिसळवा, त्यांच्यापासून काही तरी शिकाव व अशा रीतीनं समताप्रधान साम्यवादी समाजव्यवस्थेच्या दिशेन आणखी एक क्रांतिकारी पाऊल पुढे टाकाव हा ही

सांस्कृतिक क्रांती सुरू करण्यामागील माओंचा उद्देश होता. यासाठी ७ मे १९६८ रोजी त्यांनी एक आदेश काढला व त्यानुसार खेडोपाडी '७ मे विद्यालये' काढली. १९६६ पासून ज्या उच्चपदस्थांना सरकारी अथवा पक्षाच्या सघटनेतून काढून टाकण्यात आलं होतं, त्यांचा प्रश्नच नव्हता. पण त्या हकालपट्टीच्या सत्रातून जे बुद्धिजीवी आणि नोकरशहा सहीसलामत बाहेर पडले होते, पण ज्यांचे विचार प्रति-क्रांतिवादी असल्याचा संशय होता, अशांना सहा महिने ते दोन वर्षे त्यांच्या राजकीय पुनःशिक्षणा साठी ठिकठिकाणच्या ७ मे विद्यालयात पाठविण्यात आलं.

१९७६ साली माओंच्या मृत्यूनंतर परिस्थिती बदलली. माओवादी जहालाचा पक्ष कमजोर झाला व आजचे उपपंतप्रधान तेंग शियाओ-फिंग यांच्यासारख्या नेमस्ताचा पक्ष चीनमध्ये शिरजोर झाला. जहालाचे नेते म्हणजेच 'चाडाळ चौकडी' होय. त्यांना अटक झाली व त्यांच्याविरुद्ध सत्रघ देशभर त्यांच्या निंदेची एक पद्धतशीर मोहीम उघडण्यात आली. त्या चाडाळ चौकडीमुळ उत्पादन घटलं, रेल्वेत, कारखान्यात घात-पाताचे प्रकार घडून आले, जुनी शिक्षणव्यवस्था कोलमडून पडली बगैरे अनेक आरोप त्यांच्यावर करण्यात येतात. त्यातल्या काही आरोपात तथ्य होतं पीकिंगमध्ये आम्ही ज्या तिसरं रूखा विश्वविद्यालयाला भेट दिली, तेही पीकिंग विश्वविद्यालयाप्रमाणेच १९६६ ते १९६९ या तीन वर्षांच्या काळात बंद होतं आणि अजूनही ती सस्था पूर्ववत काम करायला लागली नव्हती. कारण सप्टेंबर १९७८ मध्ये आम्ही गेलो, त्यावेळी माओंच्या मृत्यूला अवघी दोन वर्षे होत होती. माओंची पत्नी चियाग चिंग ही 'चाडाळ चौकडी'ची जरी नेता होती, तरी माओ जिवंत असेपर्यंत तिची उचलवागडी करण व सर्वच घोरणात बदल करण मवाळ पक्षाच्या नेत्यांना शक्य नव्हतं. माओंच्या मृत्यूनंतरच ते शक्य झालं. आणि म्हणूनच माओंच्या घोरणाना, घोषणाना व नेतृत्वाला आपला पूर्ण पाठिंबा आहे व त्याचीच छ्येयघोरणं आपण अमलात आणित आहोत असं जनतेला आणि जगाला भासवीत असताना माओंच्या घोरणाना मूठमाती देऊन भाडवलशाही राष्ट्राशी सधान बाधून आपला औद्योगिक विकास आणि आधुनिकीकरण करण्याचं चीनच्या आजच्या नेत्यांनी ठरविलं आहे हे अलीकडच्या त्यांच्या हालचालीं-वरून स्पष्ट झालं आहे. शिवाय रशियाशी अगदी हाडवैर हा त्या घोरणाचा जणू मुख्य आधार झालेला आहे.

भगीरथ प्रयत्नांचा आदर्श - ताचाय

ताचाय हे गावाचे नाव आहे. ताचाय येनमिन कुंगश म्हणजे ताचाय गावच्या लोकांची सामूहिक शेती वसाहत. 'शेतीच्या बाबतीत ताचायच अनुकरण करा आणि उद्योगाच्या बाबतीत ताचिंगचा आदर्श अनुसरा।' हा १९६४ मध्ये माओ त्से-तुंगनी देशाला आदेश दिला होता. तो प्रसिद्ध संदेश चीनमध्ये आता जवळ जवळ सर्वत्र अमलात आणला गेलेला आहे. ताचाय ही आदर्श सामूहिक शेती वसाहत आहे आणि ताचिंग येथे चीनचा एक प्रचंड तेलशुद्धीकरण कारखाना आहे. १९४९ च्या क्रांतीनंतर चीनमध्ये साम्यवादी राज्यव्यवस्था स्थापन झाली. देशातील शेती आणि उद्योग यांची साम्यवादी तत्त्वावर पुनर्रचना करण्याच्या कार्यक्रमात ताचाय आणि ताचिंग ही भगीरथ प्रयत्न आणि स्वावलंबन या बाबतीत आघाडीवर होती, म्हणून सर्व देशात उत्साह निर्माण करण्यासाठी माओ त्से-तुंग यांनी वरील घोषणा देशासमोर ठेवली.

सप्टेंबर १९७८ मधल्या आमच्या तीन आठवड्यांच्या चीनच्या दौऱ्यात आम्ही इथे एक दिवस आणि एक रात्र घालविली. पीकिंगच्या पश्चिमेला असलेल्या शन्सी प्रांतात शियांग काउन्टीमध्ये ताचाय हे एक कम्प्यून आहे. समुद्रसपाटीपासून तीन हजार फूट उंचीवर ठाय हाग पर्वतराजीच्या कुशीत वसलेले हे छोटसं गाव. १९५८ मध्ये येथे सामूहिक शेती वसाहतीची स्थापना झाली.

माओ त्से-तुंग आणि चौ एन-लाय यांच्या नेतृत्वाखाली लाल सेना क्युओ मिन-टांग या चियांग काई-शेक यांच्या सघटनेशी लढा देत होती. तेव्हा जिथे जिथे लाल सेनेचा विजय होई, तिथे तिथे ते सैनिक जमीनदाराकडच्या जमिनी काढून घेऊन तिथल्या तिथ भूमिहीन शेतमजुरांत त्या वाटून देत असत. १९४९ मध्ये साम्यवादी सरकारच्या स्थापनेनंतर गुलामगिरीतून नव्यानेच मुक्त झालेल्या भूमिहीन किसानांना सघटित करण्याचा प्रश्न उद्भवला. मुळात स्वतःच्या मालकीची थोडी जमीन असणारे अल्प-भूधारकही होतेच. हे सर्वजण आपापल्या जमिनीची कसणूक स्वतंत्रपणे करीत असत

परतु त्याचे एकमेकाना मदत करणारे गट १९५० मध्ये स्थापन करण्यात आले. पुढे त्यातूनच त्यांच्या सहकारी शेती सस्था स्थापन झाल्या. त्यात जमिनीची मालकी प्रत्येक शेतकऱ्याचीच होती. परतु कसणुकीसाठी सर्व जमीन एकत्र केली जात असे. हा १९५१ ते १९५३ च्या दरम्यानचा कालावधी होता. शेवटी सपूर्ण मालकीही सहकारी शेती संस्थेची आणि कसणूकही सामूहिक अशा तत्वावर 'प्रगतिशील समाजवादी शेतकऱ्यांच्या सामूहिक शेती सस्थांत' या संस्थाच रूपांतर झालं. हे स्थित्यंतर १९५५ ते १९५८ च्या दरम्यान झालं.

चीनमध्ये ७५,००० कम्प्यून्स

या आठ-नऊ वर्षांच्या अनुभवातून आणि प्रयोगांतून लवकरच कम्प्यून्स या आदर्शा सामूहिक शेती वसाहतींचा जन्म झाला. १९५८ पासूनच्या गेल्या वीस वर्षांत चीनमध्ये सर्वत्र कम्प्यून्सची स्थापना होऊन त्यांच्या द्वारेच शेतीविकासाच्या सर्व योजना कार्यान्वित झालेल्या आहेत. चीनमधल्या एकूण लागवडीलायक जमिनीपैकी जवळ जवळ ९५ टक्के जमीन कम्प्यून्सतर्फे कसली जाते. सपूर्णतया सरकारी मालकीच्या शेती प्रयोगसंस्थाकडे फार तर ५ टक्के जमीन असेल. चीनचे शान्सी, होनान, क्वांटुंग किंवा युन्नान यासारखे एकूण २२ प्रांत आहेत. याशिवाय तिबेट, सिंक्रियागसारखे पाच स्वयंशासित (?) प्रदेश आहेत ते वेगळे. या २२ प्रांतात एकूण सुमारे २००० च्या वर काऊन्टीज आहेत. या सर्व काऊन्टीजमध्ये मिळून एकूण सुमारे ७०,००० ते ७५,००० कम्प्यून्स आहेत असा पाश्चात्य निरीक्षकांचा अंदाज आहे.

कामाच्या सोयीसाठी कम्प्यून्सची प्रोडक्शन ब्रिगेड्समध्ये विभागणी करण्यात येते आणि प्रत्येक ब्रिगेडमध्येही अनेक प्रोडक्शन टीम्स असतात. सर्वत्र तत्त्वतः जमिनीची मालकी सरकारी, पण व्यवहारतः कम्प्यून्सची. जमिनीची कसणूक सामूहिक. प्रत्येकाकडून त्याच्या कुवतीप्रमाणे काम घ्यायचं आणि त्याच्या कामाच्या मोजमापाप्रमाणे त्याला मोबदला द्यायचा हे कम्प्यून्समधल्या आजच्या व्यवस्थेच आधारभूत तत्त्व मानल जातं साम्यवादाच्या आदर्शानुसार मात्र प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या कामाप्रमाणे नव्हे, तर तिच्या गरजेप्रमाणे मोबदला मिळाला पाहिजे असं मानलेलं आहे. पण ते ध्येय अजून फार दूर आहे. प्रत्येक टीमच्या ताब्यात असलेली जनावर, डुकर, कोंबड्या आणि भात झोडण्याच किंवा जंतुनाशक फवारण्याच यंत्र, फावडी, टिकाव यासारखी छोटी औजार ही त्या टीमच्या मालकीची असतात. ट्रॅक्टर्स, पिठाची गिरणी, शेती औजाराच्या दुस्तीच वर्कशॉप् वगैरेची मालकी ब्रिगेडची असते. अर्थात त्यांचा उपयोग सगळ्यांना करता येतो. कम्प्यून्सवर तर स्थानिक रस्ते, पूल, पाण्याच्या टाक्या बांधण, नवीन कारखाने काढण या बाबतची आणि सर्वसाधारण व्यवस्थेची व विकासकार्याची जबाबदारी असते. कम्प्यून्स,

ब्रिगेड आणि टीम याची व्याप्ती किती असते याची पृष्ठ १२१ वर दिलेल्या तक्त्यावरून कल्पना येऊ शकेल.

खर म्हटल तर सीआनहून प्रथम रेल्वेने यिनचुआन स्टेशनला जाऊन तिथून ताचायला जायच, तिथे दोन दिवस राहायच आणि मग तिथून पीकिंगला जायच असा आमचा मूळचा कार्यक्रम ठरला होता. पण सीआनला असताना बराच पाऊस पडला यिनचुआन स्टेशन ते ताचाय हा रस्ता कच्चा असल्यामुळे तिथे कार जाऊ शकणार नाही असा ट्रॅक-टेलिफोनन एक निरोप ताचायहून सीआनला आम्हाला मिळाला. म्हणून नाइलाजानं तो वेत बदलून आम्हाला सीआनहून सरळ पीकिंगला जाव लागल होत. पण पीकिंगमधला व पीकिंगभोवतालचा कार्यक्रम आम्ही आटोपत असतानाच आम्हाला समजल होत की उघाडी पडल्यामुळे आता ताचायला जाण शक्य होईल म्हणून प्रश्न थोड्या खर्चाचा होता. कारण पुन्हा उलटं जाव लागणार होतं; पण चीनच्या शेतीविकासाच्या दृष्टीनं ताचायच जे महत्त्व आम्ही ऐकल-वाचल होतं, ते लक्षात घेता आम्ही तो खर्च करायचा व ताचायला जायचच असं ठरविल.

पीकिंगहून रात्री ९-३४ च्या गाडीन निघून आम्ही दुसऱ्या दिवशी पहाटे ४-३० वाजता यिनचुआन स्टेशनावर पोचलो. ताचायजवळील कम्यूनच्या क्रांतिकारी समितीचे एक बयस्कर सदस्य आणि प्रवासी संस्थेचा एक तरुण प्रतिनिधी गाडी घेऊन स्टेशनावर आलेले होते. उजाडलं नसल्यामुळे काही दिसत नव्हतं. परंतु ४५ किलोमीटरच्या त्या रस्त्यावरून जाताना खाचखळगे भरपूर असल्याच समजत होत. गाडीही हळूच चालली होती. डोंगराळ भाग असल्यामुळे वळण बरीच होती. ताचायच्या अतिथिगृहात पोचलो, तरी ताबड फुटल नव्हतं ताचाय हे खेडं होतं, ही गोष्ट लक्षात घेता त्या मानान त्या अतिथिगृहाच्या इमारतीची भव्यता मात्र त्या अधिक प्रकाशातही आमच्या डोळ्यात भरली. जाणवण्याइतका गारटा हवेत होता. आम्हाला दिलेल्या खोलीत आम्ही सामानसुमान ठेवतोय आणि गरम पाण्यानं तोंडबिंद धुतोय तेवढ्यात कॉबडा आरवला. किती बर वाटलं ते आरवणं ऐकून ! कॅन्टन, सीआन, पीकिंग या ठिकाणच्या प्रशस्त हॉटेल्समध्ये राहून त्या अत्याधुनिक वातावरणाचा कटाळा आला होता. आता आम्ही प्रथमच ग्रामीण वातावरणात एक दिवस व एक रात्र घालविणार होतो.

इथे कुळूप लावायची गरज नाही

आमचे प्रातर्विधी आटोपले. इतक्यात दरवाज्यावर टिक टिक करून वाग यिंग-मिनन प्रवेश केला. तो ताचायच्या मुकामात अनुवादकाच - मार्गदर्शकाच काम करणार होता. आमच्यासाठी त्याला खास ताययुहान नावाच्या एका दूरच्या शहराहून बोलावून घेण्यात आल होतं. त्याला इग्रजी बर येत होत हेच त्याच कारण असाव. नाशत्याची सूचना

कम्प्यून्, ब्रिगेड, टीम यांच्या व्याप्तीची कल्पना देणारा तक्ता

क्रमांक	कम्प्यून्चे नाव	सामील कुटुंबे	कुटुंबातली माणसे	ताब्यातील जमीन एकर	ब्रिगेड संख्या	प्रोडक्शन् टीमसू संख्या	कम्प्यून्चे स्थान
१	ताचाय ब्रिगेड	१०	४७०	१२५	१	—	शियाग काउन्टी, शान्सी प्रांत
२	चिलियिंग	११५०	५,३२००	१५५,०००	३८	२१८	शिन शियाग काउन्टी, होनान प्रांत
३	तुगारिंग	११०००	४५,०००	२०८३	३०	२३७	वूशिएन् काउन्टी, क्वांगसू प्रांत
४	बीकन (दीपस्तम्भ) ब्रिगेड	२५०	१३४०	३२५	१	५	सीआन शहराजवळ
५	सचीचिंग (नित्यहरित)	१००००	४००००	२६६७	१४	१८	पीकिंगजवळ
६	पायू	४५००	२००००	१७६००	१	७८	शाषायजवळ
७	शिन च्वाव	१४०००	६००००	१०००	११	२००	कॅन्टनजवळ
८	माचिआव	७५००	३५,०००	६८००	२०	२०५	शाषायजवळ
९	ख्वानखुन	२१५०	१२०००	२०००	८	७३	क्वांगटुंग प्रांत
१०	शाचवाव	१४६००	६२०००	११३३३	२२	२१०	शुन्टै काउन्टी, क्वांगटुंग प्रांत
११	शिंनफा	३६००	२१०००	१७६६६	१२	८५	हारपिन शहराजवळ, हायलंगकियांग प्रांत
१२	छांगचिंग	४०,६०	२,१६००	१,१६६६	२४	१७०	यून्चे काउन्टी, शान्सी प्रांत

घायला वाग आला होता. आम्ही निवालो आणि दरवाज्याला कुलूप लावणार, इत-
क्यात तो म्हणाला

“ इथ कुलूप लावायची मुळीच जरूरी नाही. दुसऱ्याच्या वस्तूला इथे कोणी हात
लावणार नाही ”

त्याच ते आत्मविश्वासाच बोलण ऐकून मला आनंद झाला. चिनी लोकांच्या सचो-
टीचा थोडासा अनुभव आम्हाला त्यापूर्वीच्या काही दिवसात तसा आलाही होता.
हॉटेल्समध्ये ट्रॅन्झिस्टर, टेपरेकॉर्डर किंवा कॅमेरा यासारख्या सर्वसामान्य चिनी नागरि-
कांच्या वापरण्यात नसलेल्या परदेशीयांच्या वस्तूकडे कोणी कधी लोभस वृत्तीन बघताना
आम्हाला आढळला नव्हता. तसच कोणीही कुठेही कधी टिप्सची अपेक्षा दाखविली
नव्हती. वसतरावानी आमच्या त्या अनुभवाचा मुद्दाम उल्लेख केला, त्यामुळ वाग थिंग-
मिनला वर वाटलंसं दिसलं. काही थोडे अपवाद सोडले, तर आमचे आदिवासी
जोडीदार आणि शेजारी असेच प्रामाणिक आहेत, असा आमचा अनेक वर्षांचा अनुभव
आहे.

भोजनाचा हॉल नुकताच बांधलेला असावा अस दिसत होत. परदेशी पाहुण्यांना
बोलाविण्याची, त्याच स्वागत करण्याची, त्यांना तीस वर्षांत केलेली प्रगती दाखविण्याची
चीनची इच्छा त्यांच्या सध्याच्या बदलत्या परराष्ट्रीय धोरणाची सूचक होती. नाश्त्यात
नित्याच्या टोस्ट, लोणी, दूध, फळ यांच्याबरोबर भाताची कण्हेरी होती. मी तीच
आवडीन खाल्ली, म्हणून वेट्रेसच काम करणाऱ्या मुलीला आश्चर्य वाटलं. तिन आपल्या
बरोवरीच्या दुसऱ्या मुलीला तस सांगितल्याच मी पाहिलं. थोडी थडी होती, म्हणून
प्रथम फिरून याव आणि मग आवोळ वगैरे करावी असा कार्यक्रम आम्ही ठरविला.
थोड्याच वेळात वाग आणखी एका वयस्क गृहस्थाना घेऊन आला. आणि त्यांची त्यान
आम्हाला ओळख करून दिली. त्याच नाव चा लाय-हंग असून ताचायच्या स्थापने-
पासून ताचायचे संस्थापक चेन युग-ख्याय याचे ते सहकारी होते सध्या तेच ताचाय
ब्रिगेडचे मुख्य व्यवस्थापक होते

ताचायचा रोमहर्षक इतिहास

ताचायचा रोमहर्षक इतिहास चेन युग-ख्यायच्या जीवन-कथेशी निगडित आहे.
ताचाय ब्रिगेडची ज्यानी उभारणी केली, ते चेन युग-ख्याय सध्या चीनचे उपप्रधान-
मंत्री आणि शेतीमंत्री आहेत. अशा रीतीने त्या राष्ट्रान त्याच्या कामाचा गौरव केलेला
आहे. ताचायचे त्याचे साथी ताचायच्या उभारणीत त्यानी दाखविलेल्या विलक्षण जिद्दीची
व मनोधैर्याची प्रत्येक प्रेक्षकासमोर तोंड भरून स्तुती करीत असतात. शेतीच्या दिवसात
ते अजूनही आपल्या या कम्यूनमध्ये जाऊन इतरांच्या बरोबर शेतीत काम करतात, याचा

त्या साथीदाराना मोठा अभिमान वाटतो.

एकूण जमिनीच्या क्षेत्रफळाच्या विस्ताराच्या दृष्टीन पाहिल, तर चीनचा जगात तिसरा नंबर लागतो. रशिया आणि कॅनडा याच क्षेत्रफळ चीनपेक्षा अधिक आहे. अस्ताव्यस्त पसरलेल्या या ३,६५७,७६५ चौरस मैलाच्या खंडप्राय देशाचा निम्म्याहून अधिक भाग पहाडी, डोंगराळ, वफाच्छादित किंवा वालुकामय आणि वैराण आहे. त्यामुळ लागवडीलायक जमीन अशी फक्त २६ कोटी एकरच; पण आजची चीनची लोकसंख्या मात्र ८० कोटींच्या जवळपास आहे. यागत्से किंवा स्वग ख (पीत नदी) यांच्यासारख्या नद्यांच्या लोन्यात आणि दक्षिण चीनमध्येच अधिक उपजाऊ जमीन म्हणून दाट लोकवस्ती अशी त्याच भागात आहे. अतिवृष्टीमुळ आणि बर्फ वितळल्यामुळे नद्यांना प्रचंड पूर आणि अनावृष्टीमुळ दुष्काळ अशा आपत्तींमुळ १९४९ च्या पूर्वी खेडूत सदा दरिद्री, दैवाधीन, दैववादी आणि गाजलेला असायचा. या नैसर्गिक आपत्तींच्या जोडीला सरजामशाही वृत्तीच्या सरदार-दरकदाराची आपापसातली यादवी युद्धं, त्यांच्या व सम्राटांच्या आश्रयान आपलं अस्तित्व टिकवून धरलेल्या जमीनदाराची शोषक वृत्ती आणि परकीय शासकांमार्फत जागती वसवणूक यामुळे जनता नेहमीच भरडली जात असे. साहजिकच अन्नान्न-दशेपायी विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत बायका, मुली किंवा लहान मुले यांच्या विक्रीची प्रथा चीनमध्ये रुढ होती. ताचायचे संस्थापक चेंन युग-स्वाय याच कुटुंब हे १९४९ च्या पूर्वी अशाच आपत्तींपोटी देशोधडीला लागलेल्या असंख्य चिनी ग्रामीण कुटुंबांपैकी एक होत.

ताचायपासून अवघ्या ३० किलोमीटर्स अंतरावरच्या एका खेड्यात हे कुटुंब राहात असे. १९२० च्या भीषण दुष्काळात चेंनच्या वडिलावर त्याची पत्नी म्हणजे चेंनची आई, मुलगी आणि एक मुलगा विकण्याची पाळी आली. त्या घटनेच दुःख असह्य झाल्यामुळे चेंनच्या वडिलानी झाडावर स्वतःला गळफास लावून घेऊन आत्महत्या केली ! चेंन त्या वेळी अवघा आठ वर्षांचा होता. त्याच्यावर त्या बालकाच्या जमीनदाराकडे गुराख्याच काम करण्याची पाळी आली. काही काळ या जमीनदाराकडे, नंतर कुठ एखाद्या दुकानदाराकडे, अशा अनेक ठिकाणी मोलमजुरीच काम करीत तो दिवस कटीत होता. शिव्याशाप, लाथाबुक्क्या खाऊनही पोटभर अन्नाळ किंवा अंगभर पजाला तो मांताव असे.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत काय, मध्यापर्यंतही, भारतात सुद्धा कित्येक प्रांतांत अज्ञान आणि दारिद्र्य यामुळे अनेक कुटुंबांवर असच गुलामीच जीवन जगण्याची पाळी येत असे. महाराष्ट्रातल्या ठाणे, कुलाबा, धुळे जिल्ह्यांतले आदिवासी, तेलंगणाच्या नालगोंडा आणि वारंगळ जिल्ह्यांतले भूमिहीन शेतमजूर, गुजरातमधले भिल्ल, ओरिसातील आदिवासी किंवा बिहारमधील सर्वसामान्य जनता यांच्या दारिद्र्याच्या, गुलामीच्या आणि हालअपेष्टांच्या कहाण्या ज्यानी ऐकल्या आहेत, त्या ते वितरू शकणार नाहीत.

आज ती गुलामी नष्ट झाली आहे खरी; पण दारिद्र्य गेलेल नाही. त्यामुळे भारतातही बालवयात मजुरी करण्याची पाळी असख्य गरीब लहान मुलामुलींवर येते. जोपर्यंत लाखो कुटुंबांचे जीवनमान दारिद्र्य-रेषेखाली आहे, तोपर्यंत बालमजुरांची समस्या सुटणार नाही. चीनमध्ये माओ त्से-तुंग यानी हा प्रश्न त्यांच्या पद्धतीने हाताळला आणि बऱ्याच अशी तो सोडविलाही. ताच्याच ब्रिगेड हे त्या पद्धतीचे एक स्मारकच आहे अस म्हटल तर चालेल. ताच्याच इतिहास थोडक्यांत खालीलप्रमाणे आहे

१९४२ मध्ये साम्यवादी पक्षाचे काही भूमिगत कार्यकर्ते ताच्याला आले. गाजलेल्या गावकऱ्यांच्या मनात आशेचे किरण प्रकटले. कारण, त्या वेळी आक्रमक जपानच्या सैनिकांनी पाच मैलावर असलेल्या काउन्टीच्या प्रमुख गावी म्हणजे शियागमध्ये तळ ठोकलेला होता. अधून मधून ते गावावर धाड बालीत व लूटपाट करीत असत. त्याच्याशी लढण्यात चेननीही इतर गावकऱ्यांप्रमाणे भूमिगत साम्यवादी कार्यकर्त्यांना मदत केली. शेवटी १९४५ मध्ये शियाग काउन्टीचा हा भाग जपानी आक्रमणापासून मुक्त झाला त्यानंतरच चेन युग-स्वायच्या कर्तृत्वाला प्रारंभ झाला

सहकारी शेतीची सुरुवात

लढाईत आणि दुष्काळात अनेक जण मृत्यू पावले होते. परिस्थितीला कटाळून कित्येक जण गाव सोडून गेले होते. अशा स्थितीत गावात राहिलेल्या दहानारा गरीब कुटुंबांना हाताशी धरून चेननी शेतीच्या पुनर्रचनेच्या कामाची जुळवाजुळव करायला सुरुवात केली. गावात राहिलेल्यांच्यात वृद्ध, लहान मुल आणि स्त्रिया यांचाच भरणा अधिक होता. चेनना ते एक आव्हानच होत. कारण, त्यावेळच्या सुखवस्तू जमीन-मालकानी गावचा विकास घडवून आणण्याबाबतच्या चेनच्या प्रयत्नाची चेष्टाच केली. पण ते आव्हान त्यांनी स्वीकारल आणि साम्यवादी पक्षाने आखून दिलेल्या धोरणानुसार एकमेकाना मदत करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा गट स्थापन केला. त्यानंतर त्यातूनच सहकारी शेती सस्था निर्माण करण्याची योजना चेननी आखली. त्यातही अनंत अडचणी आल्या. पण शेवटी १९५२ मध्ये ताच्यामध्ये एक सहकारी शेतीसस्था रीतसर स्थापन झाली, त्यावेळी तिच्यात ४९ कुटुंब सामील झालेली होती. अखेर १९५७-१९५८ मध्ये त्या सहकारी शेती सस्थेचे रूपांतर एका सामूहिक शेती वसाहतीमध्ये म्हणजेच कम्यूनमध्ये झाले. त्यात इतर गावही सामील झालेली होती. ताच्या गाव त्या कम्यूनची एक ब्रिगेड म्हणून, पण स्वतंत्रपणे काम करू लागले. ताच्याच एवढा इतिहास आम्हाला आम्ही तेथे पोचण्याच्या अगोदरच माहित झाला होता.

सकाळचे आठ वाजून गेले होते. चा लाय-हंग आणि वांग थिंग-मिन आले आणि आम्ही बाहेर पडलो. सगळी ग्रामीण वातावरण. सकाळची उन्हे सुखदायक वाटत होती.

अतिथिगृहाच्या जवळच विटा, चुना वगैरे साहित्य पडलेल होतं. बांधकाम चातू झाली होती. आम्ही उतरलो होतो, ते अतिथिगृहसुद्धा नव्यानेच बांधून तयार झाल्यासारखे दिसत होत. ते जरा उंचवट्यावर होत. खालच्या बाजूला ताचाय त्रिगेडच्या सभासदाना राहण्यासाठी दुमजली चाळीबजा इमारती बांधण्यात आल्या होत्या. आणखी नवीन बांधल्या जात होत्या. इमारती नवीन होत्या खऱ्या. पण त्याच्या दरवाज्यांचा आणि आतल्या खोल्याचा वरचा आकार मात्र गुहाघरासारखा अर्धगोलाकार होता. हा असा आकार का ? म्हणून विचारता पूर्वीपासून डोंगरात खोदलेल्या मातीच्या गुहाघरात राहण्याच्या जुन्या सवयीमुळे सभासदाना खोलीच्या वरच्या तक्तपोशीचा आकार अर्धगोलाकारच असलेला आवडतो अस सांगण्यात आल. आम्हाला काही ते कारण तितक पटल नाही. कारण खोलीत शिरल्यावर बोगद्यात शिरल्यासारखेच वाटत होतं. पण दुसरे काही कारणही स्पष्टपणे लक्षात येत नव्हतं.

ताचाय कम्यून तस मोठ होतं. त्याचीच फक्त ९० कुटुंबाची ही एक त्रिगेड होती. त्यात अवघी ४७० माणस आहेत. या त्रिगेडच्या ताब्यात १२५ एकर जमीन आहे. पण मग प्रश्न असा उभा राहतो की अशा किती तरी त्रिगेडसुद्धा ज्याच्यात आहेत आणि हजारो एकर जमीन ज्याच्या ताब्यात आहे, अशा मोठमोठ्या कम्यूनसुद्धा “ताचायच अनुकरण करा !” असा आदेश माओ त्से-तुंग यानी द्यावा, इतक ताचायला महत्त्व येण्याच कारण काय ? कारण अस होतं, की माओ केवळ मानवशक्तीच्या जोरावर राष्ट्र बडवू पाहात होते. प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडण्यात जी जिद्द, चिकाटी आणि आत्मनिर्भरता ताचायच्या शेतकऱ्यांनी दाखविली होती, तीच ग्रामीण विकासाची आणि राष्ट्रउभारणीची गुरुकिल्ली आहे, हे माओंना आपल्या देशबांधवांच्या मनावर बिंबवायच होतं. म्हणून १९६४ साली त्यांनी तसा आदेश देऊन ताचायचा गौरव केला होता

मोठ्या उद्योगधंद्यांना अग्रक्रम, आधुनिकीकरण, अधिकाधिक यांत्रिकीकरण, आर्थिक नियोजनाच केन्द्रीकरण हे रशियाने अवलंबलेलं साम्यवादी तंत्र माओंना मान्य नव्हत. भौतिक आणि आर्थिक प्रलोभनं दाखवून माणसाना कामाला प्रवृत्त करण्याला त्यांचा विरोध होता. ध्येयवादाची उत्कट प्रेरणा देऊन लोकाना कार्यप्रवृत्त करण आणि संबंध राष्ट्राला विकासाकार्याच्या एका प्रचंड, गतिमान आंदोलनात सामील करून घेण हे त्यांचे उद्दिष्ट होतं. या त्यांच्या ध्येयवादी स्वप्नामुळे भारावून गेलेल्या त्यांच्या सहकाऱ्यात ताचायच्या चेन युग-ख्यायची गणना होते. काही पक्षसदस्यांच्या व्यवहारवादी आग्रहामुळे कम्यूनच्या सभासदाना सामूहिक शेतीव्यतिरिक्त व्यक्तिगत कसणुकीसाठी छोटे जमिनीचे खाजगी तुकडे द्यायच घोरण इतरत्र अमलात आणलं जात होतं. पण ताचाय त्रिगेडमधील सभासदानी असे खाजगी जमिनीचे तुकडे स्वतःसाठी घेतलेले नाहीत ही विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे. बारीकसारीक बाबतींत साम्यवादी पक्षाच्या ध्येयवादी आदर्शांना अनुसरून ताचायने आपला विकास साधला यामुळे माओंना त्याच अधिक कौतुक वाटण

चा लाय-हग हे आम्हाला एका उंच टेकाडाच्या रोखान नेत होते. एका ठिकाणी वळणावर दोन म्हातारे कंपोस्ट खत बारीक करीत होते. सभासदांच्या घरच्या कांगखालची (म्हणजे झोपण्यासाठी केलेल्या मातीच्या कट्ट्याच्या खालची) राखाडीवजा जळलेली माती, मैला-खत आणि कचरा-खत याच मिश्रण करण्याच त्याच काम चाललं होतं. चढता चढता आजूबाजूला मक्याच्या शेताची कापणी झालेली दिसत होती. एका छोट्या टेकाडावर विटा पाडण्याच काम फार मोठ्या प्रमाणावर चाललेलं दिसलं. वळणावळणानी चढत आम्ही त्या डोंगराच्या माथ्यावर पोचलो. खूपच मोठा वर्तुळाकार तलाव तिथे मुद्दाम बांधून काढलेला दिसला. सर्वांत उंच ठिकाणी पाणी ताठविल्यामुळे तिथून ते खालच्या सर्व शेतांना किंवा फळवागाना नेणं सोपं झालं होतं.

त्या उंचीवरून ताचायची सगळी शेती, दऱ्या, खोरी आणि दूरवर दिसत असलेला वाघाच्या तोंडासारखा, भोवतालच्या गावांत व्याघ्रगिरी नावाने प्रसिद्ध असलेला डोंगर-सगळं कसं सहज नजरेत येत होतं. आज जो ताचायचा विकास दृष्टीस पडत होता, त्यावरून क्रांतिपूर्व काळात ताचायच्या शेतमजुरानी काढलेल्या हालअपेष्टा, मुक्तीनंतरच्या काळात ताचाय घडविण्यासाठी चेन युंग-खाय आणि त्यांचे सहकारी यानी केलेले भगीरथ प्रयत्न याची कल्पना कोणी तरी मुद्दाम सांगितल्याशिवाय येणं शक्य नव्हतं. पण तो व्याघ्रगिरी मात्र चेननी, चा लाय-हॅगनी आणि इतर अनेक स्त्री-पुरुषानी तिथे राखविलेल्या जिद्दीला, केलेल्या अपार कष्टांना आणि अभूतपूर्व पराक्रमाला साक्षी होता.

डोंगरावरची समृद्ध फळवाग

चा लाय-हग हे आम्हाला ताचायची रोमहर्षक कथा सागत होते. ताचायच स्वप्न साकार करण्यात त्याचा मोठा वाटा होता. म्हणून सर्व हकीगत सागताना त्याच्या चेहऱ्यावर कर्तव्यपूर्तीच समाधान विलसत होतं. डोंगराच्या उतरणीवर पायऱ्या पायऱ्यानी बनविलेली मोठमोठी शेत, मधून मधून रुंद केलेली आणि भरून काढलेली खोरी, त्यातूनही पाण्याचे ओहोळ, लोट येऊन बाघ फुटू नयेत यासाठी केलेली दगडाची मजबूत तटबंदी - हे पाहिल्यानंतर, सकृद्दर्शनी त्यात काय मोठस असाही प्रश्न कोणी विचारू शकला असता. पण डोंगरउतरणीवर शेताचे मोठमोठे तुकडे लागवडीलायक बनवायला आणि पायसाळ्यातल्या वाहत्या ओहोळापासून त्याचा बचाव करण्याची व्यवस्था करून ठेवायला किती श्रम पडतात, याची जाणीव फक्त तशा डोंगराळ भागात राहणाऱ्या शेतकऱ्यांनाच होऊ शकते. ताचायला ५००० छोट्या तुकड्यांचे सुमारे १४०० मोठे तुकडे बनवायला दहा वर्षे अविरत श्रम करावे लागले होते. भारतात अरुणाचल प्रदेश, नागभूमी, ओरिसा यासारख्या डोंगराळ भागातल्या आदिवासींची जवळ जवळ सगळी

शेती अशीच आहे. आमच्या ठाणे जिल्ह्यातल्याही कित्येक आदिवासींची शेती डोंगर-उतरणीवर याच पद्धतीन लागवडीला आणलेली आहे. आम्ही त्याचे त्यापाठीमागचे श्रम पाहिले आहेत. म्हणूनच ताचायची शेती पाहत असताना त्या शेतकऱ्याच्या श्रमाची कल्पना आम्ही करू शकलो. व्यात्रगिरीवर फार मोठ्या प्रमाणावर वृक्षारोपण केलेलं दिसलं. आम्ही त्याबद्दल काही विचारणार, इतक्यात चा लाय-हंग म्हणाले

“आम्ही तिथ सफरचंद, पीच, अक्रोड, बदाम वगैरे मिळून जवळ जवळ ४०,००० फळझाड लावली आहेत. १९७७ मध्ये आमच फळाच उत्पन्न ६०,००० किलो झालं.”

विशेष म्हणजे १९७० पर्यंत ताचायला सगळी कामं मनुष्यशक्तीच्या जोरावर केली गेली. ट्रॅक्टर वगैरेचा वापर हा १९७० नंतरच सुरू झाला.

ताचायची मुख्य अडचण पाण्याची होती. आमच्या समोरच एक व्यवस्थित बांधलेला मोठा तलाव होता. असे तलाव कसे खणले, त्याच्यासाठी दुरून मोठ्या जलाशयानून सात मैल खणलेल्या कालव्यान पाणी कस आणलं, ते आणताना जमिनीच्या खालून पाइप लाईन कशी टाकावी लागली हे चा लाय-हंग सागत आणि दाखवीत असतानाच आमच लक्ष दूरवरच्या एका हरिणाकडे गेलं ते हरिण पळत होत व ताचायचेच दोन सभासद त्याच्यामागे धावत होते.

“आम्हा अशा जवळ जवळ १०० हरण पाळली आहेत. त्याच्या शिंगाच चागल उत्पन्न मिळत.” चा लाय-हंग यानी लगेच माहिती पुरविली.

१९५९ ते १९६३ हा ताचायच्या सत्त्वपरीक्षेचाच काळ म्हटला पाहिजे. १९६३ मध्ये सर्व देशात झझावाती वादळ झालं आणि मुसळधार पाऊस पडला. ताचायच्या भागाला त्याचा जबरदस्त तडाखा बसला. न भूतो न भविष्यति’ अशा या निसर्ग-कोषाला तोंड द्यायची तयारी करण्याइतकीसुद्धा पूर्वसूचना किंवा फुरसद तेथील शेतकऱ्यांना मिळू शकली नव्हती. दहा वर्षांत मोठ्या कष्टान आणि जिद्दीन उभारलेली बांधवंदिस्ती कोसळून पडली. शेताच्या समतल केलेल्या जमिनीत मोठमोठे खडे पडले. उभी पिकच काय, कित्येक वृक्षही उन्मळून पडले. वादळपीडित आणि पूरग्रस्त ताचायच्या पुनर्रचनेसाठी केन्द्र सरकारने स्वतः होऊन देऊ केलेली मदत तिथल्या स्वाभिमानी शेतकऱ्यांनी स्वीकारली नाही. त्यांनी नव्या उमेदीन पुनर्रचनेच काम हाती घेतलं. पुन्हा १९७२-७३ मध्येही ताचायला एका दुसऱ्या सकटाला, एका मोठ्या दुष्काळाला तोंड द्यावं लागलं होत. तरीसुद्धा ताचायच्या शेती-उत्पादनावर या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीचा विशेष परिणाम झाला नाही. तो कसा हे पृष्ठ १२८ वर दिलेल्या तक्त्यातील उत्पन्नाच्या जाळ्यावरून समजून घ्या.

चांडाळ चौकडीचा उपद्रव

परंतु राजकीय परिस्थिती आणि साम्यवादी पक्षनेत्यातले मतभेद याची झळ मात्र

ताचायच्या उत्पादनाचे बोलते आकडे

वर्ष	कुटुंबांची संख्या	माणसे	एकूण धान्य उत्पादन (किलो)	एकरी उत्पादन (किलो)	सरकारला विक्री किलो	एकूण उत्पन्न (युअॅनमध्ये)	कम्यूनच्या फडात भर (युअॅनमध्ये)
१९५३-सहकारी शेती सोसायटी स्थापनेनंतरचे वर्ष	७४	२९५	१०१,६४०	७५०	२२,५००	१७,६७२
१९५८-सामूहिक शेती-कम्यूनच्या स्थापनेनंतर	८०	३१८	२०८,५२०	१६२९	९५,०००	३९,५३९	३,८४७
१९६३-झंझावाती वादळाचे व पावसाचे वर्ष	८३	३६७	२१०,०००	२२३५	१२०,०००	६५,४०२	८,२८८
१९६४	८३	३६४	२८५,४४५	२४२९	१५०,०००	७३,२७०	११,९१८
१९७०	८३	४३४	३७४,९५०	३२१३	१२०,०००	१२५,२०६	२८,३७७
१९७२-भयानक दुष्काळाचे वर्ष	८३	४४४	३३१,४५०	२८४१	२००,०००	१६८,६३०	३८,७३२
१९७३-दुष्काळाचे वर्ष	८३	४४८	३८५,०००	३०७८	१५०,०००	१८२,४२१	४७,४५७

(१ युअॅन=५ रुपये अराजे)

ताचाय आणि इतरही कम्युन्सच्या विकासाला लागली. ती मानवनिर्मित आपत्ती या नैसर्गिक आपत्तीपेक्षा अधिक तापदायक ठरली होती. वास्तविक ल्यू शाओ-छी हे साम्यवादी पक्षातले माओ त्से-तुंग याचे ज्येष्ठ सहकारी. परंतु १९६० पासूनच रशियाशी संबंध तोडण्याच्या धोरणाबाबत त्याचे माओंशी मतभेद होऊ लागले आणि त्यांनी शेतीच्या सामूहिकीकरणाच्या धोरणाबाबतही माओ त्से-तुंगना विरोध करायला सुरुवात केली. कम्युन्सच्या सभासदाना जमिनीचे खाजगी तुकडे देण्याच्या धोरणाचा पुरस्कार, त्यांना छोटे उद्योग उभारण्याच स्वातंत्र्य, मजूर लावून जमिनी कसण्याच स्वातंत्र्य आणि किरकोळ वस्तूच्या विक्रीसाठी खुली बाजारपेठ याचा प्रचार करण्यास त्यांनी प्रारंभ केला. जमिनीच सामूहिकीकरण, कम्युन्सच्या मार्फत शेती-विकास आणि जमिनीची, शेतीची समाजवादी पुनर्रचना या माओप्रणीत धोरणावर त्यांनी टीकेची झोड उठविली. ताचाय त्रिगेडमध्येही ल्यू शाओ-छी याच्या मताची माणस होतीच. त्यांनी अंतर्गत विरोध सुरू केला. त्याच्या त्या विरोधाला तोंड देऊन ताचायचा विकास खडित न होऊ देण्यासाठी चेन युंग-ख्या आणि त्याचे सहकारी याना फार जागृत राहाव लागलं. त्रिगेडच्या उत्पन्नाचे आणि हिशेबाचे आकडे तपासण्यासाठी ल्यू शाओ-छी यानी ताचायला माणस पाठविली. परंतु त्यांना निराशेने परत याव लागलं. ताचायची सामूहिक कसणुकीबाबतची व मालकीबाबतची योजना कोणत्याच उपायानी खडित होऊ शकली नाही किंवा तेथील शेतकरी साम्यवादी धोरणापासून विचलित होऊ शकले नाहीत. माओंची चौथी पत्नी चियांग चिंग आणि तिचे तीन सहकारी मिळून गाजलेल्या 'दुष्ट चतुष्टया'ने सुद्धा ताचायच्या विकासकार्यात विघ्न निर्माण करण्याचा व ताचायला उपद्रव पोचविण्याचा प्रयत्न केला; पण तो अयशस्वी ठरला. पकडली जाण्यापूर्वी तीनच दिवस चियांग चिंग, आम्ही ज्या अतिथिगृहात उतरलो होतो, तिथे येऊन एक दिवस राहून गेली होती असं आम्हांला चा यानी सांगितलं !

किती सांगू आणि किती नको अस चा लाय-हेंग याना झालं होतं. ते स्वाभाविक होत. पण आमच्याजवळ तितका वेळ नव्हता, म्हणून आम्ही डोंगरावरून उतरायला सुरुवात केली. अतिथिगृहात परतण्यापूर्वी आम्ही ताचायच्या एका खळ्यावरून आलो. मक्याच्या कणसाचे केवढे मोठाले ढीग उन्हात वाळत होते. पण त्यात विशेष नवल नव्हतं. मक्याप्रमाणेच अक्रोडाचेही लहान पण ढीगच दिसत होते. खळ्याजवळ शाळेच पटागण होतं, त्यात काही मुलं खेळत होती. काहींना व्यायामाचे शिक्षक कवाईत शिकवीत होते. मुलमुली एकत्रच कवाईत करीत होती. कवाईत थांबवून थोडा वेळ मुलं आमच्याकडे बघत होती.

ताचायच्या अतिथिगृहात दुपारच्या भोजनात सुदर पदर सुटलेल्या, परोठ्यासारख्या चपात्या होत्या ! आणि त्याचे कलात्मक पद्धतीने तुकडे करून एका मोठ्याशा डिशमध्ये ते व्यवस्थित रीतीन ठेवले होते. आम्हाला आश्चर्य वाटलं. एकदरीत ताचायच आदरा-

तिथ्य व भोजन आम्हांला पसत पडल.

भोजनोत्तर आम्ही शियांगला म्हणजे काउन्टीच्या प्रमुख ठिकाणी ताचायच्या विकास-
क्रमावरच एक प्रदर्शन पाहायला गेलो. प्रदर्शन फार छान सजविलेल होतं. सीआनच्या
म्युझियमप्रमाणेच ताचायच्या या प्रदर्शनातही सर्व माहिती समजावून सांगणाऱ्या
तरुण मुली फारच चुणचुणीत आणि हुशार वाटल्या. विकासक्रमाची हकीकत त्या त्या
वस्तूसमोर, चित्रासमोर किंवा दृश्यासमोर उभ्या राहून त्या इतक्या आत्मविश्वासपूर्वक
समजावून सागत होत्या, की जणू काही त्यांनीच ते सर्व केलं—घडविलं होतं. त्यांना त्या
कार्याबद्दल खूपच आत्मीयता आणि अभिमान वाटत होता. नकाशाच आणि चित्राच
विद्युतीकरण केलं होतं. बटन दाबून ती चुणचुणीत मुलगी निरनिराळे भाग निरनिराळ्या
रंगीत दिव्यानी दाखवीत होती.

वर्गसंघर्षाची ज्योत तेवत ठेवा !

प्रदर्शनाचा अर्धा भाग पाहून होईतो आमच्याभोवती काही तरुण मुल-मुली आणि
दोन-तीन वयस्क पुरुष जमा झाले. वांग थिंग-मिन हा अनुवादक बरोबर होताच.
शियांग काउन्टीच्या क्रांतिकारी समितीचे उपाध्यक्षही होते. प्रदर्शनात ताचायचे रहिवासी
तीस वर्षांपूर्वी जशा गुहाघरांत आणि झोपड्यात राहात असत, त्या तशाच लहान
प्रमाणावर उभारून दाखविल्या होत्या. मांडवलदार, सरजामदार हे मोठ्या पोटाचे
असतात हा एक संकेत. म्हणून मोठ्या पोटाचे जमीनदार शेतमजुरांना मारहाण करीत
आहेत अशी दृश्ये तिथे रगविली होती.

‘कट्टु भूतकाळाच विस्मरण होऊ देऊ नका, वर्गसंघर्षाची ज्योत तेवत ठेवा; द्वेषाची
घार बोथट होऊ देऊ नका !’ अशा आशयाची बोधवचन (?) ठिकठिकाणी लावून
ठेवलेली होती.

अजून बरच प्रदर्शन बघायच होतं. मुद्दा आमच्या छ्यानात आला होता. साम्यवादी
प्रचारात पुनस्क्ती फार असते. ती जाणूनबुजूनच केली जाते. ‘कट्टु भूतकाळाच विस्मरण
होऊ देऊ नका !’ ही घोषणा वसतरावाना आवडली नाही त्यांनी तसं बोलून
दाखविलं. त्यांना इस्त्राएलमध्येसुद्धा असंच जुन्या गोष्टींची आठवण देणार एक सग्न-
हालय दाखविण्यात आलं होतं. त्यात हिटलरन ज्यूंच्यावर केलेल्या अत्याचारांबाबतची
चित्र होती, फोटो होते. तिथे लहान मुलानासुद्धा ‘तुमच्या पूर्वजांवर झालेले अत्याचार
विसरू नका ! अर्शाच शिकवण देण्यात येत होती. तिथेही वसतरावांनी आपली
नापसती व्यक्त केली होती. या मुद्द्यावरून त्या मुली, आमचा मार्गदर्शक व वसतराव
यांच्यात चर्चा सुरू झाली. प्रदर्शन बघणं थोडं बाजूलाच राहिलं. म्हणून सर्वांनी थोडा
वेळ त्रसावं आणि मग प्रदर्शनाचा पुढचा भाग बघावा अस मी सुचवलं. ते मान्य

झाल. म्हणून आम्ही सर्वजण प्रदर्शनाला लागून असलेल्या एका छोट्याशा स्वागताच्या हॉलमध्ये जाऊन बसलो. तिथं ठराविक चहा आला. परंतु चर्चा चालूच राहिली.

वसंतरावानी माओ त्से-तुंग आणि महात्मा गांधी यांच्या विचारसरणीतलं साम्य आणि भेद सांगायला प्रारंभ केला. गांधीच नाव घेतल्यावर एक जण म्हणाली :

“ गांधी म्हणजे तुमच्या पंतप्रधानच ना ? ”

“ नाही, त्या इंदिरा गांधी. त्या पूर्वी पंतप्रधान होत्या. आता त्या पंतप्रधान नाहीत. ” वसंतराव म्हणाले.

“ हो, मला माहित आहे. आता मोरारजी पंतप्रधान आहेत ना ? ” वाग यिंग-मिन म्हणाला.

“ होय. इंदिरा गांधी आणि महात्मा गांधी यांचा अर्थाअर्थी काहीही संबंध नाही. ” वसंतरावानी खुलासा केला, “ आता हेच पाहा ना ? तुमच्या इथ गेल्या दहा-बारा दिवसात वाग आडनावाची किती माणसं आम्हाला भेटली ! पण त्यांचा परस्पराशी जसा काही संबंध नाही, तसंच इंदिरा गांधींच आणि महात्मा गांधींच इंदिरा गांधींचे वडील जवाहरलाल नेहरू हे मात्र गांधीजींचे एक मोठे सहकारी होते. ”

नेहरूच नाव त्यांनी ऐकलेलं होत, पण भारताचा इतिहास किंवा गांधींच तत्त्वज्ञान याविषयी त्यांना फार माहिती नव्हतीसं दिसलं. वसंतरावांनी ती थोडक्यात सांगितली व त्यातही त्यांनी अहिंसेवर भर दिला. अहिंसेमध्ये लाठी, बंदूक, पिस्तूल तर बसत नाहीच, पण विरोधकांचा द्वेष करणही बसत नाही अस त्यांनी म्हणताच एक बसलेली मुलगी ताडकन् उभी राहिली आणि ती चिनी भाषेमध्ये तावातावाने बोलू लागली. आम्हाला बरंच वाटलं. समजत काही नव्हतं, पण निदान चर्चेमधला औपचारिकपणा संपून खऱ्या वादविवाडाला प्रारंभ झाला होता. तिला थोडा वेळ बोलून दिल्यावर वसंतरावानी तिला थांबवली आणि तिच्या म्हणण्याचा मथितार्थ काय ते आम्हाला सांगण्याची वांगला त्यांनी विनती केली. ती मुलगी खाली बसली. ती त्या प्रदर्शनाच्या दुसऱ्या भागाची निवेदक होती. तीच नंतर आम्हांला पुढचा भाग दाखविणार होती. वांगन तिच्या म्हणण्याचा साराश सांगितला, एवढंच नव्हे, तर आपण तिच्याशी पूर्णपणे सहमत असल्याचही ठासून सांगितलं ‘ अन्याय करणाऱ्यांचा द्वेष करायचा नाही, तर काय त्यांच्यावर प्रेम करायच आणि अन्याय सहन करीत राह्यच ? आम्हां तरुणाना हे कधी पटणार नाही, असा त्या दोषाच्या म्हणण्याचा आशय होता. इतरही त्या दोषाशी सहमतच होते अस दिसलं

“ गांधी भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे महान नेते होते हे तर खरंच. ” वसंतरावानी उत्तर दिलं, “ पण तो लढाही त्यांनी एका अगदी अभिनव पद्धतीन करायला आम्हांला शिकविलं. तुम्ही जसा केलात, तसाच आम्हीही ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला विरोध केला. पण आम्ही बंदूक, पिस्तूल हातात घेतलं नाही. हे जगात एक अभिनव अस नवं तंत्र

गांधींनी शोधून काढलं आणि आश्चर्य असं की ते तत्र वापरून आम्ही आमच्या देशात आणि पर्यायान जगात ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला मूढमाती देण्यात यशस्वी झालो. ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला कसून पण अहिंसक पद्धतीनं प्रतिकार करीत असताना, ' ब्रिटिशांचा द्वेष करू नका, ' हीही शिकवण गांधींनी आम्हाला दिली. अन्याय सहन करायचा नाही, पण अन्यायी व्यवस्था मोडून काढताना, ती नष्ट करताना अन्याय करणाऱ्यांचा द्वेष करण्याची काहीच आवश्यकता नाही हे त्यांनी स्वतःच्या वागणुकीन साऱ्या राझाला शिकविण्याचा प्रयत्न केला. ”

“ मग काय झालं ? ” दुसऱ्या एकीनं पृच्छा केली.

“ काय व्हायचं ? तुमच्या चांगले दोन वर्षे अगोदर आम्ही मुक्त, स्वतंत्र झालो. तुम्ही आमच्यानंतर दोन वर्षांनी आझाद झालात. ” वसंतराव उत्तरले.

गांधींचे मुलखावेगळे विचार

सर्व मडळी हे ऐकून गागरल्यासारखी तर झाली. पण त्यांना तो युक्तिवाद काही पटत नव्हता. आम्हाला त्याच काहीच आश्चर्य वाटलं नाही. कारण, गांधींच्याच या देशात अहिंसेनेच घरी क्रांती होऊ शकते या सिद्धान्ताला विरोध करणारी व हिंसात्मक साधनांचा उपयोग करूनच मूळगामी समाजपरिवर्तन होत असं मानणारी किती तरी प्रामाणिक मडळी आहेत. तशीच ' अन्यायाचा सशस्त्र प्रतिकार करायचा नाही ' ही माओंच्या विचारानी भारलेल्या आमच्या त्या चिनी मित्रांना एक चमत्कारिक, मुलखावेगळीच कल्पना वाटत होती. एकीच्या चेहऱ्यावर थोडासा उपहासाचा भावही उमटला असावा असं मला वाटलं. आम्हाला प्रदर्शनाचा पहिला भाग दाखविणारी मुलगी होती ती. ती म्हणाली

“ माहीत आहे हो हे आपल्याला काय सांगताहेत ते ! १९२१ ते १९२७ या काळात आपल्याकडेसुद्धा नाही का चंन ठू-शिये नावाचा एक प्रतिक्रातिकारक पुढारी उपटला होता ? काय म्हणत होता ? म्हणे वर्ग-विग्रहाशिवायही चीनमध्ये क्रांती होऊ शकेल, लोकशाही राज्याची स्थापना होऊ शकेल. हे शक्य होत का ? काही तरीच सिद्धान्त आहेत हे ! ”

“ अग, आपले दिवंगत महान साहित्यिक क्युओ मो-चो याची ' मॅडपाळ आणि गुराखी ' ही कथा माहीत आहे नातुला ? निःशस्त्रीकरण आणि युद्धरहित जग या मतलबी, प्रतिगामी राजकारणी लोकांच्या नुसत्या बोला-यच्या गोष्टी आहेत सामाजिक साम्राज्यवादाचा प्रतिनिधी आणि सुधारणा-वादी रशियन नेता खुश्च्येव हा सुद्धा युद्धरहित जगाच्या गप्पा सांगत नव्हता का ? ” आतापर्यंत गप्प असलेले उपाध्यक्ष ये चारु-चिंग म्हणाले.

वसंतरावानी पाहिल की या मंडळींना गांधींनी काय केल आणि काय सांगितलं याची काही माहितीच नाही. म्हणून ते गांधींच्या विचाराची तुलना कोणा चन ठू-शियेशी किंवा खुरन्चेवशी करित होते त्यांनी चागला म्हटलं

“ तुम्ही गांधींच एखाद तरी पुस्तक वाचलं आहे का ? याच्यापैकी कोणी तरी एकानं वाचलं आहे का ? ”

“ नाही. मीही वाचलेलं नाही आणि याच्यापैकीही कोणी वाचलेलं नाही ! ” वांग प्राजळपणे म्हणाला.

“ माफ करा, तुम्ही बैल आहात, बैल ! ”

“ का ? तुम्ही गांधींची पुस्तक वाचली नाहीत. परतु मी आणि माझ्यासारख्या भारतातल्या शेकडो कार्यकर्त्यांनी मार्क्स, एंगल्स, लेनिन, स्टॅलिन, ट्रॉट्स्की, माओ त्से-तुंग किंवा हो चि-मिन्ह आणि शे गेव्हारा यांची अथवा मार्क्सवाद-साम्यवाद यावरची पुस्तक वाचली आहेत. याच कारण, तुम्हांला माहित नसेल तर मी सागतो. तुमच्या साम्यवादी सरकारन आणि माओ त्से-तुंग यांनी गरिबांचे भलं केलं यात आम्हांला काही शका नाही. हे तुमचे ताचायचे प्रदर्शनच किंवा प्रत्यक्ष कम्यूनचे त्यांचा पुरावा सादर करत. पण त्याचबरोबर त्यांनी तुम्हांला जगाची खरी माहितीच होऊ दिली नाही. षोड्याला जशी ढापण लावतात तशी सान्या चिनी जनतेच्या डोळ्यांना ढापण लावली त्यांनी. तुमची स्वतंत्र विचारशक्ती एकतर्फी प्रचाराने मारून टाकली तुम्ही रागावू नका, माझी ही मित्रत्वाची टीका आहे, पण तुम्हाला त्यांनी बैल बनवून टाकलं आहे, बैल ! भारतात गरिबी आहे, विषमताही आहे. पण भारतात विचार-स्वातंत्र्य आहे. तुम्ही गांधी वाचलेला नाही आणि मी माओ वाचलेला आहे याच कारण इथे एकपक्षीय हुकूमशाही आहे आणि भारतात ती नाही इथे तुम्हांला ठराविकच एकायला मिळणार, ठराविकच वाचायला मिळणार. इंदिरा गांधींनी आमच्या देशात एक प्रयत्न करून पाहिला-हुकूमशाही स्थापन करण्याचा. पण जयप्रकाश नारायण या गांधीजींचा वारसा पुढे चालविणाऱ्या थोर नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली तो जनतेने उधळून लावला ! ”

“ त्या इंदिरा गांधी आता कुठे आहेत ? तुम्हांला आहेत ना ? ” कोणी तरी उत्सुकतेने प्रश्न विचारला.

“ नाही, आमच्या इथे लोकशाही आहे. इंदिरा गांधी लोकात जाऊन हल्लीच्या जनता सरकारच्या विरुद्ध प्रचार करित असतात. तशी त्यांना मुभा आहे. झालीच तर त्यांना कोर्टातफेई शिक्षा होईल आणि मग त्यांना तुरुंगात जाव लागेल नाही तर नाही. या उलट, तुमच्या इथे काय आहे ? तुम्हांला माहित तरी आहे का की तुमचे लाडके

“ माफ करा, तुम्ही बैल आहात, बैल ! ” १३३

नेते माओ त्से-तुंग यांच्या पत्नी चियांग चिंग आणि चाडाळ चौकडीतले त्यांचे तिघे सहकारी आता कुठ-आहेत ते ? तुम्हांला हेही समजणार नाही की ती मंडळी जिवंत आहेत की मेली ? ” वसंतराव जरा अभिनिवेशातच बोलले.

चाडाळ चौकडीविषयी तर त्या तरुणात कोणालाच प्रेम नसल्याच दिसून आलं. पण वांग मात्र थोडा विचारात पडल्यासारखा दिसला. तो म्हणाला

“ नागोल-खार ! ते चाडाळ चौकडीच राहू द्या. तुम्हाला कल्पना नाही की त्यांनी काय काय अत्याचार केलेत ते ! पण तुमच म्हणणं मला थोडं पटायला लागलं आहे. आम्ही गांधींच एकही पुस्तक वाचलं नाही हे काही बरोबर झालं नाही. आमच्या सरकारच थाबावतीत चुकलंच, त्यांनी आम्हाला एकतर्फीच शिक्षण दिलं, एकाच प्रकारच्या घोषणा ऐकविल्या आणि जगात होणाऱ्या निरनिराळ्या घडामोडींविषयी आणि भिन्न विचारप्रणालींविषयी आम्हांला जवळ जवळ अधारातच ठेवलं. तुमच हे म्हणणं बरोबर आहे की सगळ्यांचे विचार जाणून घेतले पाहिजेत आणि जे बरोबर वाटतील त्याप्रमाणे वागलं पाहिजे. ”

गांधीविचाराची लहानशी पाचर

आपल्या विचाराची एक अगदी लहानशी पाचर साम्यवादी पक्षाच्या सतत प्रचाराने निर्माण केलेल्या त्या वैचारिक तटबंदीत थोडी तरी घुसली याचा वसंतरावाना आनंद झाला. त्यांनी त्या मंडळींना भूदान-ग्रामदान आंदोलनाची, विनोबाजींच्या विचाराची आणि जयप्रकाश नारायण यांच्या संपूर्ण क्रांतीच्या आंदोलनाचीही आणखी माहिती सांगितली. विशेषतः गांधी-विचाराच्या एका वेगळ्या पैलूवर त्यांनी भर दिला. सरकार-मार्फत क्रांती करण्याचा प्रयत्न न करता लोकांत राहून, निरनिराळ्या प्रकारे लोकांची सेवा करून आणि जरूर तिथं लोकांच्या वतीनं, परंतु लोकांच्या समवेत, अन्याया-विरुद्ध सतत संघर्ष करीत राहण्यानंच खरी जनशक्ती निर्माण होईल; त्या जनशक्तीच्या द्वाराच खरं 'स्व-राज्य' प्रस्थापित होईल हा तो पैलू होय. ज्याप्रमाणे गांधी सरकारात गेले नाहीत, त्याचप्रमाणे जयप्रकाश नारायणही शक्यता असूनही पंतप्रधान झाले नाहीत. क्रांतीच्या वावरीत हा एक अगदी नवा विचार आहे. थाडलट,

“ ताचाय कम्यूनचे मूळ संस्थापक, शारीरिक श्रमात आनंद मानणारे, विल्क्षण जिद्दी व ध्येयवादी असे तुमचे येथले नेते चेन युंग-रव्वाय आता इतक्या वर्षांच्या स्वेनंतर पीकिंगच्या सरकारात मंत्री म्हणून गेले. थाबावतीत तुमच्या-आमच्या विचारांत हा जो फरक आहे तो तुम्ही लक्षात घ्यावा. ”

इतकं सांगून वसंतरावांनी चर्चा आटोपती घेतली. आमचे सर्व मुद्दे, ऐकणाऱ्यांना पटतील अशी अपेक्षाच नव्हती. पण सुमारे २२०० वर्षांपूर्वी भगवान् बुद्धाचा विचार

चीनमध्ये गेला होता. तो तिथ प्रभावी व्हायला चारशे-पाचशे वर्षे जावी लागली. आता जमाना विज्ञानाचा आहे. महात्मा गांधींचा विचार चीनमध्येच काय, पण जगातही प्रसृत व्हायला चाळीस-पन्नास वर्षेही लागणार नाहीत अशी आमची आपली भावडी श्रद्धा आहे. ती आम्ही त्यांना बोलून दाखविली आणि गांधी-विचारांचे अध्ययन करण्यासाठी त्यांच्यासारख्या तरुणानी भारतात आलं पाहिजे अशी सूचना आम्ही त्यांना केली. त्यांनाही ती कल्पना आवडल्याच दिसल. पण त्याबरोबरच त्यांच्या देशातल्या राजकीय परिस्थितीत आणि सदर्भात ती अमलात येणं किती कठीण आहे याचीही जाणीव त्यांना होती. वांगन तसं बोलूनही दाखविलं.

चर्चेच्या भरात एक तास निघून गेला होता. म्हणून आम्ही घाईघाईत प्रदर्शनाचा उरलेला विभाग पाहून घेतला; आणि ताचायच्या आमच्या निवासस्थानी परत आलो.

रात्री आम्हाला ताचायवरची एक प्रचारात्मक फिल्म दाखविण्यात आली. डॉक्यु-मेंटरीच होती ती. असेल फार तर अर्ध्या-पाऊण तासाची अशा समजुतीनं आम्ही गेलो. पण ती निघाली अडीच तासाची. नाटक किंवा सिनेमा पाहण्यासाठी स्वतःला दोन-अडीच तास अशा प्रकारे कोंडून घेण्याची, कॉलेजात असताची सवय गेल्या २५-३० वर्षांच्या अनभ्यासामुळ पार मोडून गेली होती. शिवाय तिथल पार्श्वसंगीतही कटाळवाणच होत. फक्त एक लाभ झाला सकाळी ताचायच्या शेतीवर हिंडताना चा लाय-हेंग यानी जी माहिती दिली तीवरून किंवा संध्याकाळी प्रदर्शनातली दृश्य, तक्ते बघून व निवेदक मुर्लींनी तोंडी दिलेली माहिती ऐकून आम्हाला ताचायच्या शेत-कऱ्यांनी केलेल्या भगीरथ प्रयत्नाची जी तोंड-ओळख झाली होती, त्यात या चित्रपट-दर्शनानं अधिक स्पष्टता आली, हा तो लाभ होय. अर्थात साम्यवादी प्रचारतंत्राचा जिद्दीपणा, रक्षपणाही पुष्कळच जाणवला. अर्ध्या-पाऊण तासाच्या बोधपटामुळ जे कार्य सहज झाल असत त्याला पट-निर्मात्यान अडीच तास लावल्यामुळ अनेक वेळा पुनरुक्ती होत होती. प्रेक्षक निर्बुद्ध आहेत अस समजूनच जणू काही तीच तीच गोष्ट पुनः पुन्हा सांगितली जात होती. आम्हाला कटाळा आला. पण आश्चर्य अस की केवळ आम्हा दोघांसाठीच त्यांनी तो बोधपट चालू केला होता. आम्ही तिथ होतो त्या वेळी ताचायला आलेल्या इतर पन्नास-पाऊणशे पर्यटकाना त्यांनी तो वेगळ्या भाषेत अगोदरच दाखविला होता. रात्री निवासाकडे परतताना माझ्या मनात विचार आला

‘ धन्य आहे या मडळींच्या प्रचार-निष्ठेची आणि चिकाटीची ! ’

चिनी साम्यवादी पक्षाचे जन्मस्थान — शांघाय

शांघायला दुपारच्या गाडीनं निघायच होतं. म्हणून चीनच्या प्राचीन काळापासूनच्या इतिहासाच दर्शन घडविणारा पीकिंगमधला म्यूझियम सकाळी बघून घ्यायच आम्ही ठरविलं. तस सीआनला आम्ही एक पुराणवस्तू संग्रहालय पाहिलं होत. उत्खननात सापडलेल्या काही प्राचीन सग्राह्य वस्तू तिथही पाहायला मिळाल्या होत्या. पण पीकिंग राजधानी असल्यामुळ तिथल्या म्यूझियमची रचना जरा आगळीच होती. जरी सगळा शाही घाट होता, तरी त्यात आधुनिक दृष्टी ओतप्रोत होती. ठिअेन आन-मेन चौकातच हा म्यूझियम होता. माओ स्मारक हॉलकडे तोंड करून उभ राहिलं असताना डाव्या हाताला एक भलीमोठी दुमजली इमारत दिसते, तिथेच हे संग्रहालय होतं.

हिन्दुस्तान, चीन, इजिप्त व ग्रीस या देशात फार प्राचीन काळी मानवी संस्कृतीचा विकास घडून आला होता परंतु इजिप्त, ग्रीस येथील संस्कृती जशा उदयाला आल्या तशा अस्तही पावल्या. त्याचा न्हास होत गेला. एक काळ असा होता की युरोपात तमोयुग आलं होतं. प्राचीन ग्रीक अथवा रोमन संस्कृती नष्ट पावली होती. परंतु हिन्दुस्तान आणि चीन यात मात्र प्राचीन संस्कृतीचा धागा अतूट राहिला. त्याच्यांत स्वायत्त ग्रामव्यवस्था स्थिर झालेली होती हे कदाचित त्या अखंडतेच कारण असू शकेल. या अतिप्राचीन अखंड संस्कृतीच्या प्रवाहाचे, परंपरेचे आपण वारस आहोत याबद्दलचा रास्त अभिमान जसा अजूनही चिनी नागरिकांच्यात आढळून येतो तसा तो सर्वसाधारण भारतीयांच्यात तेवढा आढळून येत नाही. प्राचीन भारताचा जसा 'सुवर्णभूमी' म्हणून उल्लेख केला जात असे, तसाच व्हेनिसचा प्रसिद्ध प्रवासी मार्को पोलो यानं चीनचाही 'ऐश्वर्य आणि वैभव यानी फुललेला देश' म्हणून आपल्या प्रवासवर्णनात उल्लेख केला होता.

चीनमधला आदिमानव

पीकिंगच्या त्या अतिप्रशस्त दुमजली अत्याधुनिक इमारतीत सजविलेल्या संग्रहालयात

काय नव्हत ! पाच लाख वर्षांपूर्वी पीकिंगजवळ चौ खू-ठिअेन भागात राहात असलेल्या 'पीकिंग मॅन्'च्या कवटीच्या अवशेषापासून सगळ काही होतं. सुमारे पाच लाख वर्षांपूर्वी चीनमध्ये वावरत असलेल्या त्या 'पीकिंग मॅन्'चा मेंदू आधुनिक माणसाच्या मेंदूच्या पाऊणपटच आकाराचा होता ! तो अश्मयुगाच्या पूर्वीचा काळ होता. त्या युगाच्या तुलनेनं अगदी अलिकडच्या म्हणजे इसवी सनापूर्वीच्या आणि नंतरच्या काळातील वेगवेगळ्या वेळच्या उत्खननात सापडलेली भलीमोठी ब्रॉन्झची भाडी या संग्रहालयात व्यवस्थित माडून ठेवली होती. त्यापैकी काहींवर कोरलेली अक्षर जशीच्या तशीच होती. काही ताम्रपट होते. काही चित्रं, चिनी मातीची लहानमोठी भाडी, त्यावरच अत्यंत सुबक नक्षीकाम, वेलबुट्टी आणि शेकडो वर्षांनंतर शाबूत राहिलेले त्यावरचे चकाकणारे रंग हे सर्व पाहून नवल वाटतं. दगडी काळाभोर मोठा घोडा, मातीचा उट, मेंढ्या किंवा त्या वेळचा योद्धा यांच्या प्राचीन मूर्ती सजीव भासतील इतक्या हुबेहूब बनविलेल्या होत्या. दळण्यासाठी किंवा शेतीसाठी पाणी वर चढविण्याकरिता बनविलेली चाकं मुद्दाम संग्रहालयात ठेवलेली होती. किती तरी प्रेक्षणीय वस्तू चीनच्या प्राचीन कलेची साक्ष पटवीत होत्या. परंतु पाहणार तरी काय काय ? पुराणवस्तू सशोधनात ज्यांना रस आहे त्याची गोष्ट वेगळी. आम्ही आपली चीनच्या प्राचीन, राजकीय आणि सांस्कृतिक इतिहासाची जुजबी माहिती घेत होतो.

रेशमाचे किडे पाळण्याची आणि त्यापासून धागा बनविण्याची कला प्रथम चीनमध्येच विकसित झाली असं 'गुलामी' संस्कृतीच्या कालखंडात दाखविलेलं होतं अँक्युपक्चरचा म्हणजेच सूचिचिकित्सेचा शोध तर चीनचाच आहे असं मानलं जात. अँक्युपक्चरच्या सुया शरीरात घालण्याचे पूर्वी जे तीनशेंच्यावर बिन्दू प्रचारात होते ते दर्शविणार चित्र आणि मानवी शरीराची प्रतिकृती अशा दोन्ही वस्तू प्रदर्शनात होत्या. माणसाची नाडीपरीक्षा करण्याच तंत्र शोधून काढणाऱ्या फिअेन लुअे या शास्त्रज्ञाच चित्र तिथ होतं. कागद बनविण्याचा यशस्वी प्रयोग प्रथम इसवी सन १०४ मध्ये त्वाय लुन यान केला आणि मग तो तेथून हिंदुस्तान, आफ्रिका आणि युरोपमध्ये गेला असं दर्शविलं होतं. तसंच छापण्याची कला, बंदुकीची दारू हेही चीनचेच शोध आहेत असा त्यांचा दावा आहेसं दिसलं लोयांग शहराचा रहिवासी छान हंग यान इसवी सन १३२ मध्ये धरणीकंपदर्शक-यत्र (सेस्मोग्राफ) शोधून काढल अशी नोंद तिथ होती; इतकंच नव्हे तर त्या सेस्मोग्राफची मोठी थोरली एक तांब्याची प्रतिकृतीही प्रदर्शनात ठेवलेली होती. तिची उंची पाच-सहा फूट असावी. उभट गोल किटलीसारख्या तांब्याच्या या मोठ्या भाड्याला बाहेरच्या बाजूला आठ दिशाना तोंड असलेले आठ ड्रॅगन्स असून भाड्याच्या आत मध्यभागी ते नळ्यांनी जोडलेले होते. ड्रॅगन्सची तोंड खाली वळविलेली असून त्या प्रत्येकाच्या खाली तोंड उघडून बसलेला एक एक बेडूक होता यंत्रात अशी काही योजना केलेली होती की एखाद्या दिशेला धरणीकंप होऊ लागला की त्या दिशेच्या

इंग्रानच्या तोंडातून तांब्याचा गोळा खाली बेडकाच्या तोंडात पडावा आणि त्याचा आवाज व्हावा. त्यामुळे धरणीकंपाची पूर्वसूचना मिळत असे.

विणकाम, भरतकाम, चित्रकला, मातीच्या आणि चिनी मातीच्या सुबक वस्तू वनविण यात्रावर्तीतल प्राचीन चीनच हस्तकौशल्य, उत्खननांत सापडलेल्या वेगवेगळ्या काळातल्या पुराण-वस्तू आणि चीनला अभिमान वाटावा असे तेथील लोकांच्या पूर्वजानी लावलेले शोध याच केवळ प्रदर्शन करण्यासाठी हा प्रचंड ग्युझियम उभारला असेल असा जर कुणाचा समज झाला तर त्याला साम्यवादी कार्यपद्धतीच आणि प्रचारतंत्राच फारस शान नाही असंच म्हणावं लागेल. कारण साम्यवाद्याची कोणतीही कृती ही आपल्या तत्त्व-ज्ञानाचा प्रचार करण्याच्या हेतूशी जोडलेली असते. त्यानुसार या सग्रहालयात 'मानवी समाजाचा इतिहास हा वर्गसंघर्षाचाच इतिहास आहे' ह्या मार्क्सच्या उद्गाराची सत्यता पटविण्याचा प्रयत्न ठायी ठायी केलेला आढळला.

गुलामांचे आणि किसानांचे उठाव

ख्रिस्ती सनाच्या ५०० वर्षे पूर्वीच्या काळापासून किंवा चीनमधील यादवी युद्धाच्या कालखंडापासून म्हणजे ख्रिस्तपूर्व २५० पासून झालेली काही बडही गुलामांचेच उठाव होते असं आम्हाला तिथ सांगण्यात आलं ! इतिहासाला पाहिजे तशी कलाटणी देण्यात साम्यवादी राज्यकर्ते व लेखक कुशल असतात ही गोष्ट सर्वविदितच आहे. इसवी सना-नंतरच्या काळातीलही अशा अनेक बडाच्या चित्रानी किंवा शिल्पानी ग्युझियमचा बराच भाग व्यापला होता. त्यापैकी येथे तीन-चार बंडाचाच उल्लेख केला तरी भागण्यासारखं आहे.

पूर्वेकडील हान राजघराण्याच्या अखेरच्या काळात, म्हणजे इसवी सन १८४ मध्ये होपै प्रांतात छांग चिआव नावाच्या शेतकरी पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाखाली 'पिवळ्या मुडा-शांची किसान सेना' या संघटनेच्या लोकांनी एक उठाव केला होता. त्यानंतर इ. स. ८७४ मध्ये शाटुंग प्रांतात ख्वांग चाव नावाच्या शेतकरी नेत्यान ठांग राजघराण्याच्या सत्तेला हादरा देणारा एक किसानाचा लढा बरोच वर्षे चालविला होता. १३५१ मध्ये ल्यू फू-तुंग यान 'लाल पागोटी' नावाची गुप्त संघटना स्थापन करून होनान प्रांतात युआन घराण्याच्या मंगोलिअन बादशहाच्या सैन्याशी टक्कर दिली होती व नंतर पीत नदीच्या खोऱ्यात त्या सैन्याचा पराभव केला होता. मिंग साम्राज्याच्या काळात म्हणजे सतराव्या शतकाच्या मध्याला ली त्से-छंग वान मात्र त्या घराण्याच्या विरुद्ध जे बड उभे केलं, ते इतकं यशस्वी झाले की लीच्या नेतृत्वाखाली कूच करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या सैन्यान पीकिंग काबीज केलं व मिंग राजघराण्याची चीनवरची सत्ताच सपुष्टात आणली. हे जे सर्व 'शेतकऱ्यांचे उठाव' झाले म्हणून अलीकडे सांगण्यात येत त्यात त्यावेळी

शेतकरी सैनिकच सामील असणार ही गोष्ट खरोच आहे. कारण त्या सरनामशाहीच्या युगात सरदार-दरकदारांच्या सैन्यात शेतकऱ्यांव्यतिरिक्त आणखी कोणाची भरती होण शक्य होतं वर ! पण प्रत्येक उठाव हा काही शेतकऱ्यांच्या गान्हाण्यासाठी किंवा मागण्या-साठीच होता अस म्हणता येणार नाही. तरी पण या व अशा इतर अनेक लढ्यांची आणि उठावांची चित्र व शिल्पकृती मोठ्या ' उठावदारपणे ' प्रदर्शनात मांडल्या होत्या यात काही शंका नाही. कलेच्या दृष्टीन तर ती शिल्प आणि चित्र उत्तमच होती !

त्या संग्रहालयात गेल्या शतकानंतरच्या अलिकडच्या काळाच वर्णनही अशाच पद्धतीनं केलं गेल होतं. ' अफूच्या लढाई 'त चीनचा ब्रिटिशाकडून पराभव झाल्यानंतर १८५१ ते १८५३ या काळात हंग श्यू-चुआन याच्या नेतृत्वाखाली लढली गेलेली तायपिंगची लढाई ' साम्राज्यवाद्यांना शह देणारी ' ठरली. थीहो-तुआन यान चालविलेली ब्रिटन, फ्रान्स, रशिया, अमेरिका, जपान, जर्मनी वगैरे आठ साम्राज्यवाद्यांच्या आक्रमणापासून पीकिंगच संरक्षण करणारी लढाई तर ' जगाला हादरा देणारी ' होती ! १९११ च्या, वू चांगन चालविलेल्या माचू घराण्याच्या विरोधी लढ्याच पर्यवसान पुढे १९१२ मध्ये लोकशाही सरकारची नानकिंगला स्थापना होण्यात झाल, म्हणून तो लढा ' प्रचंड ' होता. ' चार मे ची चळवळ ' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या १९१९ सालच्या उठावात कामगार आणि विद्यार्थी मोठ्या संख्येन सामील झाले होते म्हणून तो उठाव ' ऐतिहासिक ' ठरण क्रमप्राप्तच होत ! एवच, त्या उठावाच जे वर्णन त्या चित्रांच्या अथवा शिल्पांच्या खाली केलेलं होतं किंवा आमचा मार्गदर्शक स्वतःला असलेल्या माहितीतून जी माहिती आम्हाला सागत होता त्यात ' प्रचंड ', ' क्रांतिकारी ', ' ऐतिहासिक ' अशा विशेषणांची रेलचेल होती. शब्द वापरताना जर त्यांच्या अर्थातील बारीक-सारीक छटांकडे अस जाणूनबुजून दुर्लक्ष केलं तर झिजलेल्या नाण्याप्रमाणे त्या शब्दाची किंमत कमी होते आणि मग ते परिणामकारक ठरत नाहीत; ती एक पोपटपची ठरते. इतिहासातील घडामोडी व स्थित्यंतर समजावून घेताना मार्क्सच्या इतिहासविषयक मौक्तिक मीमासेच अथवा वर्गविग्रहाच्या सिद्धान्ताच काहीच महत्त्व नाही अस मला म्हणायच नाही. पण कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक वाईटच. कारण एखाद्या विशिष्ट दृष्टिकोनाची टापण लावून इतिहासाकडे पाहण्याला लागलं की ज्याप्रमाणे कावीळ झालेल्याला सर्वच पिवळ दिसतं, त्याप्रमाणे इतिहासातल्या कोणत्याही घटनेचा अर्थ वर्गविग्रहाच्या, वर्गसंबंधांच्या कामगार-किसानांच्या उठावाच्या चौकटीतच लावण्याचा मोह होतो व इतिहासाच सम्यक् दर्शन होत नाही, ते दर्शन विकृत होतं.

आमच्याप्रमाणेच किती तरी परदेशी पर्यटक व चिनी नागरिक ते संग्रहालय पाहात होते. तेही कंटाळल्यासारखे दिसत होते. खरं सागायच तर अन्यायाला केलेल्या विरोधाच किंवा प्रतिकाराच -मग पूर्वी केलेला तो विरोध हिंसक का असेना- आम्हाला आकर्षणच होत. पण अन्य गोष्टींना गौणत्व देऊन कुशलतेन चितारलेल्या किंवा कोरलेल्या

त्या सान्या 'प्रचंड', 'क्रांतिकारी' आणि 'ऐतिहासिक' उठावांचे तेचतेपणाने केलेले प्रचारकी थाटाचे वर्णन ऐकून माझ डोकं थोडं गरगरायला लागलं! वसंतराव मात्र अत्यंत चिकाटीने आणि कुतूहलाने एक एक चित्र अथवा शिल्प पाहात होते आणि मार्गदर्शक सागत असलेला इतिहास ऐकत होते. शेवटी दुपारचे वारा वाजून गेले. बघायचं बरच होतं, तरी ते आम्ही सोडून दिलं. कारण ल्यूला आणि आम्हांलाही भूक लागली होती व दुपारी सामान आवरून आम्हांला स्टेशनावर जायचं होतं.

'चूगवेन ठाय नान !' चिनी भाषा कठीणच !

दुपारी ३॥ च्या गाडीने आम्ही पीकिंग सोडलं. या खेपेस पुन्हा काही आम्ही पीकिंगला येणार नव्हते. दोन वेळच्या मिळून पीकिंगमधील आमच्या जवळ जवळ आठवड्याच्या मुक्कामात ल्यू ठाव-शिनच आमच्याबरोबर होता आणि सात दिवस ड्रायव्हरसुद्धा एकच होता. तो तरुण होता, तरी मोठा हसतमुख आणि समाधानी दिसला. त्याला फक्त ३५ युअॅन म्हणजे सुमारे १७५ रुपये वेतन मिळत होतं. ल्यू काही कामानिमित्त आम्हांला गाडीत सोडून बाहेर गेला की वसंतराव आपल्या मोडक्या-तोडक्या चिनी भाषेत ड्रायव्हरशी सभाषण सुरू करित. त्याला इंग्रजीचा जराही गंध नव्हता.

"नी यौ चीग हायज ?"— वसंतरावानी विचारलं "तुम्हाला मुलं आहेत का ?"

ड्रायव्हर म्हणाला :

"वॉ यौ ईक नान्हाळ. मै यौ न्यूहाळ—मला एक मुलगा आहे. मला मुलगी नाही."

त्याची बायको व एक लहान मुलगा पीकिंगमध्ये राहत नसून जवळच्या दुसऱ्याच कोणत्या तरी कम्यूनमध्ये राहत होती. तीही काम करित असे व तिलाही वेतन मिळत असे वसंतराव पुढे समतीने म्हणाले

"वॉमेन शी इंतुयेन (आम्ही भारतीय आहोत), वॉ शुएशी चूगवेन (मी चिनी भाषा शिकत आहे). खशी चूगवेन ठाय नान (परंतु चिनी भाषा फार कठीण आहे). नीन नंग पागचू वॉ मा ? (तुम्ही मला मदत करू शकाल का ?)"

तो लगेच चिनी भाषेत काही तरी उत्तर देत असे. ते सर्वच काही वसंतरावाना समजत नसे. "हन हाव ! (फार चांगलं !) हन चिंग्वाय ! (फार उत्तम !)" असं तो काही म्हणजे ते मात्र समजत असे. यापूर्वी सुखातीला एकदा तर वसंतरावांनी साधे 'इ, आळ, सान, स' असे एकपासून तो 'शीपा, शीचिक, आळशी' असे वीसपर्यंत चिनी आकडे म्हटले होते तर त्याला इतका आनंद झाला होता की त्याने

त्यावेळी टाळ्या वाजविल्या होत्या व ल्यू परत आल्यावर त्याच्याजवळ वसतरावाच्या चिनी भाषेच्या ज्ञानाच (?) कौतुक केलं होतं. आमच्यात आणि या दोघाच्यात केवळ सात दिवसांच्या सहवासान एक आपुलकी निर्माण झाली होती. स्टेशनावर त्याचा निरोप घेताना मी पीकिंगमध्येच मुद्दाम त्याच्यासाठी व विशेषतः ड्रायव्हरच्या लहान मुलासाठी घेतलेला 'खाऊ' त्याच्या हातावर ठेवला. त्यातल्या त्यात ड्रायव्हरला जरा विशेष आनंद झालेला दिसला. पण त्याला तो व्यक्त करायला भाषेची अडचण जाणवत होती. तो आपला सारखा "शिए शिए नीन" (तुम्हाला धन्यवाद!) म्हणत होता.

ल्यू मात्र इग्रजीत म्हणाला.

"आज पौर्णिमा आहे. आज आमचा सण आहे. आम्ही आज गोड केक करणार आहोत. पण तुम्ही अगोदरच आम्हाला गोड खाऊ दिलात."

माझ्या रात्री लक्षात आलं की ती भाद्रपद पौर्णिमा होती. आपल्याकडे जशी नवान्न-पौर्णिमा साजरी करतात, तशाच धर्तीवर ती पौर्णिमा चिनी लोकही साजरी करतात.

चीनच्या दुःखाची नदी - ख्वांग ख

पीकिंगहून शाबायला जाणारा रेल्वेमार्ग पीत नदीवरून जातो. पण आमची गाडी तिथून नेमकी रात्री जाणार होती जिच्या काठावरच प्रथम चिनी संस्कृती विकास पावू लागली व जी वरचेवर पात्र बदलते म्हणून 'चीनच्या दुःखाची नदी' असं विशेषण लावून जिचा भूगोलात उल्लेख केला जातो, ती प्रसिद्ध पीत नदी नीट बघायला मिळणार नाही म्हणून चुटपूट लागली. आमच्याजवळ फारच थोड्या कॅसेट टेप्स होत्या. त्यापैकी कोणती रिकामी आहे व कोणती शाबायला वापरता येईल हे आम्ही टेपरेकॉर्डर-वर टेप वाजवून बघत होतो. कूपेचा दरवाजा उघडाच होता. इतक्यात प्रवाशांच्या सोर्यांकडे बघणाऱ्या दोन तरुण रेल्वे कर्मचारी मुली दरवाज्याशी उभ्या राहून कुतूहलानं टेप ऐकू लागल्या. कारण, त्यात चिनी आणि इग्रजी दोन्ही भाषा होत्या. ताचायच्या मुक्कामात तेथील उपाध्यक्षाशी झालेलं संभाषण त्या टेपवर टेप केलेलं होतं. मी त्यांना आत बोलावून माझ्या शेजारी बसायला सांगितलं आणि पीत नदी केव्हा येईल हे विचारलं पीत नदीच ख्वांग ख हे चिनी नाव वसतरावांना आठवलं. भूगोलाच्या पुस्तकात आपण हुआंग हो म्हणून जे पीत नदीच नाव वाचतो ते उच्चारण बरोबर नाही हे त्यांना माहीत होतं. आम्ही काय विचारीत आहोत हे समजल्यावर एकीन घड्याळाचे काटे फिरवून दाखविले व ती नदी रात्री ९ वाजता येईल असं सांगितलं. ती पुढे चिनी भाषेत म्हणाली.

"नीन खई खानचिअेन ख्वांग ख- तुम्ही पीत नदी बघू शकाल!"

मी त्या दोघींना खुणेन सागितलं की त्यांनी आम्हांला ती आल्यावर दाखवावी. त्या हो म्हणाल्या. त्या दोघींना टेप्रेकॉर्डरूच आकर्षण वाटत होतंसं दिसल. आपल्या कामासाठी आमच्या कूपेवरून जाता येता त्या अधून मधून तिथ क्षणभर उभ्या राहात असत. कदाचित तो कसा चालतो हे त्यांना जाणून घ्यायचं असावं. मी विचार केला अनायासे टेप्रेकॉर्डरू आहे आणि वसतराव ज्यातून चिनी भाषेचा अगदी प्राथमिक अभ्यास करीत होते ते चिनी-इंग्रजी प्रायमरही आहे. मग त्या मुलींकडून दोन-तीन घडे वाचून घेऊन ते टेप् करून का ठेवू नयेत ? निदान उच्चार तरी नीट ऐकायला मिळतील.

चिनी चित्रलिपी व शास्त्रीय देवनागरी

चिनी भाषा शिकण्यात दोन-तीन अडचणी येतात. एक म्हणजे चिनी लेखन वर्णलिपीत नव्हे, तर चित्रलिपीत केलं जात. रोमन वर्णलिपीची २६ अक्षर शिकल्यानंतर इंग्रजी लेखन करता येतं, पण त्यातही स्पेलिंगची मानगड आहे आणि स्वरांच्या उच्चारताही निश्चितपणा नाही. बी यू टी या स्पेलिंगचा उच्चार 'बट्' का आणि पी यू टी या अक्षरसमूहाचा उच्चार पट्टू नसून 'पुट्टू' का याला काही नियम नाही. या दृष्टीन देवनागरी लिपी अधिक शास्त्रीय आहे, कारण ती ध्वन्यनुसारी (फोनेटिक) आहे. अ, आ, इ, ई आदि स्वरापासून तो ह, ळ, क्ष, श पर्यंत अक्षर व त्यांच्या बाराखड्या शिकून घेतल्या की देवनागरीतला वाटेल तो मजकूर वाचता येईल, अर्थ मात्र कदाचित समजणार नाही हिंदी, मराठी, नेपाळी व संस्कृत या भाषांसाठी देवनागरीचा वापर होतो. त्यामुळे साक्षरतेचा पुरा प्रसार झाल्यानंतर देवनागरी ही जवळ जवळ वीस एक-वीस कोटी लोकांची लिपी होऊ शकते. चिनी लेखन चित्रलिपीत असल्यामुळे शेकडो उच्चारचित्र लक्षात ठेवल्याशिवाय चिनी वाचता येण अशक्य. भारतीय माणसाच्या दृष्टीनं काही चिनी उच्चार कठीणही आहेत व त्या उच्चाराना रोमन वर्णमालेत लिपिवद्ध करण्याचे सकेत निश्चित नसल्यानंही घोटाला होतो. या शतकाच्या प्रारंभी चिनी शब्दांच इंग्रजीत लिप्यंतर करताना वेड-जाइल्स ही पद्धत आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात मान्य करण्यात आली होती. पण साम्यवादी चीनन चिनी-इंग्रजी लिप्यंतरासाठी स्वतःचीच एक रोमन ध्वन्यनुसारी वर्णमाला निश्चित केली आहे त्यामुळे त्या घोटाल्यात आणखी थोडी भर पडली आहे म्हणूनच अलीकडे तेंग शिआओ-फिंग या चीनच्या आजच्या उपपतप्रधानाच्या नावाच स्पेलिंग आणि उच्चार काय करावा याविषयी इंग्रजी जाणणाऱ्या वार्ताहरांत आणि संपादकांतही बराच सभ्रम निर्माण झाला होता चिनी लोक नावाचा उच्चार कसा करतात ते प्रत्यक्ष ऐकून जर देवनागरीत ते नाव लिहिलं तर अशा सभ्रमाला जागा उरणार नाही. कारण देवनागरीत निश्चित उच्चारासाठी निश्चित वर्ण आहे. (काही थोडेच उच्चार असे आहेत की ते नोंदविण्यासाठी देवनागरी लिपीतही

चिन्हां उच्चार तेंग असाच आहे. पण टी इ एन् जी असं जर त्याच स्पेलिंग रोमन वर्णमालेत लिहिल, तर त्याचा उच्चार तेंग, टेंग, ठेंग, थेंग आणि डेंग किंवा देंगबुद्धा होऊ शकेल । शास्त्रशुद्ध लिपीच्या बाबतीत विनोबाजींनी भारतीयांना एक महत्त्वाची सूचना केली आहे. ती ही की भारतीय राज्यघटनेनं मान्य केलेल्या इंग्रजीसकट सर्व भारतीय भाषानी आपापल्या भाषेसाठी देवनागरी लिपीच रूढ करावी. त्यामुळे एक-राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेला लिपीचा आणखी एक आधार मिळेल. पण याही पुढ जाऊन, आशियातल्या जपान, चीनबुद्धा सर्व राष्ट्रांनी देवनागरी लिपीचा अवलंब केला तर त्यानं लिपीबाबतचा एक महत्त्वाचा प्रश्न शास्त्रीय दृष्टिकोनातून सोडविल्यासारखं होईल अशी भलायण त्यांनी माग एकदा सहजपणे केली होती. याबाबतीत आज जे अशक्य कोटीतल वाटत ते उद्या म्हणजे चाळीस-पन्नास वर्षांनी कदाचित स्वेच्छेन स्वीकारलही जाईल असा सभव नाकारता येणार नाही, कारण चीन आणि भारत याच महत्त्व जगात यापुढ उत्तरोत्तर वाढतच जाणार आणि ज्याच महत्त्व वाढतं त्या राष्ट्राच्या चालीरीती, भाषा, लिपी किंवा संस्कृती याच जगात अनुकरण होतं असा आजपर्यंतचा अनुभव आहे. चीनजवळ शास्त्रीय लिपी नाही, भारताजवळ ती आहे हा मुद्दा या दृष्टीन लक्षात घेण्यासारखा आहे. गांधी स्मारक निधीच्या दिल्लीच्या केंद्रीय कार्यालयानं या दृष्टीन देवनागरीतून चिनी भाषा शिकण्यासाठी 'हिन्दी-चिनी प्रायमर' या नावाच एक पुस्तक तयारही केलं आहे. चीनला जाण्यापूर्वी आम्ही दिल्लीत गेलो असताना त्या सस्येचे महामंत्री श्री. पूर्णचंद्र जैन व मंत्री उत्तमराव वाघ यानी आम्हांला त्या पुस्तकाची एक प्रत भेट दिली होती. ते पुस्तक लिहिण्याबाबतची मूळ प्रेरणा विनोबाजींचीच होती.

चिनी भाषा शिकण्याबाबत आणखी दोन अडचणी आहेत. एक म्हणजे प्रत्येक चिनी शब्दाशावर कमीअधिक जोर दिला जातो, त्याचा उच्चार कमीअधिक -ह्रस्व-दीर्घ असतो. कुठला शब्दाश कसा उच्चारावयाचा हे शिकल्याशिवाय शब्दांचा अर्थ स्पष्ट होत नाही. शब्दाशावरच्या स्वराच्या आरोहा-अवरोहानुसार शब्दाचा अर्थ बदलतो. प्राचीन

संस्कृत भाषेशी परिचय असणाऱ्यांना ही गोष्ट नवीन वाटणार नाही. "अग्निमीळे पुरोहित, यज्ञस्य देवमृत्विजम्" या ऋचेनं ऋग्वेदाचा प्रारंभ होतो. पण ही ऋचा म्हणताना तिच्यावरील स्वराघाताकडे लक्ष ठेवावं लागतं. उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे स्वरांचे मुख्य तीन भेद आहेत. अनुदात्त आणि स्वरितासाठी वर दाखविल्याप्रमाणे अनुक्रमे अक्षराखाली आडवी व अक्षरावर उभी रेघ देण्याचा प्रघात होता. उदात्तासाठी कोणतही चिन्ह नव्हतं. चिनी भाषेत चार किंवा खरं म्हटलं तर पाच असे स्वर आहेत. शब्दाशावर पहिल्या क्रमाकाची खूण असेल तर तो शब्दाश उच्च समान स्वरात म्हणायचा, दुसऱ्या क्रमाकाची असेल तर तो शब्दांश खालून वर चढवीत म्हणायचा

असा तो प्रकार आहे. यामुळे एकच शब्दोच्चार असूनसुद्धा जर त्याच्या शब्दाशावर भिन्न स्वराघात किंवा स्वरारोह-स्वरावरोह असतील तर त्यामुळे त्या शब्दाचा अर्थ भिन्न होतो. उदाहरणार्थ, 'मा' हा शब्दोच्चार घेतला आणि त्याच्यावर जर तिसऱ्या खुणेन दर्शविण्यात येणार व प्रथम खाली उतरून नंतर वर चढण्याचा संकेत सुचविणार स्वरचिन्ह असेल तर त्याचा अर्थ 'विकत घेणे' असा होतो. याउलट, जर चौथ्या स्वराघाताची खूण 'मा' या शब्दोच्चारावर असेल, तर त्या शब्दाचा उच्चार करताना आवाज वरतून खाली आणावा लागेल आणि मग त्याच शब्दाचा अर्थ 'विकणे' असा होईल. हे प्रत्यक्ष म्हणून दाखविल्यानं समजावून सांगायला जेवढे सोपे असतं तेवढे लिहून नसत. इथे एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की ही भानगड ज्यांना चिनी चित्रलिपी वाचता येत नाही, त्यांच्याच बाबतीत निर्माण होते. चिनी चित्रलिपीमध्ये 'विकत घेणे' हा ज्या 'मा'चा अर्थ होतो, त्याच्यासाठी चित्रचिन्ह वेगळे असेल आणि 'विकणे' हा ज्या 'मा'चा अर्थ होतो, त्यासाठी दुसरेच एखादे चिन्ह वापरले जाईल. परंतु स्वराघात मात्र फक्त उच्चारण करतानाच समजून येतो.

रत्नेच्या डब्यातील पहिल्या यत्तेचा वर्ग

अर्थात ही सर्व यातायात कोणाला ? ज्याला चिनी भाषेचा सखोल अभ्यास करायचा आहे त्याला. मला तर नाहीच, पण बसतरावानाही तो तसा करावयाचा नव्हता. सहज चार शब्द कोणाशीही बोलता येतील एवढे चिनी भाषेचे ज्ञान झालं तर ते आम्हाला हवे होतं. शिवाय स्पष्टपणे उच्चारलेली चिनी वाक्य ऐकण्यातही गमत वाटत असे. म्हणून आमच्या डब्यात आमच्या सर्वांच्या सेवेसाठी असलेल्या त्या मुली पुन्हा आमच्या दरवाज्यावरून गेल्या, तेव्हा मी त्यांना आत बोलाविलं. त्या आल्या. आम्ही त्यांना पीकिंगहून प्रसिद्ध झालेल्या सरकारी पुस्तकातीलच प्रथम 'छागछा' (द ग्रेट बॉल) हा घडा वाचायला सांगितला. एकजण वाचू लागली. मी टेपरेकॉर्डर चालू केला. दुसरीच लक्ष त्या घड्यात नव्हतं की टेपरेकॉर्डरमध्येही नव्हतं. ती सारखी वळून वळून दरवाज्याकडे बघू लागली. मधूनच उठून बाहेरही जात होती. थोडी बाबरल्यासारखी दिसली. माझ्या मनात आल की त्याच्या वरिष्ठ अधिकारी बाई जरा वयस्कर होत्या. त्या येऊन पाहतील आणि नित्याच्या कामाशिवाय प्रवाशाच हे काम काय करता म्हणून रागावतील अशी तर तिला भीती वाटत नसावी ? थोड्या वेळानं दुसरी थावली आणि हिंनं पुढचा घडा वाचायला सुरुवात केली. जी प्रथम वाचत होती तिन पहारा चालू केला ! ते त्याच्या आवाजातले धडे त्यांना जेव्हा पुन्हा वाजवून दाखविले तेव्हा त्याची भीती कमी झालीशी दिसली. त्यांना आनंद झाला आणि आपआपसात काही बोलत व हसत दोघी निघून गेल्या.

रात्री सव्वा नऊ वाजता 'स्वाग ख, स्वाग ख !' अस म्हणत त्या दोघीपैकी

एकीनं येऊन, खिडकीचे पडदे बाजूला सारून मला व वसतरावाना बाहेर बघण्यासाठी खुणावला. गाडी पीत नदीवरच्या त्या लांबच लांब पुलावरून जाऊ लागली होती. चादण होतं, म्हणून तेवढ तरा त्या नदीच दर्शन बडलं. नदी दूरवर पसरली होती. नदीच्या पात्रात होड्या होत्या चीनमध्ये अलीकडे सीमेंट-कॉक्रीटच्या होड्या तयार करतात. त्यांत दिवे लुकलुकत होते. पुलाचा खूप आवाज होत होता. लांबीच्या दृष्टीन चीनमधील ख्वांग ख ही दुसऱ्या क्रमांकाची नदी होती तिची लांबी ४८०० किलोमीटर्स होती, तर याग त्से ही ५८०० किलोमीटर्स लांबीची होती. दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्याही नदी-वरच्या पुलावरून आमची गाडी जाणार होती.

सकाळी गाडी नानकिंग स्टेशनावर उभी राहिली, तेव्हा आम्ही जागे झालो. आम्हाला फारच चुटपूट लागली. कारण त्याच्या थोडा वेळ अगोदर गाडीन नानकिंगला याग त्से नदीवर बांधलेला भव्य दुमजली पूल ओलाडला होता. त्या पुलाच्या वरच्या रस्त्यावरून वाहन जातात, तर खालच्या रस्त्यान आगगाडी जाते. भारतात काशी ते मोगलसराईच्या दरम्यान गगेवर असा एक पूल आहे. आणखीही दुसऱ्या ठिकाणी असतील, पण चीनच्या याग त्से नदीवरील या पुलाची लांबी मात्र जवळ जवळ २०००० फूट होती ! याग त्से नदीला चिनी भाषेत 'छांग चियांग' असही म्हणतात. ह्या पुलान दक्षिण आणि उत्तर चीनला जोडण्याच काम केल आहे. मुळात पीकिंगहून नानकिंगला येऊन, तिथ राहून मग शाघायला जायच असा खरा आमचा कार्यक्रम होता. पण तो रद्द करून आम्ही सरळ शाघाय गाठायच ठरविलं होतं.

सकाळी नाश्ता झाल्यावर आम्ही पुन्हा खिडकीतून सृष्टीच आणि चिनी खेड्यांच्या जीवनाच बारकाईन निराक्षण करू लागला. नानकिंग तं शाघाय रेल्वेच्या रुळाच्या दोन्ही बाजूला साठलेल्या पाण्यात किंवा तलावात उगवलेली व सकाळच्या प्रहरी मनाला आल्हाद देणारी मोठीमोठी कमळ आम्हाला पाहण्या मिळाली. शेती तर बहारदारच होती. जसजस शाघाय शहर जवळ येऊ लागल तसतशी भाजीची लागवड मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याच दिसून आलं. आजूबाजूच्या गावातल्या लोकांच्या कपड्यात म्हणजे फक्त वरच्या कुडत्यामध्ये रंगाची आणि डिझाईन्सची विविधता आढळून येऊ लागली. शाघाय स्टेशनावर उतरून ज्या वेळेला आम्ही गाडीन रस्त्यावरून जाऊ लागलो, तेव्हा तर कपड्याची विविधता अधिकच ठळकपणे लक्षात आली. रस्ते रुद होते. पण इमारती जरा जुनाट वाटल्या. सुबईच्या फोर्ट विभागात जुन्या दगडी भक्कम इमारती कशा आहेत तथा वऱ्याच इमारती होत्या कारण उघड होत. अनेक वर्षांपासून शाघाय ब्रिटिशांच्या ताब्यात होतं. १९४९ सालीच ते 'मुक्त' झालं होतं. त्या शहरावर पूर्वीच्या जमान्याची थोडी-फार छाप शिल्लक राहणं अपरिहार्य होतं.

एक कोटीपेक्षाही अधिक लोकवस्तीच शाघाय बंदर हे आशियातल दुसऱ्या क्रमांकाच मोठ शहर आहे. टोकियोचा क्रमांक पहिला लागेल. शाघायला जागतिक व्यापाराच्या

दृष्टीन जितकं महत्त्व आहे तितकच, किंबहुना त्याहीपेक्षा अधिक, चीनच्या आधुनिक इतिहासात त्याच जे स्थान आहे त्यामुळं आहे.

१८४० साली 'अफूची लढाई' झाल्यापासून इंग्लंड, फ्रान्स यांच्यासारख्या देशांना चीनमध्ये व्यापारासाठी चक्षुप्रवेश मिळाला होता. तेव्हापासून १९१९ ची 'चार मे ची चळवळ' होईपर्यंतचा काळ हा चीनच्या दृष्टीन परकीय आक्रमकांना तोंड देण्याचाच काळ म्हटला पाहिजे. या काळात पाश्चात्य साम्राज्यवादी देश आशियात व्यापाराच्या निमित्तान पाय रोवीत होते. पहिल्या जागतिक महायुद्धानंतर १९१५ मध्ये जपाननं चीनला २१ मागण्याचा खलिता पाठविला. तो अत्यंत मानहानिकारक होता. त्यामुळं चीनमधोल दुखावले गेलेले राष्ट्रवादी खवळून उठले. सर्वत्र निदर्शनं सुरू झाली. जपानी मालाच्या बहिष्काराची लाटच देशात उसळली. विद्यार्थी, इतर तरुण आणि कामगार यांच्यातल्या उत्स्फूर्त सहकार्यामुळ 'चार मे ची चळवळ' (मे फोर् मूव्हमेंट) फार फोफावली. दरम्यान १९१७ मध्ये रशियात क्रांती यशस्वी होऊन तिथ साम्यवादी सरकारची स्थापना झालेली होती. त्या घटनेमुळ चीनमधल्या क्रांतिकारकांना स्फूर्ती मिळाली. ठिकठिकाणी मार्क्सवादाचा अभ्यास सुरू झाला. मार्क्सवादी गटही स्थापन होऊ लागले. त्यातूनच पुढे १९२१ च्या जुलैमध्ये शाघायला चीनमधल्या साम्यवादी पक्षाची रीतसर स्थापना झाली.

चिनी साम्यवादी पक्षाची पहिली बैठक

शाघाय स्टेशनावर आम्हाला उतरवून घ्यायला आलेले आमचे मार्गदर्शक चांग वेन-यू हे मध्यम वयाचे साम्यवादी पक्षाचे सभासद होते. त्याच्या बरोबर बहुधा शिकाऊ म्हणून एक तरुण कार्यकर्ती होती. प्रथम भेटित आम्ही शाघायला काय पाहू इच्छितो हे चागनी विचारून घेतलं. साम्यवादी पक्षाची स्थापना झाली ते ठिकाण— त्या पक्षाच जन्मस्थान वघायला त्या दिवशी दुपारी जायच ठरल. २१ जुलै १९२१ रोजी साम्यवादी पक्षाची पहिली बैठक शिंगये रस्त्यावरच्या एका इमारतीच्या तळमजल्यावर भरली होती. त्या वेळी त्या रस्त्याच नाव 'बागची रोड' असं होतं. ज्या खोलीत ही बैठक झाली ती खोली त्यावेळच्या टेबल, खुर्च्या, स्टुल आणि कपड्यासह जशीच्या तशी ठेवलेली आहे. आम्ही तिथ जवळ जवळ दोन तास बसलो होतो तेथील क्रांतिकारी समितीचे मंत्री, दोन-तीन सदस्य यानी चांग वेन-यू यांच्या सहकार्यानि आम्हाला पक्ष-स्थापनेच्या पार्श्वभूमीपासून तो पक्षाच्या हातात १९४९ साली सत्ता येईपर्यंतचा सर्व इत्थभूत इतिहास थोडक्यात सांगितला. १ जुलै १९२१ च्या त्या बैठकीला देशाच्या वेगवेगळ्या भागातून १३ प्रतिनिधी आले होते. त्यापैकी माओ त्से-तुंग हे एक होते. ते तेव्हा अगदीच तरुण म्हणजे २८ वर्षांचे होते. त्या बैठकीत शाघायच्या साम्यवादी गटाचे प्रतिनिधी छन हू-शू याना नेता

म्हणून निवडण्यात आलं आणि माओंकडे प्रचारखातं सोपविण्यात आलं. सरक्षणाची, सैन्याची जबाबदारी चियाग काओ-शेक यांच्याकडे दिली होती. बैठक चालू असतानाच त्या प्रतिनिधींना बातमी समजली की साम्राज्यवाद्यांच्या हेराना त्यांच्या हालचालीचा सुगावा लागलेला आहे. म्हणून तिथून त्या सर्वांनी गुपचूप मुक्काम हलविला आणि लगेच दक्षिणेकडे चचियाग प्रांतातल्या एका सरोवराकडे प्रयाण केलं. त्या सरोवरात सहलीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या एका बोटीवर त्यांनी पुढची चर्चा केली. ब्रिटिशांच्या हेराना आणि हस्तकाना गुगारा देण्यासाठी आपल्या येथल्या क्रांतिकारकांनी केलेल्या गुप्त हालचालींची मला आठवण झाली, ती चिनी साम्यवादी क्रांतिकारकांची कहाणी ऐकून !

सध्याकाळी पाऊस पडला. म्हणून फारसं कुठ दूर न जाता आमच्या निवासस्थानाच्या जवळच्या बाजारात आम्ही फिरून आलो. फळांच्या किंवा दुसऱ्या कुठल्याही दुकाना-जवळ उभे राहिलो की पाच-सात जण आमच्याभोवती गोळा होत आणि काय घ्यायचय हे विचारून मदत करायची तत्परता दाखवीत. पण आम्हांला काय पाहिजे हे सांगताना आणि वस्तूंच्या किंमती समजावून घेताना भाषेच्या दृष्टीन त्यांना आणि आम्हालाही खूपच व्यायाम व्हावयाचा ! कारण आमचा दुभाष्या आमच्याबरोबर नव्हता, आम्ही दोघच फिरत होतो. आम्ही एखाद्या चौकात उभे राहिलो तर चटकन् येऊन कुणी तरी विचारी, 'कुठं जायचय, काय मदत पाहिजे ?' बहुतेक दुकानातून वस्तूंच्या किंमतींची लेबल त्या त्या वस्तूवर लावलेली असत. चिन म्हणजे अर्धा किलो हे वजनाच माप. युअॅनला ख्यायसुद्धा म्हणतात. एक युअॅन किंवा ख्याय म्हणजे अंदाजे पाच रुपये. एका ख्यायच्या दहाव्या भागाला 'माओ' म्हणतात. एका माओची किंमत सुमारे पन्नास पैसे होते. माओचा दहावा भाग म्हणजे 'फन्' नावाचं नाणं आहे. त्याची किंमत आपल्या पाच पैशांहतकी आहे. आता हे सगळं लक्षात ठेवून खरेदी करावयाची म्हणजे जरा अवघडच काम वाटायचं आम्हाला ! आमच्या इथल्या आदिवासी बाया पैसे दिल्यावर जसा त्याचा काही वेळ हिशेब करीत बसतात तसंच माझ व्हायचं !!

१९४९ पर्यंत शांघाय हे आंतरराष्ट्रीय वसाहतवाद्यांनी व्यापलेलं शहर होतं. इंग्लंड, फ्रान्स, जपान वगैरे राहानी शहराचे भाग वाटून घेतलेले होते. शांघाय बंदराच्या किनाऱ्यावरून माल भरलेल्या बोटी शहरापर्यंत वारा महिने येऊ शकतात. यामुळं या राहाना जकात द्यावी लागत नसे. याचा पुरेपूर फायदा ही सर्व साम्राज्यवादी राष्ट्र घेत असत. या पाश्चात्य साम्राज्यवाद्यांच्या वास्तव्यामुळंच की काय पण शांघाय शहर हा मोगवादी जीवनाचा एक अड्डा झालेला होता.

कुत्र्यांच्या मांसापासून पक्वान्न ! !

असं म्हणतात की खाद्यपदार्थ म्हणून शांघायला दरवर्षी ५० लाख सर्प मारले जातात.

कुत्र्यांच्या मांसापासून पक्वान्न ! ! १४७

जितका सर्प विषारी तितका तो अधिक रुचकर असतो अस मला पीकिंगमध्ये एका गृह-स्थानं सांगितलेलंच होत. विषारी भाग काढून टाकून बाकीचा भाग उपयोगात आणला जातो. चिनी लोक कोणत्याही भाजीचा किंवा प्राण्याचा कुठलाच भाग वाया जाऊ देत नाहीत. आम्ही याचा अल्पसा अनुभव घेतला होता. नवलकोलची भाजी, त्याच्या पानाच सूप आणि त्याच्या देटाची वेगळी भाजी आम्हाला एकदोनदा खायला मिळाली होती ! त्या सूपमध्ये पानामधल्या रसामुळ जी काय पुष्कळशी व्हिटॅमिन्स आली असतील ती असोत किंवा त्या देटाच्या भाजीत बरीच जीवनसत्त्व उतरली असतील ती असोत, आम्हाला तो चोथा काही आवडला नव्हता !

चीनहून परतल्यावर मुंबईत एका पारशी सॉलिसिटर मित्राच्या कार्यालयात 'लाईफ्' नावाच्या सुप्रसिद्ध अमेरिकन मासिकाचा दहा-अकरा महिन्यापूर्वीचा एक अंक हाती आला. तो सहज चाळीत असता त्यात चिनी लोक काय काय खाऊ शकतात याबद्दलची, विनोदी शैलीत लिहिलेली पण, एक सत्यकथाच वाचावयाला मिळाली.

क्लॉड लेवे नावाचा पॅरिसमधला एक सुप्रसिद्ध अन्नरसज्ञ वृत्तपत्रस्तम लेखक तिथल्या प्रसिद्ध होटेल्समधल्या चार विख्यात पाकशास्त्रज्ञांना म्हणजे आचारी महाशयाना बरोबर घेऊन चीनला गेला ! चीनच्या बाहेर चिनी खाद्यपदार्थांचे फार कौतुक केल जातं. खास चिनी पद्धतीच अन्न पुरविणारी उपाहारगृहे पॅरिसमध्ये आहेतच. तरी पण खुद्द चीनमध्ये कोणकोणते पदार्थ कसे कसे तयार करतात याच थोड प्रत्यक्ष निरीक्षण करून आणि त्या पदार्थांची चवही घेऊन ती पाककला शिकून घेण्याच्या इराद्यानं त्यानं हा विलक्षण दौरा काढला होता. प्रथम काही दिवस हॉंगकॉंगमध्ये राहून त्या पाचजणानी काही विशेष सामिष्ट पक्वान्नं चाखून ती कशी करायची ते तिथल्या चिनी पाकशास्त्रज्ञांकडून शिकून घेतलं. हे चिनी पाकशास्त्रज्ञ साम्यवादी नव्हते. म्हणून लेवे विनोदान म्हणतो की माओच्या जमान्यापूर्वी रूढ असलेली 'बूईवा' पक्वान्नच त्यांना खायला मिळाली. ती काय होती ? तर म्हणे अस्वलाच्या पज्यापासून केलेले पदार्थ त्यात होते. तसच जिवत सर्पांची चामडी सोलून त्याला लगेच उकळत्या पाण्यात टाकून त्याच्यापासून केलेल्या खाद्यपदार्थांचाही त्यात समावेश होता !

चीनमध्ये लेवेन आणि त्याच्याबरोबरच्या 'बर्ची चतुष्टयान' २००० मैलाचा प्रवास केला. त्यांना अस आढळून आल की माओच्या चीनमध्ये युरोपच्या तुलनेन खूप दारिद्र्य होतं. इतकच नव्हे तर काही विशिष्ट अन्नपदार्थांची टंचाईच होती. दुकानातून निळा ब्लाऊझ-पँट किंवा पँटकोट घातलेले सरकारी विक्रेतेच असल्यामुळ आणि वस्तूचे दर ठरलेलेच असल्यामुळ पॅरिसमधल्या एखाद्या बड्या वस्तुभाडारात मालक व विक्रेते गिन्हाइकाविषयी जे अगत्य दाखवितात त्याचा चीनमध्ये अभाव होता. दुकानदारानं सांगितलेली अन्नाच्या सव्या किंमत त्याच्याशी घासाघीस करून पाडून घेण्यात जी एक गंमत असते ती चीनच्या सरकारी दुकानात त्यांना अनुभवता आली नाही. बर, उपा-

हारग्रहात जावं तर तिथलं वातावरणही कसं अगदी एका अर्थानं सोवळ वाटायचं. मिंतीवर दुसरी कसलीही चित्रं दिसायची नाहीत; फक्त माओ त्से-तुंग यांचा भला मोठा फोटो असावयाचा ! जर काही विशेष खाना असेल तर मात्र चिनी व्यवस्थापक तिथं (लेबे विनोदात म्हणतो) गाजरं आणि लाल मुळे यांच्यावर बऱ्याच मेहनतीच शिल्प-काम करून त्यातून जास्वंदीची फुल आणि फुलपाखर तयार करून ती शोभेसाठी टेबलावर ठेवील !

पण खास चिनी खाद्य-चोष्य-पेय वस्तूच्या शोधार्थ निघालेल्या या पाच फ्रेंच शिले-दाराच खर स्वागत झालं ते नानकिंगमध्ये. आपण जसं एखाद्या पाहुण्याला म्हणू की 'वर झालं, तुम्ही अगदी पिकल्या आंब्याच्या मोसमात आलात.' अगदी त्या थाटात या फ्रेंच पाहुण्याचे चिनी यजमान त्यांना म्हणाले, 'वा ! तुम्ही अगदी योग्य मोसमात आलात. आमच्या इथे हल्ली कुऱ्याचा मोसम चालू आहे !' आणि लेबे म्हणतो, त्या यजमानानी त्यांना कुऱ्याच्या रक्तापासून बनविलेलं सूप दिलं. त्यानंतर कुऱ्याच्या मासापासून तयार केलेले क्वाब त्यांना खायला घातले ! !...

मला तर हे वाचता वाचताच शिसारी आली. पण लेबेन पुढं मोठ्या कौतुकान सांगितलं आहे की कुऱ्या असो, साप असो, कासव असो, डुकर असो किंवा वदक असो, चिनी पाककला-प्रवीण आचारी एका जनावराच्या शरीरातील निरनिराळ्या अंगापासून १५-२० तरी वेगवेगळ्या प्रकारची 'पक्वान्न' तयार करतात आणि ती एकामागून एक वाढायला आणतात ! धन्य आहे त्या चिनी संस्कृतीची, त्या चिनी पाकशास्त्रनिपुणाची आणि कुऱ्याच्या अंगोपांगापासून बनविलेल्या वस्तूचा आवडीन समाचार घेणाऱ्या स्वाद-लोलुप फ्रेंच पाहुण्यांची ! ! शेवटी दादा धर्माधिकारी आणि विनोबाजी यानी, आम्ही चीनला जाण्याच्या अगोदर, आमच्या जवळ केलेला विनोद काही केवळ विनोद नव्हता; तो काही तरी वस्तुस्थितीवर आधारलेला होता ही गोष्ट वरील 'सत्यकथा' वाचल्या-नंतर आमच्या चांगलीच लक्षात आली.

शाघायमध्ये असताना एके दिवशी सकाळी आम्ही पाम्पू नावाच कॅम्पून बघायला गेलो. रस्ता ज्या भागातून जात होता त्या भागात वरीच जुनी चाळीवजा घर होती. वस्ती गरीब लोकांची दिसली. हॉस्पिटल्समध्ये वापरतात तशा इन्मलच्या मोठ्याशा तसराळ्यात लोकं रस्त्याच्या कडेला कपडे धुताना आढळले. वाटेत एक मोची बूट शिवण्याचं काम करीत बसलेला पाहून मी विचारलं

“ हा हे काम कुठल्या नागरिक गटातर्फे करतो ? त्याच उत्पन्न किती असेल ? ”

“ त्याचा तो खाजगी व्यवसाय आहे. ज्यात फार मोठा फायदा कमावून माणूस भाडवलदार बनण्याचा धोका नसतो असे काही छोटे व्यवसाय खाजगी रीत्या करण्याची आम्ही सूट देऊ शकतो. ” चांग वेन-यू म्हणाले.

शांघायजवळच पाम्पू कम्यून

पाम्पू कम्यूनच्या क्रांतिकारी समितीच्या एक सदस्या कु. चैन या-छंग या ३५ वर्षांच्या प्रौढ कुमारिका होत्या. त्यांनी लग्न का केल नाही, काही ध्येयवाद त्यामाग आहे का अस विचारण्याच माझ्या मनात आलं; पण सर्वांच्या देखत अशी व्यक्तिगत माहिती विचारणं बरोबर होणार नाही अस समजून मी माझी जिज्ञासा दावली. कम्यूनच्या स्थापनेपासून त्या तिथ होत्या. शहराजवळ असल्यामुळ त्या कम्यूनमध्ये भाजीपाला भरपूर पिकविला जात होता आणि तो विकलाही जात होता. शांघायच्या उपनगरीय क्षेत्रात कम्यूनस्ची सख्या दोनशेच्या आसपास आहे. तादूळ, गहू, कापूस, गळिताची पिक आणि भाजीपाला मिळून जवळ जवळ आठ लाख एकर जमीन या कम्यूनस्तर्फे लागवडीला आणलेली आहे. शांघायसारख्या प्रचंड शहराची भाजीपाल्याची गरज या सर्व कम्यूनस्तर्फे भागविली जाते. त्याच्यापैकी कित्येकात डेअरीचा विभागही भरभराटीला आलेला आहे.

पाम्पू कम्यूनच्या डेअरीतल्या डच गाई आम्ही पाहिल्या. फारच छान जोपासलेल्या होत्या. इतर ठिकाणच्या मिळून ३२०० दुभत्या गाई त्या कम्यूनमध्ये होत्या अस चैन बाई म्हणाल्या. डेअरीकडे जाता जाता डुकरं, कोंबड्या, ससे वगैरेंच्या विभागावरून जाव लागल. तेव्हा त्या बाई आणखीही बरेच आकडे सांगू लागल्या. त्या म्हणाल्या

“ आमच्या या कम्यूनमध्ये २७,५०० डुकर आहेत, एक लाख तीनशे कोंबड्या आहेत, ७०,००० बंदक आहेत आणि १०,००० ससे आहेत. आम्ही सवध वर्षात एकूण २०८ प्रकारच्या भाज्यांची लागवड करतो. गेल्या वर्षी आम्ही एकरी ३६,००० किलो भाजी निर्माण केली. दर दिवसाला आम्ही जवळ जवळ १॥ लाख किलोग्रॅम भाजी शांघायला पाठवितो. या कम्यूनमध्ये १० ते १५ अश्वशक्तीचे १५० ट्रॅक्टर्स आहेत, पाणी उपसण्याचे व शेतीला पाणी देण्याचे ८०० पंप आहेत. आमच्या इथल्या प्रत्येक सभासदाच वार्षिक उत्पन्न १००० युअॅन (५,००० रुपये) आहे. काटकसरी माणूस त्यातले ५०० युअॅन शिल्लक टाकू शकतो. ”

आणखीही काही आकडे त्या सांगणार होत्या; पण मीच त्यांना थांबविलं. आमच्या चीनच्या दौऱ्यात आम्हाला हाच गमतीदार अनुभव सगळीकडे आला. कोणत्याही कम्यूनमध्ये जा, त्याच्या त्या ब्रिगेडचे किंवा कम्यूनच्या उत्पादनाचे आकडे किलोमध्ये पटापट ऐकायला मिळतील. ते अगोदरच्या वर्षापेक्षा किती पटीने अधिक आहेत हे सांगण्यात येईल. परंतु सवध चीनच वार्षिक उत्पादन किती हे तर जाऊ द्याच, पण त्या प्रिफेक्चरचसुद्धा एकूण धान्यउत्पादन कुणी सांगणार नाही, सांगू शकणार नाही ! फक्त त्या कम्यूनच्या कोंबड्या, डुकर, धान्य, शाळा, बालवाड्या, औषधोपचार केंद्र, ट्रॅक्टर्स, ट्रॅक्स, मोटरपंप यांचे आकडे तुम्हांला हवे तितके आणि खर सांगायच तर नको तितकेही सांगतील. कधी कधी तर असे आकडे ऐकताना ‘बाई, भीक नको, पण कुत्रा

आवर !' अशी आमची स्थिती व्हायची ! कम्यूनची माहिती करून घेण्याची आमची हौस पुरेपूर भागत असे.

कम्यूनमध्येही स्वतंत्र रेडिओ - केंद्र

हिवाळ्यातही भाजीच उत्पादन खडित होऊ नये म्हणून बाघलेली ग्लास-हाउसेस (काचेची घर) आम्हाला पाम्पू कम्यूनमध्ये पाहायला मिळाली. काही घर प्लास्टिक-चीही होती. ही बनवण्यासाठी त्या कम्यूनसुद्धा सरकारकडून अनुदान मिळतं अस चांग वेन-यू यानी आम्हांला सांगितलं.

शेवटी ऑफिसकडे परतताना चेन या-छग बाईंनी आम्हाला त्यांच्या स्वतंत्र रेडिओ ब्रॉडकास्टिंग केंद्रात नेलं. कम्यूनच्या निरनिराळ्या विभागातील कार्यकर्त्यांना सूचना देणं, त्यांच राजकीय शिक्षण व्हाव या हेतूनं मधून मधून त्यांना पक्षाच्या धोरणाबाबत माहिती देणं यासाठी कम्यूननं ते केंद्र स्थापन केलं होतं असं चेन बाई म्हणाल्या. कम्यून हे केवळ शेती-उत्पादन केंद्र नसतं. ते राजकीय प्रचाराचही केंद्र असतं, तसंच कम्यून शासकीय यंत्रणेचा सर्वोत्तम खालच्या म्हणजे ग्रामीण पातळीवरचा घटक मानला जातो. कम्यूनचा प्रमुख हा पक्षाचा सदस्य असतो आणि त्याच वेतन पक्षातर्फे दिलं जातं वगैरे माहिती चांग यानी सांगितली. साम्यवादी एकपक्षीय हुकूमशाहीत. सरकार व साम्यवादी पक्ष यांच्यात पूर्ण एकात्मता असते आणि म्हणून परस्पर सहकार्यही आपोआपच अनिवार्य ठरतं.

पाम्पू कम्यूनमधून आम्ही आमच्या 'चिन चियाग' हॉटेलमध्ये परतलो, हे हॉटेल मध्यम प्रतीच होतं. आमच्याच सूचनेवरून त्यांनी ते निवडलं होतं. आम्हाला मिळालेली खोली तिसऱ्या मजल्यावरच होती. त्यामुळे खोलीला लागून असलेल्या गॅलरीतून आम्ही खाली रस्त्यावरून येणाऱ्या-जाणाऱ्यांच, तसच समोरच्या दुमजली इमारतीतील सामान्य चिनी नागरिकांच्या जीवनाच दोन दिवस बारकाईन निरीक्षण करू शकलो. रस्त्याच्या कोपऱ्यावर मोची होता. काही तरी किरकोळ वस्तू विकणाऱ्या एका वृद्ध बाईनं त्यांच्या शेजारीच फूटपाथवर आपलं मोडकतोडक टेबल ठेवलेलं होतं व त्यावर तिन आपल्या वस्तू मांडल्या होत्या. मुख्यतः खाण्याच्याच काही वस्तू त्यात होत्या. ती स्वतः एका खोक्यावर बसली होती. आमच हे निवासस्थान मुख्य रस्त्यापासून थोडं आत होतं. भोवताली मध्यम स्थितीतल्या चिनी लोकांच्या चाळीवजा इमारती होत्या. एखाद्या खिडकीशी लहान मुल आपला बाडगा हातात घेऊन भोजन करायला बसायची. त्यात मुख्यतः भातच असायचा. खिडकीच्या कठड्यावर एखादा कोवीचा हिरवा गड्डा ठेवलेला दिसायचा कुठं सफरचंदही होती. त्या मुलाची आई घरकामात गुतलेली दिसायची कधी संध्याकाळी चार चिनी मित्र त्या खोलीतल्या रहिवाश्याशी तावातावान काही तरी चर्चा

करताना आढळायचे. घरात फर्निचर सामान्यच. थोडेसे कपडे, मुलाची पुस्तक. मुल गणवेश घालून सकाळी शाळेत जायची. काही मुलामुलींच्या गळ्यात लाल स्कार्फ असायचा. ती लाल यूथ लीगची सभासद असावीत. शाघायची पूर्वीची परपरा छानछोकीची असल्यामुळ काही तरुण मुली रंगीबेरंगी कापडाचे ब्लाऊझ आणि इस्त्री केलेल्या पॅट्टू घालून व हातात आधुनिक पद्धतीची पर्स घेऊन जाता-येताना दिसायच्या. पीकिंगमधल वातावरण अधिक कडक आणि सोवळ होतं. तिथ अशा प्रकारचे कपडे सहसा पाह्यला मिळत नसत.

आकड्याचा मारा !

दुपारी विश्रांतीनंतर चाग वेन-यू आणि त्याच्या बरोबरची ती शिकाऊ मुलगी शाघायमध्ये आम्ही आणखी काय बघू इच्छितो म्हणून विचारायला आली. शाघायमध्ये लहानमोठे १०,००० कारखाने होते. तेथील कामगारांची सरख्या १५ लाख होती. आमच्या निवासापामून जवळच शाघायच सुप्रसिद्ध औद्योगिक प्रदर्शन होतं. त्यात ५००० वस्तू माडलेल्या होत्या. त्या प्रदर्शनानं एकूण १०,००० चौरस मीटर जागा व्यापली होती. याच शहरात एक तेल शुद्धीकरणाचा कारखाना होता. त्याच १९६५ साली जेवढे उत्पादन होतं त्यापेक्षा ते आता चौपटीन वाढलं होतं आणि १९५४ साली जेवढे होत त्यापेक्षा ते आता २०० पटीन वाढलं होतं. शाघाय बदरही बघण्यासारखे होत; १३० देशाशी तिथून व्यापार होतो आणि जगातल्या ३०० बदरांशी या बदराचा संपर्क आहे. जवळच जहाज बांधण्याचा कारखाना होता. त्यात आता १०,००० टन वजनाची महासागरात संचार करू शकणारी जहाज बांधण्यात येत होती. शहरात मशीन टूल्सचा कारखानाही 'प्रेक्षणीय' होता. चाग वेन-यू त्यातल्या उत्पादनाच्या माहितीचे आकडे सांगणार तोच या आकडेवारीमुळ सकाळप्रमाणेच माझं डोक दुखू लागणार हे ओळखून वसतरावानी त्यांना थांबविलं आणि विनोदान म्हटलं.

“अशी घाई करू नका ! औद्योगिक प्रदर्शनानं १०,००० चौरस मीटर जागा व्यापली आहे एवढेच तुम्ही सांगितलं. पण आणखी एक महत्त्वाचा तपशील सांगायचा राहून गेला. तो म्हणजे त्या प्रदर्शनाची इमारत बांधताना त्या इमारतीला एकूण विटा किती लागल्या आणि जी रेंती लागली त्यात रेंतीचे कण किती होते ते सांगितलं नाहीत. तेवढं कृपा करून सांगा . ”

चागनी आपली सिगारेट तोंडातून हातात घेतली आणि ते मोठमोठ्यानं हसू लागले. त्या मुलीलाही इग्रजी समजत होत. पण ती आपली सौम्य स्वभावाची होती. तरीही तीसुद्धा हसू लागली. आम्हांला आता अशा बरोबरच्या माहितीच आणि आकड्यांच

अजीर्ण होऊ लागल होत हे लक्षात येण्याइतके चांग चाणाक्ष होते. मी त्यांना म्हटलं:

“ आमच्या देशातही बगलोरला मशीन टूल्सचा कारखाना आहे. विजगापट्टमला जहाज बांधण्याच शिपयार्ड आहे. हे जहाज बांधण्याच शिपयार्ड तर आम्ही हिंदून-फिरून सावकाशीन पाहिलेलं आहे. तुमच्या इथला एखादा मोठा कारखाना पाहिल्यान तुम्ही औद्योगिक प्रगती किती केली आहे हे लक्षात येतं खर, पण आम्ही काही या विषयातले तज्ज्ञ नाही आहोत. तुमच्या या देशात आमचा आतापर्यंत जवळ जवळ ५००० किलोमीटरचा प्रवास झालेला आहे. तुमच्या इथे भिकारी नाही, सर्वाना काम मिळतं, खायला मिळतं वगैरे वघून आम्हाला आनंद झाला. पण भारताची औद्योगिक प्रगती तुमच्यापेक्षा अधिक असावी असाच आमचा अंदाज आहे. आम्हांला तूर्त काही बघायच नाही. जर आपल्या-जवळ दोन-अडीच तास मोकळेच आहेत तर आमचे काही तात्विक, राजनैतिक पातळीवरचे प्रश्न आहेत. तुम्हाला साम्यवादी पक्षाविषयी अभिमान आहे. तुम्हाला माहितीही बरीच आहे. आपण थोडी चर्चाच करू या ना ? ”

ती मुलगी म्हणाली

“ म्हणजे मग तुम्ही आता काहीच बघायला येऊ इच्छीत नाही ? ”

मी मानेनच नाही म्हटल्यावर चांग म्हणाले :

“ वर तर. सागा तुमचे काय प्रश्न आहेत ते. पण तुम्हाला राजकीय बाबतीत अधिक रस दिसतोय. मग ‘गॅंग ऑफ फोर’च्या कारस्थानावर प्रकाश टाकणारी एक फिल्म तुम्ही पाहू इच्छिता का संध्याकाळी ? तसं असेल तर आपली चर्चा मग थोड्या वेळान करू. प्रथम मला तुमच्या-माझ्यासाठी सिनेमाची तिकिट रिझर्व्ह करावी लागतील, ती मी करून येतो. ”

आम्ही दोघानी गेल्या जवळ जवळ पंचवीस वर्षांत नाटक अथवा सिनेमा पाहिलेला नव्हता, याबाबतचा उल्लेख मागे एकदा आलेला आहेच. आम्हाला वाटत की भोवताली एवढे प्रत्यक्ष जीवन असताना ते बघायच सोडून त्याची नकल बघण्यासाठी नाट्यगृहात, सिनेमा थिएटरमध्ये जाऊन स्वतःला स्वेच्छेन कैद करून घ्यायला जी रसिकता आवश्यक असते ती आमच्यात औषधालासुद्धा नव्हती ! खर केळं बघायच किंवा खायच सोडून सुंदर लाकडी केळ्यात व्यक्त होणाऱ्या कलाकौशल्याच कौतुक करण ही काही सोपी गोष्ट नव्हती. आणि सोपी असली तरी आम्हाला ती अलीकडे जमेनारी झाली होती. म्हणून सिनेमा, नाटक वगैरे पाहण आमच्या जिवावर येत. तरी पण आम्ही चीनच सामाजिक जीवन अभ्यासायला आलो होतो. ते प्रत्यक्ष बघण्याला काही मर्यादा होत्या हे उघड होत. म्हणून प्रचारात्मक हेतून निर्माण केलेला का होईना, पण

त्या जीवनाच एक अंग दर्शविणारा तो चित्रपट बघण्याला आम्ही शेवटी समती दिली.

त्या मुलीची आमच्या तिथच वसून तेवढा वेळ आमच्याशी बोलण्याची इच्छा दिसली. पण का कोणास ठाऊक, चांगना ते मजूर झाल नाही. त्यानी तिला काही तरी काम सांगितलं आणि ते स्वतः तिकिट आरक्षित करण्यासाठी गेले. ती त्याच्या हाता-खाली काम करीत होती आणि साम्यवादी पक्षाच्या शिस्तीमध्ये ज्येष्ठ कार्यकर्त्यांच्या इच्छेविरुद्ध काहीही करणं म्हणजे बहुधा गुन्हाच मानला जात असेल. ती विचारी मुकाट्यानं उठली आणि त्याच्याचरोवरच बाहेर गेली. नंतर एकदा ती मला लिपटमध्ये एकटीच भेटली असताना तिन आपली अगतिकता माझ्याशी सौम्य शब्दात व्यक्त केली.

तिनेमाच्या तिकिटांची काही तरी व्यवस्था करून चाग परत आले. ती मुल्मीही परत आली. साम्यवाद व सर्वोदय, माओ आणि गांधी याविषयी तर चर्चा झालीच. पण चीनमध्ये वस्तूंच्या किमती कशा ठरवितात, कायदेकानूंची, कोर्टकचेऱ्याची आणि न्यायदानाची व्यवस्था काय असते, कनिष्ठ-वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या, मज्याच्या वेतनांत किती पटीचा फरक असतो, लोक वचत करतात की नाही, आर्थिक नियोजन कस करतात, कम्यूनमधल्या किंवा कारखान्यामधल्या लोकांचा नियोजनाशी संबध येतो की नाही, पक्षातर्गत तरी लोकशाही कितपत असते वगैरे विषयावरील प्रश्नांनाही चागनी त्यांच्या दृष्टीन समर्पक अशी उत्तर दिली. शेवटी आम्ही त्याचे आभार मानले आणि ती दोघे निघून गेली. आम्हीही काही पत्र लिहावयाची होती ती लिहून टाकली.

‘ येन चिंग द चन हू ’ -प्रदीर्घ आणि विकट मार्ग

ती १९७६ च्या ९ सप्टेंबरची घटना होती. मध्यरात्री माओ त्से-तुंग याचा देहान्त झाला होता. दुसऱ्या दिवशी दिवगत नेत्याच्या अत्यदर्शनासाठी शोकाकुल नागरिक हातात फुल घेऊन माओंच शव पीकिंगमध्ये जिथं ठेवलेल होतं त्या दिशेन जात होते. शाळेतली लहान लहान मुल किंवा स्त्रिया रडतील यात काही नवल नाही, पण सैन्यातले मोठमोठे अधिकारीसुद्धा रडत असताना दिसत होते. प्रत्येकाच्या हातात कागदाची फुल होती ...

या घटनेपासून त्या चित्रपटाचा प्रारंभ दाखविला होता. शाषायमध्ये चांग वेन-थू यानी सुचविलेली ‘ येन चिंग द चन हू ’ (द सीव्हियर लॉग् वे) ही चाडाळ चौकडीच्या (गॅंग ऑफ फोर्च्या) कारवायांवर आधारलेली फिल्म बवायला आम्ही संध्याकाळी गेलो होतो. अनुवाद करून मधून मधून कथासूत्र आम्हाला सांगायला जर चांग जवळ नसते तर केवळ चित्र पाहण्यान आम्हाला काही फारसा बोध झाला नसता. सिनेमा थिएटर आमच्या निवासापासून विशेष दूर नव्हतं आम्ही चालतच गेलो. प्रत्येकी ५० फन म्हणजे सुमारे अडीच रुपये तिकीट होतं. थिएटरच्या मध्यभागी चागनी आमच्यासाठी जागा आरक्षित केलेल्या होत्या. चांग ज्यावेळी पाच-दहाजणाना सहज ऐकू जाईल इतक्या मोठ्यान आम्हाला अनुवाद करून सागत, त्यावेळेला अधून मधून शेजारचे चिनी प्रेक्षक आमच्याकडे बघत. पण त्यानी कोणत्याही प्रकारची तक्रार केली नाही.

माओंच्या मृत्यूच्या किती तरी अगोदरपासून त्याच्या मृत्यूच्या वावड्या उठत असत. माओंनी अनेक वेळा मृत्यूला कशी हुलकावणी दिलेली होती याचा उल्लेख यापूर्वी आलेला आहेच. परंतु त्यांच ८२ वर्षांच वय आणि त्यांची रुग्णावस्था पाहून चीनमध्ये त्यांच्या पश्चात सत्ता आपल्या ताब्यात यावी, यासाठी साम्यवादी पक्षाच्या उच्चपदस्थ सदस्याची केव्हापासूनच धडपड सुरु झालेली होती. पीकिंग गट आणि शाषाय गट

अस घडपडणाच्या दोन प्रमुख गटांचे वर्णन केले जाते. शाघाय गट म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्याच नेतृत्व माओंची चौथी पत्नी चियाग चिंग हिच्याकडे होतं. चांग हुन-चियाव, याव वेन-युआन आणि वांग हुंग-वेन हे तिचे तिचे सहकारीही शाघायचेच होते.

माओंच्या मृत्यूनंतरचा सत्तासंघर्ष

माओ जिवंत असेपर्यंत पीकिंग गट हा नेमस्तांचा आणि शाघाय गट हा जहालाचा म्हणून ओळखला जात असे. पीकिंग गटातले बरेच जण क्रांतिकार्यांत अनेक वर्षे म्हणजे चियाग चिंगशी माओंचा विवाह होण्यापूर्वीपासूनचे माओंचे सहकारी होते. चौ एन-लाय हे त्या गटाचे नेते होते. पण चौ माओंच्या अगोदरच आठ महिने म्हणजे जानेवारी १९७६ मध्ये वारले होते. आजचे मुख्य उपपंतप्रधान तेंग शिआओ-फिंग हे चौ एन-लायच्या मर्जीतले होते. पण माओ जिवंत असूनसुद्धा 'दुष्ट चतुष्टया'चा प्रभाव वाढू लागला होता. कारण त्या वेळेला त्याचे बरेच लोक पक्षसंघटनेत आणि सरकारात होते. त्याचा चौप्रमाणेच तेंगनाही विरोध होता. म्हणून चौंच्या मृत्यूनंतर तेंग मागे पडू लागले. शाघायच्या जहाल गटाला म्हणजे 'दुष्ट चतुष्टया'च्या गटाला त्यांच्यापैकी एक जण चांग हुन-चियाव हे पंतप्रधान व्हावयास पाहिजे होते. माओंची पत्नी चियाग चिंग हिची तशी कारस्थान चालू होती. पण माओंनीच त्यांना मोडता घेतला.

आजचे चीनचे पंतप्रधान ख्वा क्युओ-फंग हे माओंच्याच हूनान प्रांतातले व त्याचे वीस वर्षांपासूनचे सहकारी होते. तसे ख्वा हे एक विशेष प्रसिद्धी न पावलेले प्रांतीय पुढारीच होते. परंतु त्यांना प्रशासनाचा अनुभव बराच होता चौंच्या मृत्यूपूर्वी त्यांच्याकडे दोन वर्षे गृहखाते व पोलीसखाते होते. चौंनंतर नेमस्ताना तेंग हे पंतप्रधान व्हावे असं वाटत होतं. म्हणून माओंनी चांग हुन-चियाव किंवा तेंग शिआओ-फिंग यांपैकी पंतप्रधान म्हणून कोणाचीच निवड न करता, तडजोड म्हणून ख्वा क्युओ-फंग यांनाच कार्यकारी पंतप्रधान म्हणून नेमलं. चियाग चिंग आणि तिचे तीन सहकारी यानी मात्र पक्षात व सरकारात महत्त्वाच्या पदावर राहून आणि माओंच्या नावाचा उपयोग करून आपला गट बळकट करण्याचा कार्यक्रम जोरात अमलात आणायला सुखात केली. माओंचा मृत्यू जवळ आला होता हे त्यांना दिसत होतं, म्हणून माओंनंतर सत्ता हस्तगत करण्याच्या योजना ते चौघेजण आखीत होते. सांस्कृतिक क्रांतीच्या वेळेपासूनच जहाल गटाचा बुद्धिजीवी वर्गाला, म्हणजे शास्त्रज्ञ, संशोधक, प्राध्यापक व प्रशासनातले वरचे अधिकारी यांना दरारा वाटत असे. माओंच्या तरुण लाल संरक्षण सैनिकांनी (रेड गार्ड्सनी) अशा अनेकाना सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात पदच्युत केलं होतं. याची मानहानीही केलेली होती. त्या गोष्टींना सात-आठ वर्षे होऊन गेली होती. तरी

तो वर्ग त्या आठवणी विसरलेला नव्हता. चियांग चिंग ही हुशार होती खरी, पण अतिशय उद्धट होती. माओंपेक्षा ती वीस वर्षांनी लहान होती. 'चाडाळ चौकडी'-तल्या उरलेल्या दोन व्यक्ती म्हणजे याव वेन-युआन आणि वाग हुंग-वेन हे दोघे माओंचे जावईच होते असं म्हणतात. याव हा शाघायच्या कम्युनिस्ट पार्टीच्या प्रमुख नेत्यांपैकी एक होता. तो तरुण होता तरी मार्क्सवादाचा आणि माओंच्या विचार-प्रणालीचा एक विशेष तज्ज्ञ म्हणून त्याला मान होता. चौथा वाग हा शाघायचाच, पण एक नावाजलेला प्रचारक व पत्रकार होता.

चिनी लोक ४ एप्रिल हा दिवस पूर्वजांचा सन्मान करण्याचा दिवस म्हणून पाळतात. त्या दिवशी लाखो लोक चौ एन-लायना श्रद्धाजली वाहण्यासाठी ठिअेन आन-मेन चौकातील 'हुतात्मा स्मारका' पार्शी जमले होते. त्याच्या प्रथेप्रमाणं चौंना श्रद्धाजली म्हणून अनेकानी तिथं कागदी फुलं व पुष्पमाला वाहिल्या होत्या. परंतु 'दुष्ट चतुष्टया'-ला चौ याचा सन्मान करण, त्याचा गौरव करणं पसत नव्हतं. दुसऱ्या दिवशी त्याच्याच हस्तकापैकी कोणी तरी ती फुल आणि त्या पुष्पमाला तेथून काढून दूर फेकून दिल्या. त्यावरून चौ एन-लाय याच्या चाहत्यात आणि 'दुष्ट चतुष्टया'च्या अनुयायांत मोठी मारामारी झाली व दंगे होण्याची पाळी आली होती. पण चौंच्या चाहत्यांची सख्या प्रचंड असल्यामुळं दुष्ट चतुष्टयाच्या अनुयायाच काही चाललं नाही.

९ सप्टेंबर १९७६ रोजी माओंचा मृत्यू ओढवला. दुष्ट चतुष्टयान कॉलेजच्या तरुणांना व शाघायला असलेल्या दहा लाख सैनिकांना बंडाची विधावणी दिली. रेल्वे-मध्ये घातपात घडवून आणण्याचे प्रयत्न करविले. त्यामुळं कोळशाची वाहतूक मदावेल व ठिकठिकाणचे अनेक कारखाने आपोआप बंद पडतील अशी त्यांची धारणा होती. एकूण दंगे, अव्यवस्था, संप, घातपात आदींच्या द्वारा देशात गोंधळ माजवून देऊन सैन्याच्या आणि तरुणांच्या संघटनांच्या जोरावर रखा व तेंग याचे 'मवाळ, प्रतिगामी, माडवळशाहीधार्जिण' सरकार उलथून पाडायच हा दुष्ट चतुष्टयाच्या कारस्थानाचा उद्देश होता. पण तो असफल झाला व त्या चौघाना ६ ऑक्टोबर रोजी अटक करण्यात आली. त्यानंतर रखा क्युओ-फा व तेंग शिआओ-फिंग याचा पक्ष बळकट झाला व आजही त्या गटाच्या घोरणाप्रमाणेच चीनमध्ये राज्यकारभार चालू आहे.

प्रचारात्मक चित्रपट

आम्ही 'येन चिंग द चन ठू' या नावाचा जो चित्रपट बघायला गेलो त्याची कथा ही या राजकीय पार्श्वभूमीवर आधारलेली होती. चित्रण तर चांगलं नव्हतच, पण सबंध चित्रपट पूर्णपणे प्रचारकी थाटाचा असल्यामुळ कलात्मकतेच्या दृष्टीनही तो हीन दर्ज्याचा होता, पण 'दुष्ट चतुष्टया'न केलेल्या कारस्थानाची तपशीलवार हकीकत पडद्यावर

पाहिल्यामुळ माओंच्या निधनानंतर चिनी साम्यवादी पक्षाच्याच दोन गटात सत्ताप्राप्ती-साठी झालेल्या भयंकर अंतर्गत संघर्षाची स्पष्ट छाप मनावर उमटली. याशिवाय चित्रपटातील पात्राची राहणी, त्याची निवासस्थान, त्याच कौटुंबिक जीवन, त्याच बोलणं-चालण, रेल्वेच्या आणि कारखान्याच्या मजुरांच्या सभा, त्याची भाषण, ठराव, नेता निवडण्याची पद्धत, रेल्वेच कामकाज आदी वगैरे गोष्टींचीही सहज माहिती झाली. अर्थात यांतल जे जे आम्हाला प्रत्यक्ष पाहायला मिळाले होते त्यात आणि सिनेमातील चित्रणात विशेष फरक अथवा नावीन्य नव्हत. माओंच्या मृत्यूपासून प्रारंभ झालेल्या या चित्रपटाचा शेवट चाडाळ चौकडीच्या अटकेनंतर चीनमध्ये तीन दिवस जो 'न भूतो न भविष्यति' असा उत्स्फूर्त, प्रचंड आनंदोत्सव साजरा केला गेला त्यान करण्यात आला होता.

जी केवळ वाचून पुरेशी लक्षात आली नव्हती अशी एक गोष्ट मात्र त्या चित्रपटा-मुळ मनावर चांगली त्रिंबली. साम्यवाद्यात व विशेषतः चीनमध्ये आत्मालोचनेची (सेल्फ-क्रिटिसिझमची) जी पद्धत आहे तिचे एक-दोन प्रयोग त्या चित्रपटात बघायला मिळाले.

देवळात गेलेली माणसं देवाच्या मूर्तीपुढ उभ राहून आपले दोन्ही कान दोन हातांनी पकडून देवाजवळ आपण केलेल्या चुकाचा पाढा आपल्याशीच पुटपुटून वाचीत असताना यापूर्वी आम्ही पाहिली होती. कॅथॉलिक ख्रिश्चनामध्ये धर्मगुरुजवळ आपण आठवड्यात केलेली पाप कबूल करण्याची प्रथा आहे, पण मान खाली घालून स्वतःच्या राजकीय चुका सर्वांसमोर कबूल करण्याची सर्वसामान्य माणसाच्या मानसशास्त्राच्या विरुद्ध असलेली ही चीनमधील नवीन राजकीय प्रथा काही अजबच आहे! चीनला येण्यापूर्वी आम्ही जयप्रकाशजींकडे गेलो होतो. त्यावेळेला त्यांनी या प्रथेचा विनोदानं उल्लेख केला होता त्याची सहज आठवण झाली.

पीकिंगच्या मुक्कामातल्या एक-दोन गोष्टींची नोंद करायची राहून गेली, ती इथ या चित्रपटाच्या संदर्भात करणं आवश्यक आहे. एके दिवशी दुपारी थोडा वेळ शिल्लक होता म्हणून आमचा तेथील मार्गदर्शक ल्यू ठाव-शिन यानं आम्हाला म्हटलं की आपल्यापाशी असलेल्या वेळात आमच्या इथली सरक्षक भुयार (अंडरग्राउंड शेल्टर्स) आपण बघून घेऊ शकतो. पण आम्ही 'नको' म्हटलं. रशियाच्या हल्ल्याच्या भीतीन खरोखरीच चीनन बहुतेक मोठ्या शहरात लोकांच्याच श्रमान जमिनीखाली 'प्रतिनगर' बांधलेली आहेत. माग अमेरिकेनंसुद्धा अशीच सीमेंट-कॉक्रीटची भुयार जमिनीखाली करवून घेतली होती. त्या भुयारांविषयी आम्ही पुष्कळ वाचल होत. 'युद्धस्य कथा आम्हाला 'रम्य' वाटत नाहीत. एकमेकाच एकमेकांच्या हल्ल्यापासून सरक्षण करण्यासाठी व एकमेकांशी लढण्यासाठी केला जाणारा तो सारा खर्च म्हणजे आम्हाला मूर्खपणाच वाटतो. पण असा मूर्खपणा भारतासकट सर्व राष्ट्रं करीत असतात! म्हणून आम्ही ल्यूला आमच हे मत काही ऐकविल नाही. तरी पण तो जरा नाराजच झाला.

म्हणाला :

“ मग मी थोडा वेळ बाहेर जाऊन येतो. माझ थोड काम आहे. मी तुम्हाला संध्याकाळी इथल्याच जवळच्या एका पार्कमध्ये घेऊन जाईन. ”

आम्ही बर म्हटलं. खर म्हटल तर त्यावेळी आम्हाला विश्रांती पाहिजे होती.

करमणुकीची स्वस्त सोय

संध्याकाळी तो आम्हाला पीकिंगमधल्या एका पार्कमध्ये घेऊन गेला. काळोख पडू लागला होता. पार्कमध्ये जायला तिकिटं लागत होती. ती त्यान रागेत उभ राहून काढली. आम्ही बरेच आत गेलो तो पाहिल की एका मोकळ्या जागेत बसून बरीच माणस सिनेमा बघत होती. आम्ही ते काय आहे म्हणून विचारल्यावर ल्यू म्हणाला की हे ‘ लोक-नाट्यगृह ’ (पीपल्स थिएटर) आहे. उघड्यावरच एक प्रचार चित्रपट दाखविला जात होता. तिकीट प्रत्येकी फक्त ५ फन म्हणजे २५ पैसे होतं ! सर्वसामान्य माणसाला अगदी स्वस्तात करमणुकीच साधन उपलब्ध करून देण्याचाच चिनी सरकारचा तो प्रयत्न होता. जो तो प्रेक्षक आपापली लहानशी चटई किंवा लहानस स्टूल घेऊन आला होता. ल्यूनं विचारला का चित्रपट पाहण्याचा का म्हणून ? आम्हांला थिएटरची ती पद्धत आवडली. आम्ही ‘ हो ’ म्हटलं त्यानं लगेच कोणाला तरी सांगून तिकिट आणि तीन स्टूल आणविली व आम्हीही त्या चिनी नागरिक-समूहात जाऊन बसलो. ल्यू आम्हाला कथानक सागत होत. बरेच जण आमच्याकडे बघत होते. पडद्यावरचा उजेड सगळ्यांच्या चेहऱ्यावर पडल्यामुळ आम्हालाही लोकांचे चेहरे दिसत होते. प्रेक्षकात तरुण-म्हातारे, स्त्री-पुरुष आणि मुलमुद्धा होती. १९४९ साली माओंची विजयी ‘ मुक्तिसेना ’ शांघायमध्ये शिरल्यावर तेथील साम्राज्यवादी ब्रिटिशांच्या हस्तकानी नव्या साम्यवादी सरकारच्याविरुद्ध काय काय कारस्थानं केली व लोकांच्या उत्स्फूर्त सहकार्यांनं मुक्तिसैनिकांनं ती करी हाणून पाडली ते चित्रपटात दाखविलं होत. मुक्तिसेनेचे सैनिक लोकांचे आपण सेवक आहोत अशा भावनेन वागत असत. या चित्रपटाच कथानक जरा बर वाटलं. अर्थात राजकीय प्रचाराशिवाय चीनमध्ये केवळ मनोरजनासाठी कुठलाच चित्रपट, नाटक किंवा नृत्य लोकांना दाखविलं जात नाही. आता अगदी अलीकडे याबाबतीतलं थोडी परिस्थिती बदलत आहे असं दिसत.

एकूण आम्ही पीकिंगमध्ये एक व शांघायमध्ये एक असे दोन साम्यवादी चित्रपट पाहिले. ताचायमध्ये जी फिल्म पाहिली ती बोधपटासारखी होती. तीत प्रचार होताच, पण कथानक नव्हतं. चाडालचौकडीच्या विरुद्ध वातावरण तयार करण्यासाठी ‘ प्रदीर्घ, विकट मार्ग ’ नावाचा जो सिनेमा आम्ही शांघायमध्ये पाहिला त्यात कथानक बेताच व प्रचार प्रामुख्यान होता. पण आणखी एक गोष्ट त्यात विशेष होती. साम्यवादी हुकूम-

शाही राजवटीत सत्तेवर असलेला गट आपल्या विरोधकाना कस वागवितो याची चागली कल्पना त्या चित्रपटावरून आली. लोकशाही राज्यव्यवस्थेतही भिन्न भिन्न पक्षाचे नेते, विशेषतः निवडणुकांच्या वेळी, परस्पराविषयी जे बोलतात, जे गालिप्रदान करतात तेही कोणालाच मोठं झूषणावह नसत. पण तरीही त्यात थोडीफार खिलाडू वृत्ती असते. कम्युनिस्ट राजवटीतल्या सधर्षात अशा खिलाडूपणाचा सपूर्ण अभाव असतो. विचारांनं साम्यवादीच असणाऱ्या, परंतु भिन्न घोरणाचा पाठपुरावा करणाऱ्या दोन अथवा तीन गटामधील सत्तास्पर्धा ही अक्षरशः जीवघेणी असते. साम्यवादी दोनच रंग जाणतात. एक लाल आणि दुसरा काळा. दुसऱ्या रंगाच्या, किंवा लाल रंगाच्याही सूक्ष्म छटा त्यांना मान्य नसतात. जे आमच्याबरोबर नाहीत ते आमचे शत्रू आहेत ही भावना पद्धतशीरपणे जोपासली जाते. सर्वसामान्य जनतेला सूक्ष्म छटा समजत नाहीत, म्हणून जनतेचा बुद्धिभेद करणाऱ्या भिन्न भिन्न मताना किंवा विचाराना वाव देण्याची काही आवश्यकता नाही अशी त्यांची समजत आहे.

तस पाहिलं तर हाती आलेली सत्ता अबाधित राखण्यासाठी विरोधकाना, प्रतिस्पर्ध्यांना बाजूला सारण्याची किंवा नेस्तनाबूद करण्याची वृत्ती पुरातन काळापासून शासकवर्गात आढळते. परंतु साम्यवाद्यांनी त्याच एक कठोर शास्त्र बनविलेलं आहे. गुन्हेगाराला हत्तीच्या पायाखाली तुडवून मारणं, त्याचे डोळे काढणं, हातपाय तोडणं, कडेलोट करणं अशा प्रकारे हालहाल करून प्रतिस्पर्ध्याला जिवे मारण्याच्या अनेक पद्धती प्राचीन काळी व मध्ययुगात रूढ होत्या. सत्तेच्याच काय इतरही क्षेत्रातल्या विरोधकाना देहदंड दिल्याची अनेक उदाहरणं इतिहासात सापडतील. वेगळी धर्मतत्त्व प्रतिपादणाऱ्या येशू ख्रिस्ताला सुळी दिल गेलं, सॉक्रेटिसाला विषाचा प्याला प्राशन करावा लागला आणि पृथ्वीभोवती सूर्य फिरत नसून पृथ्वी सूर्याभोवती फिरत असते अस म्हटल्याबद्दल गॅलिलिओला छळ सोसावा लागला. जोन् ऑफ् आर्कला तर जिवत जाळण्यात आला.

आरोपींकडून खुशीची निवेदने (?)

परंतु ह्या सर्व ऐतिहासिक घटना एवढंच दर्शवितात की प्रतिस्पर्ध्याला, विरोधकाला जगातून नाहीसं केल्यानंतर आपला मार्ग निष्कटक झाला असं त्या त्या वेळच्या प्रस्थापित सत्तेच्या पुरस्कर्त्यांना वाटत असे. साम्यवाद्यांच्या मते एवढ्यान काम भागत नाही. ' हुकूमशाही प्रस्थापित करून जो ब्रूटस्चा वध करणार नाही किंवा प्रजासत्ताक राज्य स्थापन केल्यानंतर ब्रूटस्च्या पुत्राचा काटा काढण्याची जो खबरदारी घेणार नाही त्याची कारकीर्द फार काळ टिकण शक्य नाही ' हा इटालिअन तत्त्ववेत्ता माकियावेली याचा सल्ला त्यांच्या दृष्टीन कधी कधी उपयुक्त ठरला तरी तो शेवटी अपुरा ठरतो असं त्यांच्या अनुभवाला आलं. विरोधकाना केवळ गजाआड कोंडून किंवा जगातून नाहीसं

करूनही भागत नाही, त्याच्याकडून त्याच्या चुकाबाबत जाहीर कबुलीजबाब घेऊन त्याच्याच द्वारा लोकांचे शिक्षण करणे आणि अशा रीतीने अप्रत्यक्ष मार्गाने लोकांवर आपली पुरती जबर बसविणे, हा आपली सत्ता टिकविण्याचा व क्रातिकार्य (?) पुढे चालविण्याचा अधिक प्रभावी मार्ग आहे असा त्यांनी शोध लावला !

स्टॅलिनच्या राजवटीला विरोध करणाऱ्यांना पकडून त्यांच्यावर सोव्हिएट सरकारने १९३६ ते १९३८ च्या दरम्यान तीन खटले भरले ते ' मॉस्को ट्रायल्स ' म्हणून जगात ओळखले जातात. ध्येय-घोरणाबाबतच्या मतभेदांतून हे राजकीय विरोध निर्माण झाले होते. बहुतेक आरोपींना फाशीच्या शिक्षा ठोठावण्यात आल्या होत्या. या खटल्यात सोव्हिएट सरकारने ज्या न्यायदानपद्धतीचा अवलंब केला आणि विरोधी गटातील आरोपी पुढाऱ्यांनी स्वतःवरील आरोप बहुतांशी खरे असल्याची जी ' खुशीची निवेदने ' कोर्टात केली, त्यामुळे त्यावेळी काही काळ पाश्चात्य राजकीय वर्तुळात बरीच खळबळ उडाली होती. ही न्यायाची केवळ विटवना आहे असं मत अनेकानी प्रदर्शित केलं होतं. १९४९ साली बल्गेरियातल्या कम्युनिस्ट पक्षाचा पुढारी कोस्टॉव्ह याच्यावरही तेथील सरकारने असाच खटला भरला होता. त्यानं भर कोर्टात गुन्हाकबुलीचं निवेदन मागे घेतलं आणि आपण निर्दोष असल्याचा दावा केला होता. त्याचा अर्थात काही उपयोग झाला नाही. त्याला देहान्ताची शिक्षा झालीच.

स्टॅलिनच्या राजवटीमुळे साम्यवादी नवसमाज व्यवस्थेबाबत भ्रमनिरास झालेल्यामध्ये आर्थर कीसलर या लेखकाचा समावेश आहे. त्याची ' मॉस्को ट्रायल्स 'वर आधारलेली ' डार्कनेस् अँड नून् ' ही १९४० मध्ये प्रकाशित झालेली जगप्रसिद्ध कादंबरी या खटल्यांच्या ' खुशीच्या निवेदना 'वर विदारक प्रकाश टाकणारी म्हणून गाजली होती. त्यानंतर अगदी अलिकडच्या काळात राजकीय विरोधकाना रशियन तुरुंगात कस वागविल जातं, याच चित्र रेखाटणारं अलेक्झांडर सोल्झेनित्सिन् याच ' द गुलॉग आर्किपेलागो ' हे त्यांच्या स्वतःच्याच कारावासातल्या अनुभवांवर आधारलेलं पुस्तकही जगात गाजलं. परंतु चीनमधील साम्यवादी शासनकर्ते या सर्व अनुभवापासून ' शहाणे ' झाले असावेत त्याच राजकीय गुन्हेगाराना वागविण्याचं खास तंत्र आहे. प्रारंभी म्हणजे १९४९ च्या सुमारास जमीन-वाटपाच्या वेळी जमीनदार-वर्गात दहशत निर्माण करण्यासाठी त्यांनी काही जमीनदार आणि त्यांचे समर्थक यांना ठार मारलं होतं खरं. परंतु त्यानंतर माओंच्या चीननं गुन्हेगारांशी वागताना भिन्न पद्धतीचा अवलंब केला. अलीकडे गुन्हाकबुलीची खुशीची निवेदन घेण्यासाठी ते कैद्यांचे शारीरिक हाल करीत नाहीत असं म्हणतात.

‘ लाओ तुग काय चाव ’— श्रमद्वारा शिक्षण

धाकटपटशा दाखवून किंवा शारीरिक हाल करून कैद्यांना सक्तीन कामाला लावले

तर ते काम उत्पादक होऊ शकणार नाही हे चिनी साम्यवाद्यांनी ओळखलं. तसे चिनी लोक मोठे व्यवहारी आहेत असा त्यांचा लौकिक आहेच. गुन्हेगारांचे कामातून पुनःशिक्षण करण्याची 'लाओ तुंग काय चाव' म्हणून ओळखली जाणारी पद्धती हा चिनी साम्यवाद्यांचा खास शोध आहे. राजकीय विरोधक म्हणून कैदेत पकडून ठेवलेल्या गुन्हेगारांना जेलचे व्यवस्थापक साम्यवादी, क्रांतिकारक तत्त्वप्रणालीच्या सिद्धान्तांना अनुसरून विचार करायला प्रवृत्त करतात. आपण काही तरी क्रांतिविरोधी काम केले आहे असं जेलमध्ये प्रवेश केल्यापासून कैद्याला वाटायला लावण्यासारखं वातावरण निर्माण केले जातं. मध्येच केव्हा तरी 'आठमुठेपणा' करणाऱ्या एखाद्या कैद्याला एका बाजूला एखाद्या अंधाच्या खोलीत ठेवलेली जुन्या पद्धतीची शारीरिक यातना देण्याची मर्यादक साधन दाखविण्यात येतात आणि आमची कारागृह-व्यवस्था ही आधुनिक पद्धतीची व सुसंस्कृत असल्यामुळे अशा प्रकारची रानटी साधने आम्ही साम्यवादी राज्यकर्ते वापरीत नाही हे त्याला ठासून सांगितलं जातं. कैद्यांना सतत आत्मनिरीक्षण कराव अशी एक अपेक्षा जेल-व्यवस्थापकांकडून व्यक्त केली जाते. प्रत्यक्ष शारीरिक हाल जरी केले गेले नाहीत, तरी निकृष्ट आणि अपुरे अन्न, तसेच एखाद्या छोट्या अंधार-कोठडीतला भोगलेला सक्तीचा एकातवास यामुळे गुन्हेगारावर जो मानसिक ताण पडतो तो त्याला उत्तरोत्तर असह्य होतो. त्याच मनोवैर्ये खचित आणि आपण करीत असलेल्या विरोधाच्या औचित्याबाबतचा त्यांचा आत्मविश्वास ढळतो. मग आपण न केलेल्या गुन्हांचीही कबुली देणारे रिपोर्ट तो विचार करू लागून लिहून काढतो!. क्रांतीचं कार्य पुढे नेण्यासाठी सज्ज झालेली अवाढव्य शासनयंत्रणा पाहून आपण किती छोटे आहोत आणि जगातल्या सगळ्या श्रमजीवी वर्गांना 'मुक्त' करण्याच्या महान कार्यात आपण अडथळा होण इष्ट नाही असं त्याला वाटायला लागत 'परपुष्ट, शोषणखोर भाडविलशाही समाजात मान्यता पावलेली मूल्यं, प्रथा, विचार, कल्पना आदी त्यांच्या मेंदूवर साचलेली जळमट' अशा पद्धतशीर मार्गांनी झाडून साफ करण्यात येतात. शेवटी तो विचाराने जवळ जवळ साम्यवादीच बनतो!

चीनच्या जेलजीवनाची, त्यातल्या कामातून शिक्षणाच्या पद्धतीची, 'लाओ तुंग काय चाव'ची त्यातल्या आत्मनिवेदनांची, कैद्यांचे मनोवैर्ये दाखविल्या वातावरणाची पूर्ण कल्पना 'प्रिझनर ऑफ माओ' या एकाच पुस्तकाच्या वाचनाने घेऊ शकते. हे पुस्तक जॉन पास्कालिनी आणि रुडॉल्फ् चेलमिन्स्की अशा दोघांनी लिहिलेलं आहे. जॉन पास्कालिनीचा जन्म चीनमध्येच झाला होता. त्याचा बाप फ्रेंच होता तर त्याची आई चिनी होती. पाओ युओ-वांग असं त्याचं चिनी नाव होतं. फ्रेंच वकिलातीचा एक 'कारस्थानी हस्तक' म्हणून त्याला पकडण्यात आलं होतं. १९५७ मध्ये अटक झाल्यापासून १९६४ मध्ये त्याची सुटका होईपर्यंतच्या काळातल्या जेलमधल्या स्थित्यंतराची आणि त्याच्या मानसिक परिवर्तनाची प्रत्यक्ष घडलेली कथा त्याने या पुस्तकात निवेदन केली

आहे. कैद्यांना सुधारण्यासाठीच त्यांना शिक्षा फर्माविण्यात आलेली आहे हे कैद्यांच्या मनावर सतत बिंबविण्यात येत. आश्चर्याची गोष्ट ही की सात वर्षे मानहानिकारक आणि 'मनोहानिकारक' जीवन कठल्यानंतरही पाओ युओ-वागच्या मनात चीनबाबत आकस निर्माण झाल्याच त्याच्या पुस्तकात आढळून येत नाही. साम्यवादी चिनी अधिकाऱ्यांच्या प्रामाणिकतेची आणि त्यांच्या क्रांतिनिष्ठेची पाओन काही ठिकाणी स्तुतीही केली आहे. रूडॉल्फ् चेलमिन्स्की हा एक अमेरिकन पत्रकार असून पाओन सांगितलेली माहिती संपादन करून त्यानच हे पुस्तक दोषांच्या नावाने लिहिले आहे.

न्यायदान पद्धतीच्या स्वायत्ततेचा अभाव

इंग्लंडमध्ये ॲम्नेस्टी इंटर्नॅशनल् नावाची एक संस्था आहे. तिची मुख्य कचेरी लंडनमध्ये आहे. निरनिराळ्या राष्ट्रातील नागरिकांच्या स्वातंत्र्यादी हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी ती धडपडत असते. २७ नोव्हेंबर १९७८ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या चीन-मधील राजकीय कैद्यांबाबतच्या त्या ॲम्नेस्टी इंटर्नॅशनल्च्या १७६ पानांच्या रिपोर्टमध्ये चीनच्या शासनाला कैद्यांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीबाबत दोष देण्यात आलेला आहे. विशेषतः न्यायदानाच्या संस्थेच्या स्वायत्ततेची कल्पना हुकूमशाही राष्ट्रात मान्य नसल्यामुळे, चीनमध्ये न्यायाधीशांना सतत साम्यवादी पक्षाच्या नियंत्रणाखालीच काम करावे लागतं, त्यामुळे कैद्यांना खटल्याशिवाय वर्षानुवर्षे तुरुंगात राहावे लागते. आरोप सिद्ध झाल्याशिवाय शिक्षा दिल्या जातात यावर ॲम्नेस्टीच्या अहवालात टीका केलेली आहे .. हा अहवाल चीनचे प्रधानमंत्री ख्वा याच्याकडे पाठविला गेला होता. परंतु त्यांच्याकडून त्या रिपोर्टमधील विधान खोडून काढणार नाहीर निवेदन प्रसिद्ध झालेले नाही किंवा ॲम्नेस्टीच्या कार्यकर्त्यांना त्याबाबत त्यांनी काही उत्तरही पाठविलेले नाही.

'येन चिंग द चन हू' फिल्म पाहिल्यानंतर राजकीय विरोधकांना अत्यंत निष्ठुरपणे कसं वागवितात व त्यांच्यावर नाही नाही ते आरोप करून जनमानसातील त्यांची पूर्वीची 'लाल' प्रतिमा नष्ट करून ती काळीकुट्ट करण्याचा देशव्यापी प्रयत्न कसा केला जातो ते लक्षात आलं. १९७५ च्या जूनपासून १९७७ च्या जानेवारी महिन्यापर्यंत श्रीमती गार्धीच्या 'कृपाप्रसादान' भारतातील जनतेलाही अशा हुकूमशाही वृत्तीच्या आणि अरेरावी राज्यकारभाराचा थोडासा अनुभव आलाच होता. श्री. जयप्रकाश नारायण, मोरारजीभाई देसाई, अटलबिहारी वाजपेयी किंवा मधु दंडवते यासारख्या राजकीय विरोधकांना आणि हजारो सामान्य कार्यकर्त्यांना व नागरिकांना अठरा महिने कस विनाचौकशी तुरुंगात डाबून ठेवलेले होते ते लोकांच्या चांगले स्मरणात आहे. 'आणीबाणीच का?' नावाचे एक सरकारी चोपडही त्याच वेळी शासनातर्फे प्रकाशित केले गेले होते. त्यात जयप्रकाश-

जीवर असेच नाही नाही ते आरोप करून त्याची जनमानसातील उज्वल प्रतिमा गडबड करण्याचा प्रयत्न इंदिरा सरकारन केला होता. आज इंदिरा गाधींवर अनेक आरोप केले जात आहेत, पण त्या लोकासमोर आपली बाजू मांडू शकतात, वृत्तपत्रातून त्याची भाषणं छापून येऊ शकतात, कोर्टात त्या आपला बचाव स्वतः किंवा वकील देऊन करू शकतात. लोकशाहीत हे स्वातंत्र्य गृहीत धरलेल असतं. हुकूमशाहीत नागरिकाना किंवा राजकारणातील विरोधकाना असं स्वातंत्र्य असत नाही.

माओंच्या सहकाऱ्यात भांडवलशाहीचे पुरस्कर्ते ?

चीनमधील 'दुष्ट चतुष्टया'ची गोष्ट एक वेळ समजण्यासारखी आहे. पण माओ त्से-तुंग ह्यात असतानासुद्धा पक्षातल्या राजकीय विरोधकांची बदनामी करण्याची एकही संधी चिनी साम्यवादी पक्षातील सत्ताधारी गटानं वाया जाऊ दिलेली नव्हती. माओ त्से-तुंग यांच्याबरोबर ज्यांनी पहिल्यापासून एकनिष्ठेन काम केले अशा ल्यू शाओ-छी किंवा लिन फियावसारख्या ज्येष्ठ जोडीदाराशी मतभेद झाल्यावर त्यांच्याविरुद्ध देशभर जो भडक प्रचार केला जातो तो पाहून मती गुंग होऊन जाते. ल्यू शाओ-छी हे चिनी साम्यवादी क्रांतीचे एक नेते म्हणून १९२० पासून प्रसिद्ध होते. १९५८ साली माओंच्या ऐवजी ते चिनी लोकसत्ताक राज्याचे अध्यक्ष झाले. ल्यू एक कर्तबगार संघटक व प्रशासक होते त्यावेळी तेंग शिआओ-फिंग हे साम्यवादी पक्षाचे सरचिटणीस होते. या दोघानी मिळून जवळ जवळ दोन कोटी समासद असलेली पक्ष संघटना मजबूत केली परंतु १९५८ पासूनच सहकारी शेती सस्थांचे रूपांतर कम्युन्समध्ये करण्याच्या प्रश्नावर माओ आणि ल्यू यांच्यात मतभेद होऊ लागले. शेवटी ल्यूंना सरकारातील आणि पक्षातील पदांवरून हाकलून दिल्याशिवाय पक्षाची क्रांतिकारी प्रतिमा उजळ राहावयाची नाही असं माओंच्या मनानं घेतलं. पक्षात भांडवलशाही वृत्तीच्या लोकांचा भरणा झाला होता. त्यांना अधिकाराच्या पदावरून काढून टाकणं हा १९६६ च्या सांस्कृतिक क्रांतीचा मुख्य हेतू होता. म्हणूनच १८ ऑगस्ट १९६६ रोजी पीकिंगमध्ये ठिअेन आन-मेन चौकात भरलेल्या रेड् गार्ड्सच्या मेळाव्यात ल्यू शाओ-छी यांना आठ क्रमांकाच स्थान दिले गेले आणि त्यांच्याऐवजी लिन फियाव या त्यावेळच्या संरक्षण-मंत्र्यांना दुसरे स्थान मिळालं ! कारण, लिन फियाव हे माओंचे जुने सहकारी व लाल सेनेचे एक लोकप्रिय सेनाधिकारी होतेच, पण माओ आणि ल्यू यांच्या वादात ते माओंच्या बाजूने होते १९६७ पासून तर माओंनी ल्यूंच्या विरुद्ध जाहीर टीका करण्यास सुरुवात केली. साम्यवादी राष्ट्रात प्रथम क्रमांकाच स्थान ज्यांना मिळाले होतं, तेच भांडवलशाही पद्धतीचे समर्थक ठरले असा त्या टीकेचा सूर होता. शेवटी ऑक्टोबर १९६८ मध्ये साम्यवादी पक्षाच्या मध्यवर्ती समितीनं एक निवेदन करून ल्यू शाओ-छी यांना

पक्षातून काढून टाकल्याच जाहीर केलं. त्या निवेदनाची भाषा कशी कठोर होती हे पाहण मनोरंजक ठरेल. पक्षाच्या एका समितीन ल्यू शाओ-छी यानी केलेल्या 'गुन्हाची' चौकशी केली होती. त्याचा उल्लेख निवेदनात खालीलप्रमाणे होता

• मध्यवर्ती समितीच्या पूर्णाधिवेशनात चौकशी समितीचा अहवाल संमत करण्यात आला. त्या अहवालाने भरभक्कम पुराव्यानिशी हे सिद्ध केले आहे की पक्षातील पहिल्या क्रमांकाचे पदाधिकारी असूनसुद्धा भाडवलशाहीचा मार्ग पसंत करणारे ल्यू शाओ-छी हे छद्मीपणाने पक्षात राहणारे एक पक्षद्रोही, पळपुटे, मतलबी, पक्षत्यागी, अधम पुरुष आहेत. ते साम्राज्यवादाचे, आधुनिक सुधारणावादाचे आणि कम्युनिस्ट टांगचे पित्त आहेत. त्यांनी अनेक गुन्हे केले आहेत त्यांना पक्षाच्या आणि पक्षाबाहेरच्या सर्व अधिकारपदांवरून आणि पक्षातूनही काढून टाकण्याचा ठराव पक्षाच्या अधिवेशनात संमत केला आहे...'

विरोधक लिन फियावचा रहस्यमय अंत

ल्यू शाओ-छी याच पुढ काय झाल हे कोणालाच माहीत नाही. आता तर ते बहुधा मरण पावले असावेत. पण गमत अशी की ज्या लिन फियाववर १९६६-६७ साली माओंची भिस्त होती तेही पुढ असेच पक्षद्रोही झाल्याच लक्षात आल ! याच लिन फियावनी लाल सेनेकडून माओंच्या वचनाची 'लाल पुस्तिका' (लिटल रेड बुक) तयार करवून घेतली होती. आताआतापर्यंत 'लाल पुस्तिका' म्हणजे चिनी साम्यवादाच वायबलच होत. १९६९ पर्यंत माओंचा लिनवर इतका विश्वास होता की आपल्या मृत्यूनंतर लिनकडेच पक्षाच व राष्ट्राच नेतृत्व जाव असं त्यांना वाटत असावस दिसल. कारण एप्रिल १९६९ मध्ये पीकिंग शहरात भरलेल्या पक्षाच्या नवव्या काँग्रेसमध्ये त्यांनी लिन फियाव याना पक्षाच उपाध्यक्षत्व दिल आणि पक्षाच्या नव्या घटनेत 'माओ चूशीचा निकटचा साथी आणि उत्तराधिकारी' असे शब्द सुद्धा घातले. माओ आणि लिन यांच्यात पुढं निश्चितपणे काय मतभेद उत्पन्न झाले त्याची पाश्चिमात्य निरीक्षकानाही नीटशी कल्पना नाही. सांस्कृतिक क्रांती सधुष्टात आली होती. चीन-रशिया मतभेद विकोपाला गेले होते मार्च १९६९ मध्ये चीनच्या ईशान्येला असलेल्या उसूरी नदीतील एका बेटावरून या दोन्ही शेजाऱ्यांच्या सैन्यांमध्ये चकक चकमक उडाली होती. १९६९ च्या जुलै आणि नोव्हेंबर महिन्यांत अमेरिकन अध्यक्ष रिचर्ड निक्सन यानी आशिया खंडातील अमेरिकेची जबाबदारी कमी करण्याची इच्छा व्यक्त केली होती. याचाच अर्थ अमेरिका विह्वलनाममधून आपल सैन्य काढून घेणार होती असा होता. माओ आणि चौ एन-लाय यांच मत अस होतं की रशिया हा

चीनचा पहिल्या क्रमांकाचा आणि अमेरिका हा दुसऱ्या क्रमांकाचा शत्रू मानला जावा. लिनना हे पसत नव्हत. तसाच आणखी एक मतभेद घरगुती प्रश्नाबाबत होता. १९६६ मध्ये साम्यवादी पक्षाची सधटना जवळ जवळ पार मोडली होती आणि तिची जागा 'क्रांतिकारी समित्यांनी' घेतली होती. काढून टाकलेल्या जुन्या कार्यक्रमांना पुन्हा पक्षामध्ये घेऊन पक्षसमित्याची पुनर्रचना करावी असं चौ एन-लाय याच घोरण होतं. लिनना अशी पुनर्रचना नको होती. लाल सेनेचे बरेच सैनिक क्रांतिकारी समित्यात होते जुन्या लोकाना परत घेतल्यास त्या समित्याची क्रांतिकारकता कमी होईल असं त्यांना वाटत होतं. पण हे झाले वरवरचे मतभेद. खरा संघर्ष होता तो सत्ता कोणाच्या हातात राहावी याबाबत होता. शेवटी या सत्तासंघर्षात माओंनी आपल वजन चौ एन-लाय याच्या पारड्यात टाकल्यामुळ लिन गटाचा पराभव झाला. १९७१ मध्ये अमेरिकेचे पिंगपॉंगचे खेळाडू चीनमध्ये आले. हेन्री किसिंजर यांनीही चीनला भेट दिली व निकसन याच्या चीन-भेटीबाबतची बोलणी सुरू झाली. लिन त्यामुळच रशियाच्या वाजूला झुकू लागले.

पराभूत झालेले लिन फियाव आपली पत्नी, मुलगा व इतर काही सहकारी यांच्यासह १९७१ च्या सप्टेंबरमध्ये रशियाला पळून जात असता त्याच विमान मंगोलियात अचानकपणे कोसळल व त्यातच त्याचा अंत झाला. परंतु ही बातमी चीनच्या सरकारन उशिरा म्हणजे जुलै १९७२ मध्ये आफ्रिकेतील अल्जीअर्समधील आपल्या बकिलाती-मार्फत प्रसिद्ध केली। तोपर्यंत अधिकृतपणे कोणतीही माहिती प्रसृत करण्यात आली नव्हती. शेवटी १९७३ च्या ऑगस्ट महिन्यात साम्यवादी पक्षाची दहावी काँग्रेस भरली. त्या काँग्रेसमध्ये चौ एन-लाय यांनी सभासदापुढे जो अहवाल वाचून दाखविला, त्यात लिन फियाव याची खूप निंदा होती. ऑक्टोबर १९६८ मध्ये ल्यू शाओ-छी याची पक्षातून हकालपट्टी करताना त्याच्यावर जी कठोर टीका केली होती, तिच्याशी खालील मजकुराची तुलना करण बोधप्रद होईल. चौ म्हणाले होते

“ नवव्या काँग्रेसच्या वेळी आणि नंतरही लिन फियाव यांना माओ चूशीनी आणि पक्षाच्या मध्यवर्ती समितीन इशारे दिले होते. त्यांना झिडकारले होते आणि तसच वाचविण्याचाही प्रयत्न केला होता. तरीसुद्धा लिननी आपली कारस्थाने व घातपाती घोरण पुढे चालूच ठेवले. त्यानंतर ऑगस्ट १९७० मध्ये मध्यवर्ती समितीच्या पूर्ण अधिवेशनाच्या वेळी त्यांनी सत्ता-प्राप्तीसाठी एक प्रतिगामी स्वरूपाचा उठाव करण्याचा प्रयत्न केला; पण तो फसला. ८ सप्टेंबर १९७१ रोजी त्यांनी आपले महान नेते माओ चूशी यांचा खून करण्याच्या हेतूने वेदरकारपणे एक सशस्त्र बंड केले आणि एक पर्यायी मध्यवर्ती समिती स्थापन केली. हेही कारस्थान

कोलमडल्यावर ता. १३ सप्टेंबर १९७१ रोजी लिन फियाव हे एका विमानात बसून चीन सोडून गुप्तपणे पळून गेले. पक्षाशी आणि देशाशी द्रोह करून ते रशियातील सुधारणावादी पक्षाला जाऊन मिळणार होते. परंतु मंगोलियाच्या लोकसत्ताक राज्यात उड्डरखान गावी त्याचे विमान कोसळले आणि त्यातच त्याचा अंत झाला...

“ . लिन फियाव आणि त्यांचे मूठभर कट्टर सहकारी यांनी एक प्रतिगामी स्वरूपाचा, कारस्थाने करणारा गट बनविला होता. ही मंडळी देखाव्यासाठी नेहमीच हातात माओ चूशींच्या वचनाची पुस्तिका (रेड् बुक्) जवळ बाळगीत असत आणि ‘ माओ अमर राहोत ! अशा घोषणा देत असत. पण तोंडावर गोड बोलून मागाहून पाठीत सुरा मारण्याचे त्यांचे धोरण होते.. त्यांना श्रमजीवी वर्गाची हुकूमशाही उलथून पाडायची होती आणि भाडवलशाहीचे पुनरुत्थान करायचे होते.. त्यांना साम्यवादी पक्षाची फॅसिस्ट् पक्षाच्या धर्तीवर पुनर्रचना करायची होती आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात सोव्हिएट् रशियाच्या सुधारणावादी सामाजिक-साम्राज्यवाद्याशी (रशियनाशी) आणि साम्राज्यवाद्याशी (अमेरिकनाशी) हातमिळवणी करायची होती...यापुढेही असे अनेक ल्यू शाओ-छी व लिन फियाव पक्षात निर्माण होत राहतील म्हणून आपण जागरूक राहिल पाहिजे ..

“ माओ चूशींच्या अचूक धोरणानुसार, चीनच्या महान , गौरवशाली आणि अचूक साम्यवादी पक्षानं पक्षातल्या आणि बाहेरच्या वर्गशत्रूशी अनेक वेळा सामना दिला आहे आमच्या पक्षाला उज्वल भवितव्य आहे ! ”

हिंदू धर्मशास्त्रज्ञाना मनुष्याच मानसशास्त्र चांगले समजत असे. फ्रॉइडच्या पूर्वी अनेक शतक अस्तित्वात आलेल्या मानसशास्त्राच्या त्या जाणकाराना हे माहित होत की असंस्कृत मनाला कधी कधी अश्लील बोलण्याचीसुद्धा खवखव सुटते. म्हणून त्यांनी होळीच्या सणाची योजना करून वर्षातून एकदा अश्लील विचार जाहीरपणे व्यक्त करण्याची सधी लोकाना उपलब्ध करून दिली. त्यामुळे अनेकांच्या मनातली मळमळ बाहेर पडून पुन्हा वर्षभर जिभेवर सहज संयम ठेवण तेवढ सोप जात. हुकूमशाही राजवटीत काय किंवा लोकशाही राज्यव्यवस्थेत काय, सत्ताकांक्षा आणि सत्ताप्राप्तीसाठी निर्गल स्पर्धा ही हमखास आढळून येते. ती दाबून टाकणं शक्य नाही. म्हणून प्राचीन हिंदू धर्माच्या मानसशास्त्रज्ञाप्रमाणे, आधुनिक समाजशास्त्रज्ञानी लोकशाहीची योजना केली आहे. दरवर्षीच्या होळीप्रमाणे त्यांनी चार अगर पाच वर्गांनी निवडणुका ठेवल्या आहेत.

निवडणुकांमध्ये गालिप्रदानाची 'हौस' तर भागवून घेता येतेच, पण त्याबरोबर उघडपणे सत्तासपर्धांचा खेळही खेळता येतो. साम्यवादी राष्ट्रात हा खेळ पुष्कळच सावधपणे आणि गुप्तपणे खेळावा लागतो आणि तो पुष्कळ वेळा जीवघेणाही ठरतो हे ल्यू शाओ-छी, लिन फियाव यांच्या जुन्या आणि चांडाळ चौकडीच्या ताज्या उदाहरणानं स्पष्ट झाले आहे. हुकूमशाहीपेक्षा लोकशाही चांगली का याची दुसरी अनेक कारणं आहेत. पण दर चार-पाच वर्षांनी उघड उघड सत्तासर्धा आणि सत्तासर्ष करायला त्या व्यवस्थेत जाणूनबुजून वाव ठेवला आहे हेही एक महत्त्वाचं कारण आहे. त्यामुळे हुकूमशाहीच्या तुलनेन लोकशाही राज्यव्यवस्थेत गुप्त कट, कारस्थान, हिंसात्मक सर्ष, विरोधकांचा छळ किंवा खून आदी प्रकारांचा अनुपात तेवढा कमी असल्याच आढळून येतं. ब्रिटनसारख्या लोकशाहीत तर हिंसा, खून आदी प्रकार मुळीच आढळून येत नाहीत.

चिनी भाषेत मुबईच्या ऐवजी 'मगम्मस'

शावाय ते कॅटन हा रेल्वे प्रवास चांगला ३२ तासाचा होता. या खेपेस आमच्या कूपेमध्ये आम्ही दोघच नव्हतो. हॉंगकाँगच्या एका 'विदेशी' चिनी (ओव्हरसीज् चायनीज्) व्यापारी गृहस्थांना आमच्याच कूपेमध्ये एक शायिका दिलेली होती. व्यापारा-निमित्त फिरत असता आपण एकदा सहज हिंदुस्तानातही आलो होतो अस ते म्हणाले. त्यांनी ज्या भारतीय शहरांना भेट दिली म्हणून आम्हाला सांगितलं, त्या शहरांची नाव प्रथम काही आमच्या लक्षात येईनात. पण नंतर लक्षात आल की चिनी लिप्यंतर आणि उच्चारपद्धतीनुसार इंग्रजी 'जी' अक्षराचा 'क' असा उच्चार होतो, 'डी' चा 'त' असा उच्चार होतो आणि 'आर्' चा कधी 'य' तर कधी 'ल' सारखा उच्चार होतो. ते जे आगरा शहराच्या ऐवजी 'आकला' 'आकला' म्हणत होते त्याच कारण ए जी आर् ए या अक्षराचं चिनी उच्चार-पद्धतीनुसार ते उच्चारण करीत होते. तसंच डी ई एच् एच् आय् या अक्षर-समूहाचा उच्चार इंग्रजीतल्याप्रमाणे 'डेल्ही' (दिल्ली) न करता ते 'तेली' म्हणून करीत होते ! आम्हाला बराच वेळ त्यांच्या त्या 'आकला' आणि 'तेली' शब्दाची गंमत वाटत होती.

अर्थात यापूर्वी फक्त चार-पाच दिवस अगोदर आम्ही निराळ्या संदर्भात प्राचीन भारतीय शहरांच्या नावाचे असेच विचित्र उच्चार वाचले-ऐकले होते पीकिंगच्या म्युझियममध्ये चिनी बौद्ध प्रवासी ह्युएन त्सांग यांच्याविषयीची चित्रं, अवशेष, इतर वस्तू किंवा नकाशे बघत असताना एका मोठ्या नकाशावर ह्युएन त्सांगच्या भारतातील प्रवासात त्यान कोणकोणत्या स्थळाना भेटी दिल्या त्यांची नावं लिहिली होती. आमचा अनुवादक आम्हांला ती सागत होता. मथुरेच्या ऐवजी तिथे इंग्रजीमध्ये 'मोथुला' लुम्बिनीच्या ऐवजी 'लाम्पिनी', नालंदाच्या ऐवजी 'नालतो', काश्मीरच्या ऐवजी

‘ काशीमिरो ’ आणि शेवटी मुंबईच्या ऐवजी ‘ मगमाय ’ अशी नाव लिहिली होती ! आणखीही बरीच नाव तिथे दाखविली होती. पण साडेतेराशे वर्षांपूर्वीची भारतातल्या आणखी काही शहरांची येथील मूळ नाव आम्हालाच माहित नसल्यामुळे आमच हे ‘ सशोधन ’ आम्ही तिथेच थावविले होते. पण ‘ आकला ’ प्रमाणेच ‘ मोथुला ’ आणि ‘ मगमाय ’ नावाचीही आम्हाला खूपच गमत वाटली होती. मात्र त्याबरोबरच हाही विचार आमच्या मनात आल्याशिवाय राहिला नाही, की आम्ही ज्यावेळेला ‘ छागछंग ’ ‘ पैचिंग ’ ‘ ख्वान्चौ ’ किंवा ‘ ख्वांग ख ’ असे त्याच्या तिथल्या भौगोलिक स्थळांचे उच्चार करीत होतो त्यावेळेला तेही अचूक नसल्यामुळे ती मडळीही मनातल्या मनात किंवा आमच्या पश्चात आम्हांला हसत असतील !

चीनमध्ये सर्वत्र लिपी एकच असली आणि भाषासुद्धा जरी चिनीच असली तरी वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळ्या बोली बोलल्या जातात. विशेषतः उत्तरेकडच्या आणि दक्षिणेकडच्या बोलीत पुष्कळ फरक आहे हे आम्हाला माहित होतच, पण हॉंगकॉंगचे जे श्रीमंत व्यापारी श्री. लाऊ लूअेन आमच्याच कूपेत होते, त्यांच्याही बोलण्यात तसा उल्लेख आला. ज्यावेळेला गाडीतल्या भोजनयानाचा परिचारक दुपारच्या जेवणात काय काय पदार्थ पाहिजे आहेत हे आम्हाला विचारायला आला, तेव्हा श्री. लाऊनी आम्हाला त्याच्याशी बोलण्यात मदत केली. तो गेल्यानंतर ते म्हणाले :

“ आता गाडीत जे रेल्वे-कर्मचारी आहेत ते सारे कॅटनीज बोली बोलतात. शुद्ध मॅडरिन् नाही, आणि हॉंगकॉंगचे आम्ही बरेच चिनी लोकसुद्धा आपआपसात पीकिंगची शुद्ध भाषा बोलत नाही, कॅटनीजच बोलतो. मी स्वतः मूळचा कॅटनचाच आहे. व्यापारासाठी हॉंगकॉंगला स्थायिक झालो आहे. ”

उत्तरेकडील चिनी भाषा आणि त्यातही पीकिंगची उच्चारण-पद्धती ही आज सबंध चीन देशात अधिकृत भाषा आहे. तिला त्याच भाषेत ‘ फुटूख्वा ’ (सर्वसाधारण माणसाची बोली) म्हणून नाव आहे. परदेशीयांसाठी सुद्धा चिनी सरकार जी प्राथमिक पुस्तक तयार करतं त्यात ‘ फुटूख्वा ’ भाषेतच घडे असतात.

मॅडरिन् म्हणजे संस्कृत ‘ मन्त्रिन् ’

देशादेशाचे सबंध आल्यामुळे इतर गोष्टींप्रमाणेच शब्दांचीही देवघेव होत असते हे उघड आहे. प्रत्येक भाषेत असे किती तरी शब्द असतात की त्या शब्दांच्या इतिहासात त्या राष्ट्राचा थोडाबहुत इतिहासही सामावलेला असतो मराठीत काही कानडी आणि उर्दू शब्द आहेत. त्यांमार्गे इतिहास आहे. अलीकडे अनेक इंग्रजी शब्द रूढ झालेले आहेत. ब्रिटिशांनी इथ राज्य केल्यामुळे ते शब्द मराठीत घुसले. चीनहून युरोपात जसा चहा गेला तसाच तो भारतातही आला. कारण चहा हा शब्द मूळ चिनी ‘ छा ’

शब्दावरून आला असला पाहिजे. याउलट 'ध्यान' ह्या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश होऊन 'ज्ञान' हा शब्द ध्यान या अर्थी चीनमध्ये रूढ झाला व त्याचाच जपानमध्ये 'झेन' असा आणखी विकृत उच्चार झाला जेन बुद्धिज्ञम् (जेन बौद्ध धर्म) या पंथाचा प्रसार पाश्चात्यातही झाल्यामुळे जेन म्हणजे 'ध्यान' हे काही सुशिक्षित भारतीयाना माहीत असणारच. पण 'मॅडरिन्' या शब्दाचा 'जुन्या जमान्यातला चिनी अधिकारी' किंवा 'सरकारी चिनी भाषा' हा अर्थ आहे हे ज्यांना माहीत आहे त्यांच्यापैकी कितीजणाना हे माहीत आहे की 'मॅडरिन्' शब्द संस्कृत मंत्रिन् या शब्दावरून तयार झाला आहे? वसतरावानी जेव्हा त्यांनी वाचलेली ही माहिती मला सांगितली त्यावेळेला मला आश्चर्य वाटले.

शांघाय-कॅंटन प्रवासाच्या पहिल्याच दिवशी दुपारी रेल्वेच्या आजूबाजूला चहाचे विस्तीर्ण मळे वघायला मिळाले. दुसऱ्या दिवशी रेल्वे काही तास पहाडी प्रदेशातून जात होती हिरव हिरवं पाचूच्या रंगाच पाणी असणाऱ्या नदीच्या बाजूबाजूनेच बराच वेळ रेल्वे लाईन जात होती. बारा वर्षांपूर्वी काश्मीरच्या चेनाब नदीच्या काठचा आमचा प्रवास मला आठवला. तिथल्या सारखीच इथंही नदीच्या पात्रातून तराफ्यान मोट-मोठ्या लाकडाची वाहतूक चालू होती. पुष्कळ लाव ओंडके एकत्र बाधून ते नदीच्या प्रवाहात सोडून देतात; ते वाहत वाहत शेवटी ठिकाणी पोचतात. नदीपलिकडच्या डोंगराळ भागात गर्द हिरवी दाट झाडी पसरली होती. त्या नदीच नाव मिन चांग असल्याच आम्हांला आमच्या सहप्रवाशांकडून समजले. कॅंटन स्टेशनावर उतरलो, तेव्हा सायकाळचे साडेसहा वाजले होते.

“उद्या तुम्ही आमचा मायदेश सोडणार, होय ना?” कुमारी लियांग मै या आम्हाला स्टेशनावर उतरवून घ्यायला आलेल्या महिलेन विचारले. तिला इंग्रजी चांगल बोलता येत होतं. तिच ते बोलण थोडे भावनापूर्ण असल्यासारखं वाटलं.

“होय, उद्या तुमचा मायदेश आम्ही सोडणार आणि परवा आमच्या मायदेशी पोचणार.” मी म्हटले.

ती थोडी हसली. रात्री कॅन्टनमध्ये तुंगफांग या पूर्वीच्याच अतिथिगृहात आम्ही उतरलो. तिथल्या परिचित मडळींनी आम्ही चीनमध्ये कुठे कुठे जाऊन आलो ते विचारले. आम्ही जवळ जवळ ६००० किलोमीटरचा प्रवास केला हे ऐकून त्यांना आश्चर्य वाटले.

दुसऱ्या दिवशी आमचा जुना मित्र यांग शी-यी सुद्धा स्टेशनावर आम्हाला भेटायला सुद्धा आला. लियांग बरोबर होतीच. कॅन्टनहून हॉंगकॉंगकडे परत जाताना एका एअर-कंडिशन्ड डब्यातच आम्हाला जागा मिळाली होती. अनेक युरोपियनांचे परिचित चेहरे गाडीत दिसले. त्यांच्यापैकी काहींनी जुजबी बोलणंही झाले. सगळेच चीनन केलेल्या प्रगतीनं प्रभावित झालेले दिसले.

यानंतर एक दिवस आम्हाला हॉगकॉंगलाच मुकाम करावा लागला. एका साधारण स्वस्त जपानी होटेलमध्ये आम्ही उतरलो. आमच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांनी आम्हांला चांगलं शाकाहारी जेवण अगत्यान बनवून दिले. टोकियोहून येणाऱ्या व भारताकडे जाणाऱ्या विमानांचे आमचे आरक्षण पीकिंगहून भारताचे राजदूत श्री नारायणन यांच्या कार्यालयामार्फत करविले गेले होते. हॉगकॉंगचे एअर इंडियाचे प्रमुख श्री. जॉर्ज ली याना अगोदर आम्हीही पत्र लिहिलेच होते. विमान सुटण्याची वेळ सायकालची होती, म्हणून दुपारी हॉगकॉंगच्या बाजारात फेरफटका मारावा अस आम्ही ठरविले. वेळ होता म्हणून टॅक्सीचा अव्याच्या सव्या खर्च करण्यापेक्षा पायीच हिंडाव अस योजून आम्ही निघालो. सामान सकाळीच विमानतळावर नेऊन टाकले होते. विमानातल्या जागाबद्दलही त्याच वेळी खात्री करून घेतली होती.

मायानगरीतील ' गुड् समॅरिटन् '

इथल्या आमच्या छोट्याशा सस्थेसाठी एक टेप्रेकॉर्डर आणि काही कॅसेट् टेप्स आम्ही विकत घेतल्या. कॅमेऱ्याचही काही सामान घेतले. बराच वेळ हिंडल्यावर तहान लागली. रस्त्याच्या कडेकडेला काही कोपऱ्यावर एका विशिष्ट पेयाच्या गाड्या दिसत होत्या. ओल्या नारळाचे अगदी लहान लहान तुकडे करून त्यांचे मिक्सरसारख्या छोट्या यंत्राने विक्रेते दूध काढील होते. त्यात साखर आणि वर्फाच पाणी घालून ते पेय ते गिन्हाइकाना देत होते. आम्ही एका गाडीपाशी उभे राहिलो. तिथे विक्रेत्या म्हणून दोन लहान चिनी मुली होत्या. एक असेल तेरा-चौदा वर्षांची व दुसरी नऊ-दहा वर्षांची. ते पेय दिसायला लस्सीसारखे दिसत होते. खोबऱ्याच्या वासामुळे मला ते विशेष आवडले नाही. पण आमची तहान मात्र शमली भटकण्याची 'हौस' भागल्यानंतर आम्ही परतायला निघालो. आम्ही बरेच दूर गेलो होतो. वाट चुकल्यासारखे वाटले म्हणून इतर पादचान्यांना मोडक्या तोडक्या चिनी किंवा इग्रजी भाषेत प्रश्न विचारले. पण कुणाला काही नीट सांगता येईना. आता काय कराव? टॅक्सी करू म्हटले, तरी त्यावेळेला एकही टॅक्सी रिकामी मिळत नव्हती. पण योगायोग असा की समोरून एक गोरा गृहस्थ येताना आढळला. वसंतरावानी त्याला थांबवून आमची अडचण सांगितली. ते गृहस्थ खिश्चन होते. अगदी पुरते 'गुड् समॅरिटन्' (परोपकारी सज्जन) असल्याचे दिसून आले. त्यांनी आमची आस्थेन चौकशी केली. ते मुळी आपले काम सोडून विमानतळाचा रस्ता आम्हाला स्वतःच दाखवायला निघाले. त्याच नाव फ्रेझर होते आणि वसंतरावानी सहज आठवले की मुंबईच्या ज्या हायस्कूलमध्ये ते स्वतः शिक्षक होते तिथे त्यांना फ्रेझर आडनावाचे एक शिक्षक होते. ते त्यांना वसंतरावानी सांगितले. मग काय विचारता? फ्रेझरना आमच्याविषयी आणखीच आपुलकी वाटली. कारण

ने स्वतः हॉगकॉंगच्या एका मिशनरी हायस्कूलमध्ये शिक्षकच होते. त्याच्या मदतीन आम्ही विमानतळ गाठला. तसा जवळच होता तो.

विमानतळावर आल्यावर समजलं की विमान थायला उशीर होणार होता. म्हणून आम्ही एका पुस्तकाच्या दुकानात गेलो. तिथे चीनवरची काही पुस्तक आढळली. ती आम्ही विकत घेतली. विमान काळोख पडल्यावर सुटल. टोकियोहून ते जरा उशिरा आलं होत.

विमानाच्या प्रवेशद्वाराजवळ एक ' हवाई सुंदरी ' उभी होती. प्रत्येक प्रवाशाच ती हास्यवदनान स्वागत करीत होती. अर्थात त्या स्वागतात कृत्रिमपणा होता हे सागावयास नकोच. मात्र तिची भारतीय साडी आणि तिच्या भालप्रदेशावरच कुंकू पाहन मला कस एकदम आपण घरगती वातावरणात आलो आहो अस वाटलं.

' काय ताक ' विमानतळावरून विमानान उड्डाण केलं. काळोख चागलाच पडलेला होता. एरव्ही हॉगकॉंगमधून वावरताना डोळे दिपविणाऱ्या लख्ख दिव्यामुळे त्या मायानगरीच जे भडक बाजारी स्वरूप दिसत होतं ते आता पालटल. रात्रीच्या काळोखात खाली लुकलुकणाऱ्या त्या असंख्य दिव्यामुळं तेच स्वरूप सौम्य झाल होतं. जणू काही धरित्रीनं जरीची किनार आणि बुड्डी असलेली काळी पैठणीच परिधान केली होती अस ते दृश्य वरून दिसत होतं !

दुपारी उन्हातून वराच वेळ हिंडल्यामुळ आम्हाला सारखी तहान लागत होती. एका परिचारिकेन प्रथम एकदा तत्परतेनं पाणी आणून दिलं. पुन्हा एक-दोनदा मागितल्यावर, मात्र पाणी कमी आहे, तुम्हाला दुसर कोणतं पेय चालेल ? ' अस तिन अडवीन विचारल. मद्य वगैरे मागविणाऱ्याना ती सर्व पेये पुरविली जात होती, त्याची टंचाई दिसली नाही. पण साध पिण्याच पाणी देण्याच्या बाबतीत त्या परिचारिका-कडून पाहिजे तेवढी तत्परता दाखविली जात नव्हती हे पाहून मला आश्चर्य वाटल. विशेषतः दारूबंदीचा आग्रह धरणारे श्री. मोरारजीभाई देसाई पतप्रधान असताना एअर् इन्डियाच्या विमानात मादक पेयाचा भरपूर पुरवठा व्हावा आणि शुद्ध पाण्याची मात्र कमतरता असावी हे कसं काय असा प्रश्न स्वाभाविकच माझ्या मनात उभा राहिला. नंतर जेवणाच्या अगोदर मिळालेल्या लहानशा कागदी कपातल्या ऑरेंजवर आम्ही आमची तहान कशीवशी भागविली !

भारतीय संगीताचे मधुर स्वर

हॉगकॉंग आणि बॅकॉक दोन्ही ठिकाणी विमानतळावर जेव्हा विमान उभ होत, तेव्हा भारतीय संगीताचे स्वर कानी पडले. सतारीची रेकॉर्ड प्रवाशाना ऐकविली जात होती. ते सूर फारच मधुर वाटत होते. बॅकॉकहून विमान सुटल्यानंतर विमान

परिचारिकाची प्रवाशाना भोजन पुरविण्याची गडबड सुरू झाली. खूपच घावपळ, धडपड करीत त्यांच ते काम चालू होतं. भोजन मात्र चांगलं होतं. वैमानिकांच्या केबिनमध्ये जाऊन ते विमान चालवीत असताना आम्हाला पाहायचंय अशी विनंती मी कॅप्टनना त्यापूर्वी केली होती. माझ्यासारख्या प्रौढ बाईची ती लहान मुलासारखी विनंती ऐकून की काय ते मंदपणे हसले. पण भोजनानंतर येऊन त्यांनी सुद्धा आम्हा दोघांना त्या केबिनमध्ये नेलं आणि पाच मिनिट तिथं उभं राहून विमान चालकाचं काम पाहू दिलं. १९६३ साली चिनी सरहद्दीवरच्या वालॅंगला आम्ही एका हेलिकॉप्टरन गेलो होतो त्याची मला आठवण झाली. त्यावेळी सहज कुतूहलान थोडा वेळ तो हेलिकॉप्टर वसंतरावानी चालवूनही पाहिला होता ! अर्थात दोन चालकांपैकी एक चालक शेजारच्याच कंट्रोलपाशी होता.

कलकत्याच्या डमडम विमानतळावर पाय ठेवल्याबरोबर मी मातृभूमीला मनोमन वंदन केलं ! कस्टम्सचे अधिकारी प्रवाशाच सामान तपाशीत होते एका चिनी बाईच्या सामानाची फार बारकाईन तपासणी झाली तिला न्यायला आलेले तिचे नातेवाईक चिंतामग्न होऊन दुरून सर्व न्याहाळीत होते तिच्या सामानात काही आक्षेपाहून सापडलं नाही हे समजल्यावर त्या नातेवाईकापैकी जी मुलं होती, त्यांनी आनंदानं उज्या मारल्या आणि टाळ्या वाजविल्या. तिच्यानंतर आमची पाळी होती.

“तुमच्या तीन सूटकेसेसपैकी मी एक पाहू इच्छितो, कोणती उघडू ते सागा ?”

अस त्या अधिकाऱ्यानं मला विचारताच वसंतराव म्हणाले

“तुम्हाला वाटेल ती सूटकेस तुम्ही उघडा !”

मी त्या सूटकेसेसच्या किल्ल्या पाकिटातून बाहेर काढीत होते तेवढ्यात ते अधिकारी मला म्हणाले,

“बाई, कशाला काढता किल्ल्या ! काही जरूरी नाही तुमच सामान तपासायची ! माझे समाधान झालं नारगोलकराच्या उत्तरामुळ !”

रात्रीचे साडेअकरा वाजले होते. म्हणून कलकत्ता शहरात जाण्याच्या खटाटोपात न पडता आम्ही विमानतळावरच्याच सरकारी विश्रामगृहात जाऊन एका खोलीत राहिलो.

कलकत्ता सोडल्याला तीन आठवड्यांच्यावर दिवस झाले होते. तसे तीन आठवडे म्हणजे काय ? पण ते तेवीस दिवस कसे घांदलीचे गेले. माझ्या मनावर तर नाही म्हटलं तरी आपण या प्रवासात आजारी पडता कामा नये हे दडपण सारखं होतं. आम्ही आमचे कपडे रोजच बदलीत असू आणि रोजचे रोज पहाटे किंवा रात्री ते धूत असू. दुसऱ्या दिवशी जर मुक्काम हलवायचा असला तर ते ओले जड खादीचे कपडे तसेच बरोबर घ्यावे लागत. या प्रवासात एकदाही आम्ही आमचे कपडे घोब्याकडे दिले नाहीत. यामुळ पत्र लिहिण्यासाठी सुद्धा सबड काढण कठीण जात असे.

सकाळी उठल्यावर तिथल्या मुसलमान परिचारकानं दूध आणि नाश्ता आणून दिला.

वसंतरावानी ट्रेन्डिस्टर लावला. चीनच्या प्रवासात त्याचा फारसा उपयोग करता आला नव्हता. म्हणून भारतातल्या घडामोडींविषयी आम्ही तसे अधारातच होतो. डमडम विमानतळावरच्या त्या विश्रामगृहात सकाळी वसंतरावानी ट्रेन्डिस्टर लावल्यावर प्रथम इकडच्या बातम्या ऐकायला मिळाल्या आणि नंतर रवींद्रनाथ ठाकुरांची दोन बंगाली भक्तिगीतं ऐकायला मिळाली, तेव्हा कान सुखावले. कलकत्याहून पाटण्याला जाव, जयप्रकाशजींना भेटून त्यांना सर्व हकीकत सांगावी आणि मगच मुंबईला परत यावं असा बेत आम्ही करित होतो. पण त्या बाजूच्या गाडीतील गर्दीमुळं आम्ही आपले सरळ रेल्वेन नागपूरवरून मुंबई-कैनाडला परत आलो.

‘ हलवून खुटा बळकट ! ’

योजनेनुसार आमचा संकल्पित प्रवास पार पडल्याच आम्हांला समाधान वाटत होतं. चीनच्या साम्यवादी समाजव्यवस्थेच जवळून अध्ययन करण्याचा आमचा हेतू सफल झाला होता. सर्वोदयावरची आमची निष्ठा, ‘ हलवून खुटा बळकट व्हावा म्हणतात, त्याप्रमाणे दृढतर झाली होती. पण शेवटी नुसता विचार श्रेष्ठ असून काय उपयोग ? जगातल्या इतर विचारप्रणालींपेक्षा गांधींचा सर्वोदय विचार जरी श्रेष्ठ असला तरी त्या विचारानुसार पिढी-दोन पिढ्यात भारतात शाततेच्या किंवा अहिंसेच्या मार्गांनी जर क्रातिकारी समाजपरिवर्तन होऊ शकलं नाही, तर तो विचार श्रेष्ठ कसा म्हणता येईल ?

चीनमध्ये विचार आणि आचार (थिएरी अँड प्रॅक्टिस) याचा माओ त्से-तुंगनी सुमेळ घालण्याचा एक महान् प्रयत्न केला आणि त्यामुळं ‘ दुष्ट ’ साधनाच्या द्वारा का हाडिना, पण त्या प्रयत्नातल्या त्रुटींमुळे त्यांना यश लाभलं.

त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांची ध्येय-धोरण त्यांचे सहकारी किंवा अनुयायी बदलू पाहात आहेत ही गोष्ट खरी. पण तीच गोष्ट साम्यवादापेक्षा श्रेष्ठ अशा गांधी-विचारालाही लागू होते. १९४९ च्या क्रांतीनंतर माओ त्से-तुंग जवळ जवळ २७ वर्षे जगले आणि आपल्या विचारानुसार, हुकूमशाही पद्धतीचा अवलंब करून, समाजपरिवर्तन घडवून आणण्यासाठी त्यांना भरपूर वेळ मिळाला. गांधींच्या बाबतीत तसं घडलं नाही. १५ ऑगस्ट १९४७ नंतर ते फक्त साडेपाच महिनेच हयात होते. जर गांधींना पुरेसा वेळ मिळता तर त्यांनीही आपल्या देशात अहिंसेच्या शुद्धतर आणि इष्टतर मार्गाने एक प्रचंड परिवर्तन घडवून आणलं असतं. पण विधिलिखित वेगळं होतं ! शेवटी हेही खरच की इतिहासात जरतरच्या युक्तिवादाला फारस स्थान नाही .

गांधींनंतर विनोबाजी आले. त्यांचेही विचार क्रातिकारकच. पण ते हाडान शिक्षक आहेत, वृत्तीन चिंतनशील आहेत आणि संस्कारानी संत आहेत. गांधींची कृतिनिष्ठा आणि कृतिकौशल त्यांच्यांत नाही. समाजपरिवर्तनासाठी अहिंसक सत्याग्रहाच्या

गाधींच्या अभिनव क्रातितंत्राचा त्यांनी बुद्ध्याच त्याग केला व केवळ लोकशिक्षणावर भिस्त ठेवली, म्हणून ते लौकिकार्थान यशस्वी झाले नाहीत. अध्यात्म आणि व्यवहार दोन्ही साभाळणं म्हणजे तारेवरची कसरत असते. 'क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया' तरवारीच्या धारेप्रमाण तीक्ष्ण आणि दुर्गम असा तो मार्ग आहे. इतिहासात अध्यात्म आणि व्यवहार दोन्ही साभाळण्याचा प्रयत्न महमद पैगबर, समर्थ रामदास, श्री. अरविंद, लोकमान्य टिळक यांच्यासारख्या अनेक महाभागानी केला. तो कोणाला किती साधला याबाबतच ज्याच त्याच मोजमाप ज्याच्या त्याच्या आवडीनिवडीप्रमाणे, तत्त्वज्ञानविषयक कलाप्रमाणे, वेगवेगळं असेल. माझ्या मते इतर कोणाहीपेक्षा गाधींना तो मार्ग साधला; विनोबाजींना मात्र साधला नाही.

जयप्रकाशजींचा अध्यात्माच्या क्षेत्रात काही दावाच नाही. पण त्याच्या बाबतीत एक गोष्ट मात्र विशेष आहे. साम्यवाद, समाजवाद याच जवळ जवळ ३२ वर्षे अध्ययन करून ते सर्वोदयाकडे वळले. त्याच्यात कडूरपणा नाही म्हणून ते स्वतः तस कदाचित सरळपणे म्हणणार नाहीत. पण त्यांनी गाधींचा आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रातला विचार पूर्णपणे आत्मसात केला आहे, पचविला आहे. संपूर्ण क्रातीच्या कल्पनेचा जन्म त्याच विचार-मथनातून झालेला आहे. १९७४ पासून देशाच्या राजकारणाला त्यांनी एक विलक्षण वेगळं वळण दिले आहे. आज देशाच्या राज्याच्या सत्ताकांक्षी राजकारणात जे काही चाललं आहे त्याचा त्यांच्या 'संपूर्ण क्राती'च्या कल्पनेशी फारसा निकटचा संबंध नाही अस जर कोणी म्हटल तर ते फारस चूक होणार नाही. पण ते स्वतः लेनिन्, माओ किंवा गाधी यांच्याप्रमाणंच खरे क्रातिकारक आहेत समाजाच्या भिन्न भिन्न क्षेत्रांत मूलभूत परिवर्तन घडवून आणलं पाहिजे, विषमता नष्ट झाली पाहिजे, शोषण थांबल पाहिजे, सामाजिक आणि आर्थिक समता प्रस्थापित झाली पाहिजे अशी तळमळ त्यांना लागलेली आहे. परंतु... येथेही 'परंतु रामायण'च आडवं येतं... परंतु या ध्येयसिद्धीसाठी ते देशभर दौरे काढू शकतील, पुन्हा एक आंदोलन उभं करू शकतील आणि तरुणांच्या प्रत्यक्ष संपर्कात येऊन 'संपूर्ण क्राती'ची त्यांना प्रेरणा देऊ शकतील अशी त्यांची आज प्रकृती नाही! तरीही गाधींच्या आणि जयप्रकाशजींच्या विचारानुसार देशात आवश्यक ते परिवर्तन घडवून आणण्याच कक्कण बाधलेले अनेक कार्यकर्ते देशभर पसरलेले आहेत. त्यांच्या दुर्बळ खांद्यावर आज ते क्रातिकार्य पुढे चालविण्याची जबाबदारी येऊन पडली आहे.

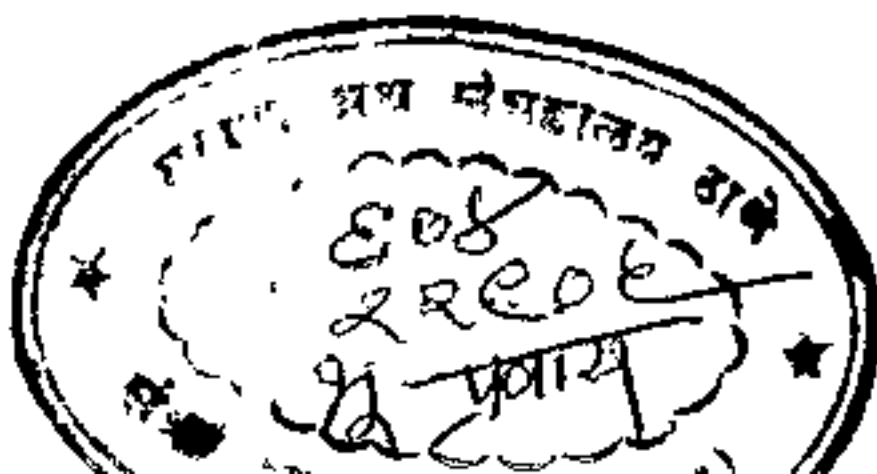
चीनचे भारताला व्यापक आव्हान

अनेकाना भारत-चीन सरहद्दीच्या आणि त्याच्यासारख्याच दुसऱ्या काही प्रश्नांचे फार महत्त्व वाटत. हे असे सर्व प्रश्न सुटून या दोन्ही देशातील संबंध सुधारण महत्त्वाचे आहे हे तर खरेच. हे प्रश्न सोडवितानाही कमालीचा धीर आणि मुत्सद्दीपणा या गुणांची

राज्यकर्त्यांना आवश्यकता भासणारच आहे. आंतरराष्ट्रीय संबंधात चीन कसा वागतो, विहणतनाममध्ये जशी त्यान अरेरावी केली, तशी तो करीत राहील का हाही एक प्रश्न आहेच. परंतु ते काही असलं तरी चीननं आपल्या समाजात एक क्रातिकारक परिवर्तन करून भारताला आणि साम्यवादी व्यवस्था न स्वीकारलेल्या अन्य आशियाई राष्ट्रांना दुसरच एक व्यापक आव्हान दिलेलं आहे. भारतानं तरी ते आव्हान स्वीकारून त्याला तोंड देण्याच्या तयारीला उत्कटतेन लागल पाहिजे. सामाजिक, आर्थिक समतेप्रमाणेच नागरिक स्वातंत्र्य आणि लोकशाही राज्यपद्धती ही आधुनिक मानवी जीवनातील स्वतंत्र व महत्त्वाची मूल्यं आहेत.

म्हणून या दुसऱ्या प्रकारच्या मूल्याचा बळी देऊन पहिली मूल्यं प्रस्थापित करण्यानं जशी क्रांती अपूर्ण राहते, त्याचप्रमाणे नागरिक स्वातंत्र्य व लोकशाही याची जपणूक करताना, आपण जर सामाजिक व आर्थिक समता लवकरच प्रस्थापित करण्यात अपयशी ठरलो तर तीही क्रांती अपूर्णच राहील, तिला सपूर्ण क्रांती म्हणता येणार नाही.

शेवटी हेही लक्षात ठेवलं पाहिजे की कोणत्याही क्रांति-विचारात जर काही सत्याश असेल तर तो विचार भरत नाही, काही काळ तो बीजरूपान आणि म्हणून अविकसित स्वरूपात पडून राहातो अनुकूल परिस्थिती आणि सुयोग्य नेतृत्व लाभलं की लगेच त्याचा विकास आणि विस्तार होतो. म्हणूनच 'वाट विकट आणि प्रदीर्घ' असली तरी निराश होण्याच कारण नसतं, श्रद्धायुक्त अंतःकरणान योग्य दिशेन एक एक पाऊल पुढ टाकण आवश्यक असतं. हिंसा आणि हुकूमशाही यांचा आश्रय करून केलेलं समाजपरिवर्तन इष्ट आणि टिकाळ नसतं हा विचार जर मनात पक्का झाला असेल, तर अहिंसा आणि लोकशाही याची वाट विकट असली आणि मुक्कामावर पोचण्यास वेळ लागणार असला तरी त्याची अहिंसक क्रातिकारकाला खंत वाटणार नाही. प्राचीन काळी भारतानं भगवान बुद्धाचा सदेश ब्रह्मदेश, कबोजद्वीप, चीन आणि जपान यासारख्या पूर्वेकडील देशापर्यंत पोचविला होता. आज गाधींच्या विचाराची केवळ पूर्वेकडील चीन-जपान यांच्यासारख्या देशानाच नव्हे, तर अष्वस्त्रयुद्धाच्या भीतीनं ग्रस्त आणि अनेक हिंसक संघर्षांनी त्रस्त झालेल्या जगातील सऱ्या राष्ट्रांनाच त्याची गरज आहे हे भारतातील विचारवंतानी आणि सर्वसामान्य जनतेन ओळखल पाहिजे आणि त्या विचारानुसार आपल्या देशात समाजपरिवर्तन घडवून आणून जगापुढ एक अभिनव आदर्श ठेवला पाहिजे. पुढील पाचपचवीस वर्षांत भारत हे करून दाखवू शकेल का ? हा खरा महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

REF ID: A66888

REFBK-0022906